

AR 2011/3

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research

 KRAS2011

ISSN 1580-5573

AR

Arhitektura, raziskave
Architecture, Research
2011/3

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor
Ljubljana 2011

Fakulteta za arhitekturo
Inštitut za arhitekturo in prostor

ISSN 1580-5573
ISSN 1581-6974 (internet)
<http://www.fa.uni-lj.si/ar/>

revija izhaja trikrat letno / published three times a year

urednik / editor
prof dr Borut Juvanec

regionalna urednika / regional editors
prof dr Grigor Doytchinov, Avstrija
prof dr Lenko Pleština, Hrvaška

uredniški odbor / editorial board
prof dr Vladimir Brezar
prof dr Peter Fister
prof dr Borut Juvanec
prof dr Igor Kalčič
doc dr Ljubo Lah

znanstveni svet / scientific council
prof dr Paul Oliver, Oxford
prof Christian Lassure, Pariz
prof Enzo d'Angelo, Firenze

recenzentski svet / supervising council
prof dr Kaliopa Dimitrovska Andrews
akademik dr Igor Grabec
prof dr Hasso Hohmann, Gradec
prof mag Peter Gabrijelčič, dekan FA

tehnični urednik / technical editor
doc dr Domen Zupančič

prelom / setting
Astroni d.o.o.

lektoriranje, slovenščina / proofreading, Slovenian
Karmen Sluga

prevodi, angleščina / translations, English
Milan Stepanovič, Studio PHI d.o.o.

klasifikacija / classification
mag Doris Dekleva-Smrekar, CTK UL

uredništvo AR / AR editing
Fakulteta za arhitekturo
Zoisova 12
1000 Ljubljana
Slovenija

naročanje / subscription
cena številke je 17,60 EUR / price per issue 17,60 EUR
za študente 10,60 EUR / student price 10,60 EUR
dekanat@fa.uni-lj.si

revija je vpisana v razvid medijev pri MK pod številko 50
revija je dosegljiva in ali indeksirana na naslednjih mestih:
Cobiss, ICONDA, MIT digital library, CEEOL, DLib, UL FA AR

za vsebino člankov odgovarjajo avtorji / authors are responsible for their articles

revijo sofinancirata / cofinanced
JAK, Javna agencija za knjigo RS
MŠS, Ministrstvo za šolstvo in šport

tisk / printing
Tiskarna Bograf

Uvodnik / Editorial	1		
Članki / Articles			
Borut Juvanec	5	Romana Kačič, Mattias Lidén	63
KAMEN, KRAS, ARHITEKTURA / STONE, THE KARST PLATEAU, ARCHITECTURE		REVITALISATION OF VINEYARDS IN THE TERRACED LANDSCAPE ON THE KARST RIDGE OF TRIESTE / OŽIVLJANJE VINOGRADOV V TERASASTI POKRAJINI TRŽAŠKEGA KRAŠKEGA ROBA	
Domen Zupančič	15	Eda Belingar	71
SPLOŠNI ORIS EKONOMIKE Z VIDIKA IZUMLJANJA PROSTORSKIH OBLIK / A GENERAL OUTLINE OF ECONOMICS FROM THE VIEWPOINT OF INVENTING SPATIAL FORMS		UPORABA KAMNA V ŽIVLJENJU KRAŠEVCEV / THE USE OF STONE IN THE LIFE OF THE KARST PEOPLE	
Andrej Kranjc	23	Barbara Jordan, Neža Pahor, Teja Bajt, Maja Brate	79
POMEN KRASA ZA KRASOSLOVJE / THE SIGNIFICANCE OF THE KARST FOR KARSTOLOGY		ŽIVLJENJE NA KRASU / LIFE IN THE KARST	
Mitja Guštin	27	Maja Uranič, Blaž Mlinšek, Katja Malus	83
GRADIŠČA – ODSEVI PRAZGODOVINSKE POSELITVE / HILLFORTS – REFLECTIONS OF PREHISTORIC SETTLEMENT		KRAŠKE ZGODBE / STORIES FROM THE KARST	
Jadran Kale	33		
UPRAVLJANJE KULTURNIM RESURSIMA KRŠKIH KRAJOLIKA / MANAGING THE CULTURAL RESOURCES OF KARST LANDSCAPES			
Beatriz Tomšič Čerkez	37		
KRAS2011: IZKUŠENJSKO UČENJE KOT KLJUČ ZA RAZŠIRJANJE ZNANJA O VREDNOTAH KAMNA / THE KRAS2011: EXPERIENTIAL LEARNING AS A KEY TO DISSEMINATING KNOWLEDGE ABOUT THE VALUE OF STONE			
Katja Hrobat Virloget	41		
USTNO IZROČILO O KRAŠKI KRAJINI. O ČASU, PROSTORU IN MITIČNI BABI / THE ORAL TRADITION OF THE KARST LANDSCAPE. ON TIME, SPACE AND THE MYTHICAL BABA			
Jelena Uršič	47		
ZNANJE, IZKUŠNJE IN ZABAVA V KAMNU / KNOWLEDGE, EXPERIENCE AND ENTERTAINMENT INVOLVING STONE			
Tina Demšar Vreš	51		
PREPLET KRAJINE IN AVTOHTONE ARHITEKTURE OTOKOV SEVERNEGA KVARNERJA / THE INTERTWINING OF LANDSCAPE AND NATIVE ARCHITECTURE OF THE NORTHERN KVARNER ISLANDS			
Jasna Fakin Bajec	59		
USTVARJANJE KRAŠKE KULTURNE DEDIŠČINE MED TEORIJO IN PRAKSO / CREATING KARSTIC CULTURAL HERITAGE BETWEEN THEORY AND PRACTICE			

This **special issue of AR 2011 3** bears the special stamp of the Karst: it deals primarily with stone. It is primarily devoted to the conference papers of the Karst2011 conference which took place on December 20, 2011 at the Hotel Maestoso in Lipica. The conference was organised as a Promotion of Science by the Slovenian Research Agency (ARRS) within the framework of the Karst2011 project, which is supported by UNESCO, SASA (Slovenian Academy of Sciences and Arts), the University of Ljubljana, the Mediacarso company and Kras magazine. On the occasion of the proposed establishment of the Dry Stone Wall Organisation of Slovenia, letters of support were received from professional organisations from around the world:

The introductory plenary lectures were by Professor Juvanec and Assistant Professor Zupančič. Prof. **Borut Juvanec** presented an outline of architecture in stone, of the types of constructions for which it can be used and the objects that people have assembled from stone. The title is **Stone, the Karst, architecture**. Stone is one of the earliest materials to be used by humans in the construction of dwellings. Yet stone structures are not merely dwellings; they can also be sanctuaries, sites of miracles or divination, tombs, traps, practical structures for storing water, improving soil fertility, health, or for protection, even against plague. In the paper **A general outline of economics from the viewpoint of inventing spatial forms**. Economics is Assistant Prof. **Domen Zupančič** presents economics as one of the parameters in the construction of stone elements. Economics is more important than is generally believed: it has a particular influence on shaping compositions in stone. An analytical presentation of a structure has to provide a critical assessment so that we can objectively confer it a place in architecture.

Lectures:

The significance of the Karst for karstology by Prof. **Andrej Kranjc**, member of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (SASA), Ljubljana

Prof. Kranjc's lecture is exceptionally important for presenting issues connected to the Karst. A review of names and identities of the area extends back to pre-historic times, as the Romans, in fact, adopted the existing name, *Carsus*; its first Slovene version dates back to at least the ninth century. Hohenwart (1830) defined the karstic region as extending from the Udine area across the Slovenian Karst, Dalmatia, Herzegovina, Albania to Greece, and ending in Zakintos.

The policy of the Karst: landscapes of integration, Dr. **Jadran Kale**, University of Zadar, City Museum of Šibenik

The characteristics of the karst landscape have changed little since the Roman occupation, feudalism and the recent past of enforced industrialism: it is all a matter of stone and economics, the technology of agriculture and animal husbandry. Today, we are witnessing a revitalisation of tangible and intangible cultural heritage, which is why activities regarding the organisation of preservation are so much more important.

Prehistoric forts: forms of settlement in the Karst, Prof. **Mitja Guštin**, University of Primorska, Institute for Mediterranean Heritage

Significant information about the number of stone structures in the prehistoric period comes as a surprise: not because of the number of such structures, but because of our ignorance. The walls marking the culture of the former inhabitants are still standing and should, first of all, be presented to a wider public.

Posebna številka AR 2011 3 nosi posebni pečat Krasa: obravnava predvsem kamen. Objavljeni so predvsem nastopi na konferenci Kras2011, ki je tekla 20. decembra 2011 v hotelu Maestoso v Lipici. Konferenca je bila organizirana kot Promocija znanosti ARRS, Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, v okviru programa Projekta Kras2011, ki ima pokrovitelje: UNESCO, SAZU Slovensko akademijo znanosti in umetnosti, Univerzo v Ljubljani, družbo Mediacarso, revijo Kras. Ob predlagani ustanovitvi Organizacije za suhi zid Slovenije so poslale pisma stanovske organizacije v svetu:

CERAV, Centre d'Etudes et de Recherches sur l'Architecture Vernaculaire, Paris

ARTE, Asociacion por la Arquitectura rural Tradicional de Extremadura, Caceres

4 Grada - DRAGODID, Komiža Hrvatska

AMPS, Alleanza Mondiale per il Paesaggio Terazzato, Arnasco Genova

ISIS Symmetry, Int. Society for the Interdisciplinary Study of Symmetry, Melbourne - Budapest

Uvodni plenarni predavanji sta imela profesor Juvanec in docent Zupančič. Prof. **Borut Juvanec** je podal oris arhitekture kamna, kaj vse je v kamnu mogoče in kaj vse je človek s kamnom sestavil. Naslov je **Kamen, Kras, arhitektura**. Kamen je eden prvih gradnikov človekovega bivališča. Kompozicije iz kamna pa niso le bivališča, so tudi svetišča, objekti za prikazovanje čudeža ali napovedovanja sreče, so grobnice, pasti in uporabni objekti za pridobivanje vode, pa za pospeševanje plodnosti tal in zdravja, zaščite, celo pred kugo. Docent **Domen Zupančič** je predstavil ekonomiko kot enega vodil pri konstruiranju elementov v kamnu. Naslov njegovega nastopa je bil **Splošni oris ekonomike z vidika izumljanja prostorskih oblik**. Ekonomika je pomembnejša kot mislimo: posebej vpliva na oblikovanje kompozicij v kamnu. Analitična predstavitev objekta mora zagotoviti kritično presojo, da ga lahko objektivno umestimo v arhitekturo.

Predavanja:

Pomen Krasa za krasoslovje, akademik prof. dr. **Andrej Kranjc**, SAZU Ljubljana

Za odstiranje problematike Krasa je predavanje akademika Kranjca izjemnega pomena. Pregled poimenovanja in umeščanja prostora sega v predzgodovino, saj so jo že Rimljani povzeli kot *Carsus*, prva slovenska inačica pa sega vsaj v deveto stoletje. Prostor kraškega sveta sega po Hohenwartu (1830) od Vidma preko našega Krasa in Dalmacije, Hercegovine, Albanije do Grčije, na Zakintosu.

Politika krša: krajobrazi integracije, dr. **Jadran Kale**, Univerzitet u Zadru, Gradski muzej Šibenik

Krajske značilnosti kraškega sveta so se od antičnih centurij, skozi fevdalizem do polpretekle dobe prisiljenega industrializma le malo spreminjale: gre za kamen in za ekonomiko, za tehnologije agrikulture in živinoreje. Danes smo priča oživljanju snovne in nesnovne kulturne dediščine, zato so posegi v organizacijo ohranjanja toliko pomembnejši.

Prazgodovinska gradišča – oblika poselitve na Krasu, prof. ddr. **Mitja Guštin**, Univerza na Primorskem, Inštitut za dediščino Sredozemlja

Pomembna informacija o številu kamnitih struktur iz predzgodovinske dobe preseneča: ne zaradi števila, pač pa

The methods of using stone for defensive purposes (walls, forts) should be included in a system representing the karstic world as having the oldest stone constructions.

Bioclimatic Architecture, the symbiosis between people and water in Bosnia and Herzegovina, Prof. **Ahmet Hadrović**, Dean, University of Sarajevo, Faculty of Architecture

Water is the key element in the symbiosis between people and nature. Architecture enacts this symbiosis. Examples in Herzegovina corroborate this statement.

Wells in the Karst: the phenomenon, construction types, forms, **Eda Belingar**, ZVKDS (Institute for the Protection of Cultural Heritage), Nova Gorica

A review of karstic water wells requires a system involving technological, formal and usage criteria. Wells in the Karst are either open or closed, for private or public use, and their content and ownership are more or less indicated.

The Karst in the heart and eyes, **Jadran Sterle**, RTV Ljubljana
The Karst has a particular visual image, in which rustic identity and today's 'urban-rural' culture intertwine, a composition of both. This composition has to provide a higher value. With the aid of today's technologies, we must cultivate it, develop it and above all publicly show it. All factors must be taken into consideration: the virtual and the physical, and the spiritual values of the people who with their way of seeing and feeling continue to enrich this heritage. A presentation must include all these elements.

Dry stone wall – a habitat, Dr. **Andrej Gogala**, Museum of Natural Science of Slovenia

An exceptionally interesting presentation of life among the stones as only a dedicated biologist could produce - one who discovers, sees and knows the secrets of life which usually remain hidden from the average person. The presentation of this modest life also illustrates human efforts to survive among the stones from pre-history to the present.

Oral traditions about the Karst landscape, Assistant Prof. **Katja Hrobat Virloget**, University of Primorska, Science and Research Centre (ZRS)

There is an important area of human culture which is linked with space (death, for example, is linked with boundaries) which is all too little investigated and known to the public, including researchers. The other world, oak and cadastral boundaries, bear witness to this fact. An example is Baba, a figure from the karstic world, who is also an archaic pan-European mythical figure.

Creating Karst cultural heritage between theory and practice, Dr. **Jasna Fakin Bajec**, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts (ZRC SAZU)

Understanding cultural heritage also involves the significance of preserving and protecting cultural artefacts of our forebears.

Solitary rocks in the popular tradition of Lokev, **Boris Čok**, master builder of dry stone walling, Lokev

Solitary rocks are particularly shaped stones or stone structures whose shapes have prompted people to adopt them and bestow with special characteristics; these may be physical (their extent), mythical, quite practical (water, survival) or merely visual (height, similarity, form). The values of these characteristics were generated by people, and their understanding of the values represented by shapes, names and beliefs. Around Lokev, evidence for this phenomenon is abundant.

The cultural heritage of North Velebit – characteristics, interpretation, models of revitalisation and sustainable use, **Rene Lisac**, architect, trainee researcher at the University

zaradi našega neznanja. Zidovi, ki označujejo kulturo nekdanjih prebivalcev, še stojijo in bi jih bilo treba predvsem predstaviti širši javnosti. Način uporabe kamna v obrambne namene (zidovi, gradišča) moramo kot najstarejše kompozicije vključiti v predstavitveni sistem kraškega sveta.

Bioclimatic Architecture, the symbiosis between people and water in Bosnia and Herzegovina, prof. dr. **Ahmet Hadrović**, dekan, Univerzitet u Sarajevu, AF

Voda je ključni element simbioze človeka z naravo. Arhitektura to simbiozo udejanja: s svojimi elementi ji omogoča delovanje, istočasno pa spreminja krajino, da ta postane še pomemnejši element človekovega posega vanjo. Primeri iz Hercegovine to potrjujejo.

Vodnjaki na Krasu, pojav, načini gradnje, oblike, **Eda Belingar**, ZVKDS Nova Gorica

Pregled kraških vodnjakov zahteva sistem po tehnologiji, po oblikah, po uporabi. Vodnjak na Krasu je odprt ali zaprt, za javno ali za zasebno rabo, z bolj ali manj označeno vsebino in lastništvom.

Kras v srcu in očeh, **Jadran Sterle**, RTV Ljubljana

Kras ima svojevrstno vidno podobo, kjer se prepletajo kmečka istovetnost in današnja 'meščansko-podeželska' kultura. Sestav obeh mora zagotoviti višjo vrednost. S pomočjo današnjih tehnologij moramo to gojiti, razvijati in javnosti predvsem pokazati. Upoštevanje vseh: navidezne in dejanske, fizične predstavitve in duhovnih vrednot človeka, ki s svojim videnjem in čutenjem bogati to dediščino tudi danes, v predstavitev je treba vgraditi vse te elemente.

Suhi zid – življenjski prostor, dr. **Andrej Gogala**, Prirodoslovni muzej Slovenije

Izjemno zanimiv prikaz življenja med kamni, kot ga lahko prikaže le predan biolog, ki odkriva, vidi in pozna skrivnosti življenja, ki so navadnemu človeku običajno skrite. Predstavitev skromnega življenja ponazarja napore tudi preživetja človeka v kamnu, vse od prazgodovine do danes.

Ustno izročilo o kraški krajini, doc. dr. **Katja Hrobat Virloget**, Univerza na Primorskem, ZRS

Pomembno področje kulture človeka, ki je povsem presenetljivo vezano na prostor (smrt na primer na razmejnice) je vse premalo raziskovano in v javnosti - tudi v strokovnih - premalo poznano. Onostranstvo, hrast in katastrske razmejnice so dokaz še danes. Primer je baba, ki kaže v vseevropskem prostoru arhaičen mitski lik, ne le v kraškem svetu.

Ustvarjanje kraške kulturne dediščine med teorijo in prakso, dr. **Jasna Fakin Bajec**, Znanstveno raziskovalni center SAZU

Razumevanje kulturne dediščine vključuje tudi pomen ohranjanja, zaščite in varovanja kulturnih stvaritev prednikov.

Kamniti osamelci v ljudskem izročilu Lokve, **Boris Čok**, mojster suhega zidu, Lokev

Kamniti osamelci so kamni ali kamnite structure posebnih oblik, ki so jih zaradi tega ljudje posvojili in jim dodali posebne lastnosti. Te so lahko fizične (doseg, razkorak ...) ali tudi mitske, povsem uporabne (voda, preživetje ...) ali le vizualne (višina, podobnost, oblikovanost ...). Vrednote so si ljudje ustvarili sami, razumevanje vrednot pa je podkrepljeno z oblikami, s poimenovanjem, z verovanjem. Okolica Lokve je s temi dokazili izjemno bogata.

Kulturna baština Sjevernog Velebita - karakteristike, interpretacija, modeli obnove i održivog korištenja, **Rene Lisac**, arhitekt, mladi raziskovalec Sveučilišta u Zagrebu, AF (**Martina Ivanuš, Grga Frangeš**)

of Zagreb, Faculty of Architecture (**Martina Ivanuš, Grga Frangeš**)

The theoretical system of the culture of North Velebit, with its pastoral life-style and traditional high-mountain architecture is the outcome of a serious scholarly investigation of architecture, ethnology and landscape architecture. Interesting graded transitions are described, which above all define architecture: size, form and details, which are the result of the available materials and environment, as well as people's requirements and skills. The objective of the proposed model is to produce an active system for preserving cultural heritage which will operate harmoniously from interpretation to implementation.

Karst2011: the significance of vernacular architecture in training and education, Assistant Prof. **Beatriz Tomšič Čerkez**, University of Ljubljana, Faculty of Education

The school system has usually ignored vernacular architecture and never mentions it. Endeavours to present the culture of our forebears should be included throughout the whole of a person's education, from nursery school to university if we wish to keep our culture alive. In the case of stone, the task is simple, as students are exposed to both theory and practice in the natural environment. The Karst2011 project has produced some good results in this context.

The Karst and Lipica, **Nataša Kolenc**, architect, Lipica Stud Farm

The Karst and Lipica Stud Farm are linked together by the landscape and karstic phenomena. Hence, issues which at the Stud Farm are additionally linked to economics, tourism and technological processes. The Lipikum Museum adds the cultural component. The Museum is an example of good practice in terms of museology issues, presentations and the arrangement of space.

The conference concluded with the adoption of conclusions on the process for establishing the Dry stone Organisation of Slovenia and by setting up the organisation of the Karst2011 project. One of the first sub-projects of Karst2011 will also 'The cultural landscape of the karstic world', a kind of live museum of the karst from the historical perspective from Udine to Zakintos.

The current issue mainly contains conference papers. I hope you enjoy them.

Editor

Teoretski sistem kulture severnega Velebita s pašniškim načinom življenja in planšarsko arhitekturo je plod resnega znanstvenega in raziskovalnega arhitekture, etnologije in krajinarstva. Zanimivi stopničasti prehodi definirajo predvsem arhitekturo: velikost, oblikovanost in detajle, kar je plod dosegljivih materialov in okolja, pa potreb in možnosti ljudi. Cilj postavljenega modela je postavitev aktivnega sistema ohranitve kulturne dediščine, ki teče od interpretacije do izvedbe skladno.

Kras2o11: pomen vernakularne arhitekture v vzgoji in izobraževanju, doc. dr. **Beatriz Tomšič Čerkez**, Univerza v Ljubljani, Pedagoška fakulteta

Šolski sistem je do zdaj praviloma vernakularno arhitekturo prezrl in je sploh ni omenjal. Naporji za predstavljanje kulture naših dedov že od vrta in vse do univerze so nujni, če hočemo ohraniti kulturo tudi na tem področju. Na primeru kamna je to še najbolj preprosto, saj dobijo učenci teorijo in prakso prikazano v naravi. Projekt Kras2o11 kaže v tem kontekstu že kar nekaj rezultatov.

Kras in Lipica, Arhitektka **Nataša Kolenc**, Kobilarna Lipica
Kras in Kobilarna Lipica sta povezani s krajino in s kraškimi pojavi. Od tod problematika, ki je v Kobilarni vezana še na ekonomiko, na turizem in na tehnološke procese. Kultura je vključena z muzejem Lipikum, ki je vzorčen primer dobre prakse, tako v problematiki muzealstva, predstavitev in urejanja prostora.

Konferenca je končala delo s sprejetjem sklepov: o začetku postopka za ustanovitev Organizacije za suhi zid Slovenije in z oblikovanjem organov Projekta Kras2o11, v okviru katerega bo eden prvih podprojektov tudi 'Kulturna krajina kraškega sveta', nekak živi muzej krasa v zgodovinskih okvirih med Vidmom in Zakintosom.

V reviji so pretežno članki z nastopov konference. Upam, da vam bodo všeč.

urednik

Članki / *Articles*

KAMEN, KRAS, ARHITEKTURA
STONE, THE KARST PLATEAU, ARCHITECTURE**izvleček**

Ustalitev pračloveka v stalno bivališče predstavlja prvi poseg človeka v oblikovanje prostora. Začne z jamo, kjer narava krije pet stranic, enega aktivno varuje človek. Arhitektura se začne, ko to stranico pozida, da varuje družino in imetje in si s tem zagotovi preživetje. Kamen v kupu, gomili, v času enostavno izgine. Edina možnost, da ga obdržimo skupaj, je konstrukcija. Za zid je to preklon, za premoščanje razpetin pa je najpreprostejša konstrukcija korbelling: to je stopničenje v prerezu, v tlorisu limitira h krogu, rezultat pa je nepravna kupola.

Najstarejši objekti korbellinga segajo v šesto tisočletje pred štetjem, kamnita zatočišča kot jih poznamo danes, pa segajo v petnajsto stoletje. Objekti v korbellingu so prvotno namenjeni zavetju pastirjem, nastopajo pa tudi druge namembnosti, vodnjaki, grobnice, svetišča, celo za čudež in še in še. Zatočišča ležijo med Islandijo in Jemnom, od Lanzarota do Palestine. Problem teh konstrukcij je, da jih moramo vzdrževati. Konstrukcija je sestavljena brez veziva, lepila, malte. Varovanje je možno kot fizično in kot varovanje po zakonu. Fizično je oteženo, ker je vsak objekt unikat, varovanje po zakonu pa je težko zaradi zasebne lastnine. V Extremaduri je Parlament izglasoval dokument o zaščiti kulturne dediščine choza. Pravila Unesca o varovanju kulturne dediščine bi bilo treba posodobiti in prilagoditi tudi tem objektom.

ključne besede

vernakularna arhitektura, kamen, konstrukcija, Kras, objekti v kamnu, dediščina

abstract

Clearing fields by removing stones from fields improves their productivity, with an abundance of stone being a by-product. Over time, stones piled in a heap simply disappear. The only way to keep them together is in a structure. For walls, this means overlapping construction, whilst the simplest structure for spanning distances is corbelling: it features graded cross-sections and ground plans that approximate circles, all resulting in corbelled domes. And if there is already a structure, it should at least be useful. The most ancient corbelled structures date to the sixth millennium BC, while stone shelters as we know them today date to the fifteenth century.

Corbelled structures were at first intended to shelter shepherds, but there are other uses, such as for wells, tombs, sanctuaries, sites of miracles and so on. These shelters can be found between Iceland and Yemen, from Lanzarote to Palestine: I am in possession of documents regarding this architecture which comprise technical drawings, analyses, photographs and sketches.

An issue regarding dry stone structures is their maintenance - they are built without mortar or other bonding. The protection may be a physical matter, and also required by law. The parliament of Extremadura issued a declaration on the protection of the heritage of chozo. The Unesco rules on the safeguarding of cultural heritage should be updated and adapted to this type of structure.

key words

vernacular architecture, stone, construction, Karst, stone structures, heritage

Umestitev pračloveka v stalno bivališče predstavlja prvi poseg človeka v oblikovanje prostora. Začne z jamo, kjer narava krije pet stranic, enega aktivno varuje človek. Arhitektura se začne, ko to stranico pozida, da varuje družino in imetje in si s tem zagotovi preživetje. Jama stoji navadno v hribih in je težko dosegljiva. Več dobrin: tako živali kot sadežev je v dolinah. Posebej ko človek poseže v naravo in plodno zemljo uredi tako, da mu prinaša kontrolirane dobrine, ko začne izrabljati polja, njive in sadovnjake. A rezultati njegovega dela zanimajo tudi živali: tudi te so lačne in imajo pravico do hrane. Tako si mora človek zagotoviti varnost na druge načine: z aktivnim delom. Začne se seveda že prej. Treba je izdelati orodje in orožje: z dobrim orodjem je moč pridelati več, z dobrim orožjem si je priboril več varnosti, tako sebi kot družini. S tem je koristil družbi. V družbi pa so različni ljudje, razlikovanje je v prvi fazi rezultat želje po delu, uspešnosti in delitve dela. Izkoristek naravnih danosti je plod človekovega uma. Seveda pa obstajajo lažje in težje poti do izkoriščanja naravnih možnosti. Ko gre za kamnito krajino je bistvena razlika v možnostih med ravninskim in hribovitim okoljem. Njiva za sivko na otoku Hvaru je v terasah lahko velika nekaj kvadratnih decimetrov, oljčni gaji v ravninski Španiji nekaj kilometrov. Kolikor je prisotna voda, so osnovni pogoji za pridelavo že dani, če jo je treba zbirati, črpati in voditi kilometre daleč, je to za človeka izjemen napor. Naravne danosti so v različnih krajih povsem različne, a človekov um in človekove pridne roke ne poznajo meja.

Kultivirana krajina

Narava daje vire prehranjevanja, tako z lovom na divjad kot s poljedelstvom. Za kontrolirano pridelavo dobrin je moral pračlovek zagotoviti varnost polja, pa tudi udomačenim živalim. Za to je moral teren pripraviti za nekatere aktivnosti, predvsem

z ločevanjem materialov. Naravni materiali so plodna zemlja, kamni in skale. Ločevanje mora biti absolutno: rastlinam na njivi kamni škodijo, zemlja v kamniti konstrukciji zidu razgrajuje. Kamen v plodnem polju škodi trikrat. Zaseda prostor, kjer bi morala biti zemlja, zato le ta manj rodi. Kamen, ki gleda iz zemlje, se na soncu bolj pregreva in dalj časa drži toploto in to rastlinam ni všeč. Tretjič je kamen v zemlji nevaren orodju, ki ga - ker je lahko trši od orodja - poškoduje. **Zato** je treba kamen iz plodne zemlje odstranjevati. To lahko naredimo le z eno dejavnostjo: z zbiranjem kamna. Zdaj pa pride do problema: če kamen vržemo na kup, bo ta s časom izginil. Ne v neznano, nazaj v polje. Tako nismo naredili ničesar. Da kamen obstane kamor smo ga položili - v tem je skrivnost. In rešitev je sestav, konstrukcija. Vsaka konstrukcija v naravi pa je umetno tkivo, ki krajino spreminja. Naravo kultiviramo, ampak ta beseda nima zveze s kulturo, ki naravo ohranja, pač pa z obdelovanjem, ki jo spreminja. Vsak poseg v naravo, ki jo spreminja, je problematičen. A če gre za preživetje...

Spremenjena krajina postane tako progasta, razdeljena, poravnana, stopničasta, terasasta, dolgočasna ali s preobilico detajlov. Vsak poseg v naravo jo kvari. Nova oblika krajine ni ne boljša in ne slabša, je drugačna. Kolikor ima gospodarsko utemeljenost, razvoj ali preživetje - ne nazadnje je delo človekovih rok in človek je naravno bitje - potem tako, spremenjeno krajino toleriramo. Toleriramo, ampak nič več. Zanimiva pa je lahko.

Ideja konstruiranja

Vsako ločevanje ima dva efekta: primarnega in sekundarnega. Čiščenje polja veča njegovo plodnost, stranski rezultat je obilica kamna. Kamen v kupu, gomili v času torej izginja. Edina možnost, da ga obdržimo skupaj, je konstrukcija.

Če pa že imamo konstrukcijo, naj bo vsak koristna. Bistvo konstruiranja je kontrolirano sestavljanje elementov, ki so nadzorovani oblik in velikosti. Gre za sestavljanje elementa do elementa. Ker pa dva elementa, ki ju **nič** ne drži skupaj, lezeta narazen, sestav razlezeta, uničita. Brez veziva in brez zahtevnega klesanja lahko dva kamna obdržimo skupaj le na en način: s preklpom tretjega. To je bistvo in začetek sestavljanja suhega zidu (dry stone walling system).

Čisti sestav - brez drugotnih namenov ali uporabe - je 'le clapas' v Provansi. To je kubus kakih petih metrov širine, dolžine morda devet in v višino meri do dosega človeka, dobra dva metra. Ne služi ničemur: le zagotavlja, da vgrajeni kamen ne bo 'izginil' nazaj v oljčni gaj ali v vinograd. Gre za uporabo rok, ne glave. Seveda to ni ves problem: z znanjem in s pridnimi rokami lahko sestavimo izjemno tanke zidove, ki so - presenetljivo - konstrukcijski, trdni. To je na primer 'unjulica' na Krku, ki z debelino kakih petnajstih centimetrov in z višino stoštiridesetih centimetrov stoji, fizično ločuje in kljubuje burji (Juvanec 2005: 25). Vetru kljubuje, ker je prosojna - zaprt zid bi že zdavnaj podrla -, v naravi pa kaže izjemen estetski učinek s svojo čipkasto strukturo. Debelejši zidovi imajo vzdolžnike in prečnike, prekrivanje. Bolj stabilni zidovi so spodaj širši, da nevezani kamen ne leze iz konstrukcije, pa še vodo pelje v notranjost, kjer tako naredi manj škode. Seveda so klesane konstrukcije bolj stabilne, saj imajo eksaktne spoje, ki so nedvomno trdnejši. Naslednji korak v konstrukciji je preklada, ki izhaja že iz ideje širjenja spodnjih dveh elementov. Korbelling pa je najnaprednejša in najuporabnejša oblika suhega zidu. V načelu gre za stopničenje v višini, v tlorisu pa si pomaga s krogom, ki odpravlja probleme vogala. Rezultat korbellinga je nepravna kupola. To je začetek umne arhitekture.

Možnosti in razvoj

Najpreprostejši gradbeni princip je sestavljanje konstrukcij brez veziva, na suhi način. Kamen kot gradbeni material je lahko velik ali majhen, ploščat ali okrogel, trd ali mehak, obstojen ali razpadajoč. Smiselno ga začne človek uporabljati kot znamenje ali kot gradnik kompozicije.

Menhir pomeni 'velik kamen' in je lahko posamičen ali v vrstah. Je manj ali bolj oblikovan, ima geometrijske vzorce na Irskem, oblike človeških glav na Korziki, lahko abstraktno predstavlja pomembne dele telesa na Sardiniji. A še ni arhitektura.

Dolmen kot sestav dveh vertikalnih kamnov s krovno ploščo predstavlja prvo zatočišče, niz dolmenov pa hodnik. Prostor, pokrit z eno samo ploščo (izjemne mase, tudi nekaj deset ton), je razmeroma majhen. Pri Carnacu v Bretaniji (Bailloud 1995: 9) ali na Korziki so taki, na Sardiniji pa se razvije do oblike prave hiše (Sa Coveccada) in je prava konkurenca težkomontažnim sistemom dvajsetega stoletja.

Stopničenje (v pozitivni smeri) ali **previsevanje** (v negativni) je edini mogoč konstrukcijski princip, ki omogoča večje prostore z majhnimi gradniki. Gre za horizontalne plasti kamna, ki s previšom tvorijo prostor. A tudi ta je omejen.

Potrebe po večjem prostoru rešuje šele **obok**, sestav kamnov v loku. Tvori vzdolžni banjasti obok, križni obok, naslednja stopnja pa je kupola - pravzaprav obok v prostoru. Obok je sestavljen iz nujno klesanih kamnov raznih oblik. Njegova trdnost je odvisna predvsem od eksaktnosti. To je zelo zahtevna arhitektura.

Vse naslednje arhitekture uporabljajo **vezivo** ali tehnološko obdelane konstrukcijske materiale.

Konstrukcija **suhega zidu** tehnično temelji na prekrivanju, ko

zgornji element z maso in s trenjem veže spodnja dva ter suhi 'spoj' ščiti. Kolikor ta suhi spoj razširimo: efekt vezave ostaja, nastane nov element - pokrit **prostor**. To je tudi temeljni namen arhitekture.

Tloris

Najpreprostejša oblika je nedvomno krog: s centrom in z radijem določa vse. Ena sama okrogla celota s centrom v ognjišču predstavlja najpreprostejšo človekovo arhitekturo. A kroga ne moremo sestavljati brez ostanka (prostora), bolj učinkovit je kvadrat. Ta ima več podatkov: štiri (enake) stranice, štiri prave kote. Lahko ga sestavljamo v sklope. Sam kvadrat pa je v tlorisu bolj uporaben, ko ga raztegnemo: dobimo pravokotnik. Prvi zahtevnejši tlorisi več celic imajo pravokotnike v vzdolžni smeri, ki se zvezdasto širijo na vse strani. Tlorisi kroga ali polkroga nastopajo redko: ker jih gradijo umni gradbeniki, se širijo okrog osnovnega prostora zvezdasto, v nekakem grozdu. Izrazito grozdaste tlorise imajo na primer sakralni objekti na Malti: Mnajdra, Hagar Qim, Xemxija. V praksi pa nastopa največja konstrukcijska težava prav v vogalu, zato se je preproste kompozicije izogibajo. Suhozid teži k eliminiranju težav, zato vogale kvadrata v višini prekrije in tako limitira k neskončno velikemu mnogokotniku, ki je v končni obliki spet krog. Značilni primer so etruščanske grobnice v Populoniji. Začnejo s kvadratnim tlorisom, v višini človekovih prsi pa vogal prekrijejo z večjim kamnom. Dobimo osmerokotnik, kjer pa proti vrhu postaja z vsako plastjo kamna bolj mnogokotnik, vse do temenskega kamna, ki prekriva že skoraj pravi krog - kolikor ga je pač mogoče sestaviti iz ravnih, delno klesanih kamnov.

Prerez

V detajlu prereza uporablja korbelling princip previsevanja, kjer težišče zgornjega elementa ne seže preko roba spodnjega. Tretja plast ne sega preko skupnega težišča spodnjih dveh. Kolikor pa obtežimo element na zunanji strani, je lahko naklon manjši in tako prostor večji. Protiutež pa je lahko hkrati tudi odvod vode, ki ščiti spodnjo konstrukcijo.

Celota je tako sestav notranjega, nosilnega dela in zunanjega, ki obtežuje in odvaja vodo. Notranji del je tako oblikovan v mehkem loku do temenskega kamna. Konstrukcija temelji spodaj na principu prereza (previsevanje), v zgornjem delu pa sledi prenaša krog, ki zaokrožuje vsako naslednjo plast korbellinga (Juvanec 2005: 18).

Tako se teoretski razvoj od stopničaste gradnje mastab in piramid obrne v stopničenje. Pri večjih prostorih pride tako do prave tridimenzionalne kompozicije, kjer do višine ramen (zaradi izrabe prostora) teži za bolj strmim vzponom, potem pa skrb za varnost konstrukcije prevzame krog vse do temenskega kamna. Ta lahko zgornjo okroglo plast le prekriva, lahko pa je vanjo tudi zataknen. Krog to omogoča. Zato večji prostori nimajo sten, ki bi bile v prerezu le konkavno napete, pač pa so v spodnjem delu bolj strme, potem čim bolj položne in proti vrhu spet strmejše, ko tvorijo pod zaključnim kamnom nekaj vrat. Zato so manjše kompozicije bolj enotne in večje rišejo v prerezu bolj zahtevne oblike.

Tehnične izvedbe korbellinga so tako različne: lahko obstaja le ena plast, ki nosi in odvaja vodo; zunanja plast lahko zvezno sledi konstrukciji; zunanja plast lahko postavlja svoje oblike; vmesni prostor je zapolnjen s polnilom, ki zapolnjuje in prenaša maso zunanje plasti na konstrukcijsko (Juvanec 2005: 16).

Oblike zunanjega dela so v prerezu polkrožne, dvignjene,

stopničaste ali navidezno navpične, z majhno naklonino in z ravno streho. Zaradi mogočega izpadanja kamna iz konstrukcije zidu povsem vertikalnih sten sploh ne najdemo - razen pri prav majhnih višinah, kjer pa je zatekanje rešeno s previsom strehe (primer je kažun). Notranji, nosilni del je načelno vedno enak.

Konstruiranje, oblikovanje, poenostavljanje, proporcijski sistemi

Korbeling je predvsem vernakularna arhitektura, zato se poslužuje preprostih postopkov, ki jih graditelj, nešolan, a ne neumen in ne neizurjen, obvlada. Najznačilnejši primer sta sveta vodnjaka, 'pozzo sacro Sant'Anastasia' v Sardari in Sanat Cristina, oba na Sardiniji. Prvi poteka iz 12. stoletja pred štejetjem, drugega datirajo štiristo let kasneje, v osmo stoletje. V Sardari (Juvanec 2010: 37) je grajen iz delno klesanega kamna, le tam, kjer je to potrebno za stikovanje. Konstrukcija je vseeno popolna - ne nazadnje je brez pomoči človeka vzdržal dobra tri tisočletja. Drugi vodnjak: Santa Cristina je pravo nasprotje prvega (Zupančič 2003: 37): je briljantno delo obrtnikov s klesanjem v spojih in na površini. Več: tehnično in konstruktivno 'horizontalne' plasti kamna so za malenkost nagnjene navznoter - ravno toliko, da se voda steka v vodnjak. To je vidno tudi v steni, saj je z dvocentimetrskim zamikom plasti grajena pravzaprav v pravem stopničanju. Da pa bo gradnja še veličastnejša, so stene vse pod kotom, da vstop do vode v notranjost dramatično stopnjujejo.

Graditelji korbelinga so najprej uporabljali dediščino: pravila dedov in ne receptov. Posledica ali rezultat uporabe pravil ni oblikovanje, je le konstruiranje. To konstruiranje omogoča uporabo lastne kreativnosti, inventivnosti, ki pa nikoli ne odstopa od začrtane smeri. Več: vzpodbuja jo. Pri tem gre za izbor in za uporabo materialov, za obdelavo in za vgradnjo. Oblika ni bila nikoli določena, vedno je rezultat konstrukcije same. Vernakularna arhitektura je dekorativna tako v detajlu kot v celoti, čeprav to ni bil nikoli njen namen. 'Lepota' kot estetski fenomen ni bil nikoli cilj, le rezultat dela. Dobršen del estetike temelji na skladju. Na skladju detajlov, na skladju celote. Skladnost, usklajenost je odnos med elementi. Celota, objekt v arhitekturi, je skladen, kolikor ima usklajene posamične elemente, kolikor je skladen odnos med njimi, pa odnos med njimi in celoto.

Za kompozicijo samo pa je najpomembnejši odnos razsežnosti. V dolžini, v ploskvi in v prostoru. Gre za odnos razsežnosti v eni sami dimenziji, v dveh je to ploskev, v treh prostor. Omejen prostor je telo. V arhitekturi gre še naprej: telo v prostoru, objekt v prostoru. In prav prostor je tisti, ki najbolj definira lastnosti, uporabo, oblike...

Preprost graditelj si je zaradi svojega omejenega šolskega znanja moral reči poenostavljati. Temelj proporcioniranja je odnos količin. Stalni odnos. In en sam odnos, značilen. Identiteta je torej skupek značilnosti, ki sestavljajo prepoznavnost.

Stalen odnos razsežnosti je že eden bistvenih delov identitete. Ne zaradi oblike, zaradi poenostavljanja. Tako nastopa v preprosti arhitekturi niz poenostavitvev dela, ki zagotavljajo dosegljivost, uporabo, delovanje, obliko, odnos do okolja in odnos do uporabnika. Proporcijski sistem ni en sam: več jih je in vsak je zase značilen. Ni najboljšega, ne najlepšega. 'Vsake oči imajo svojega malarja' pravi slovenski pregovor. Misli na lepoto, ki je subjektivna. Skladnost pa je povsem eksaktna znanost, ki govori o odnosih količin.

Danes si ob znanju matematike pomagamo z realnimi števili, z izračunom. Njega dni so uporabljali 'ljudska števila', pa mere,

ki so bile skladne s človeškim telesom. Ljudsko število pomeni odnos količin, antropomorfne mere (mere, človeku blizu) pa dimenzije. Ampak čevljev poznamo nekaj sto, komolcev (cubit) vsaj 230, sežnjev, dlani, palcev... Vedeti pa je seveda treba, da so antropomorfne mere postavljene po človeku. Človek je grajen v zlatem rezu, ki je neskončno razmerje dveh dolžin, katere krajša proti daljši je v enakem razmerju kot daljša proti seštevku obeh. In tako do neskončnosti. Ampak vse v zlatem rezu, ki pa je stalen. Zato so tudi objekti, proporcionirani v zlatem rezu, človeku blizu in skladni z njim (Juvanec 2005: 197).

Meter je določen del Zemljinega obsega na ekvatorju. Delimo ga na deset, na sto, na tisoč delcev. To je preprosto, celo računalnik obvlada to veččino.

Poenostavili smo si delo. Izgubili pa smo stik s človekom. Ampak poenostavitve niso vedno slabše. Bistvo proporcijskih sistemov je pomoč pri komponiranju elementov v celoto. Včasih nastopa več proporcijskih sistemov hkrati: na primer v piramidah, kjer je zunanji sistem 'egipčanski trikotnik 3:4:5', notranji prostori pa so grajeni s pomočjo enakostraničnega trikotnika s korenom iz tri polovic (Juvanec 2005:194). Egipčanski trikotnik konstruira pravi kot s pomočjo vrvice (piramide), koren iz tri je mogoče postaviti s tremi enako dolgimi palicami (preprosta kamnita zatočišča), krog in loke s pomočjo kola za center in vrvi za zunanje oblike, tako v tlorisu kot v prerezu (zatočišča, cabane v Provansi).

Bistvo proporcijskih sistemov je v poenostavljanju dela in v eliminiranju mogočih napak (Juvanec 2009: 39), oblika kompozicij pa je tako sicer enoznačna (nosi značilnosti uporabljenega razmerja), a usklajena od detajla do celote, več - tudi z okoljem.

Slika 1: Kamen in človek: velikemu kamnu hišo umaknemo, majhne uporabimo kot gradbeni material.

Figure 1: Stone and a man.

Material

Material za korbeling je predvsem kamen, pa tudi adobe in žgana glina - v tem vrstnem redu.

Kamen je lahko bolj ali manj obdelan. Najmanj dela je z lomljencem, ki ga s kladivom oblikujejo v ustrezne velikosti (trullo, Italija). Delno klesanemu kamnu določimo nekatere stranice (cabane, Provansa), povsem klesan pa je izoblikovan iz večjih klanih skladov (pont de bestiar, Menorca v Balearih, Španija). Povsem neoblikovan je tisti kamen, ki je pretrd za klesanje - predvsem gre za vulkanske kamnine (fjarborg, fiskbirgi, Islandija). Konstrukcija kamnitih struktur teče od najpreprostejših v lomljencu do najzahtevnejših v trdih, povsem neartikuliranih kamnih vulkanskega izvora. Enostavne kompozicije so teoretično pravilne, najbolj komplicirane pa so sestavljane po načelih korbelinga in okroglega tlorisa, zaradi nepravilnih oblik pa še z iskanjem oprijema nepravilnih površin (vulkanske kamnine sploh nimajo ravnih površin).

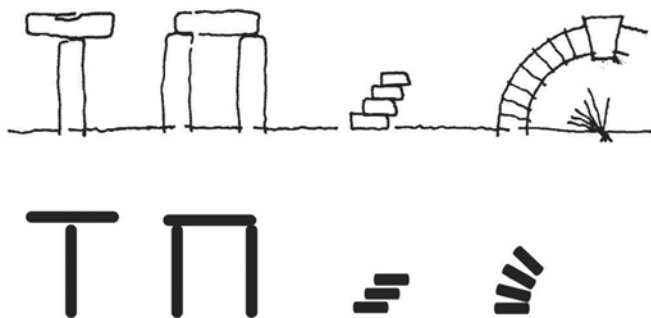
Adobe, pise, na zraku sušena glina je manj uporabna za ta konstrukcijski princip, predvsem zaradi krhkosti materiala.

Vseeno najdemo tudi take kompozicije, predvsem na Bližnjem vzhodu (Sirija, Turčija), pa tudi v Španiji (Palencia, Valladolid, Valencia) (Juvanec 2009:68).

Žgana glina nastopa v korbellingu bolj ali manj le kot dodatni material, v kombinaciji s kamnom in s čerpičem. Zaradi svoje trdnosti in enostavnega oblikovanja pa je opeka sestavni del oboka in kupole, že od Rima naprej.

Apnenec je material, ki ga uporabljamo predvsem kot apno, ki veže. Malta z apnom je lahko prav trdna. Pri apnencu je še ena zanimivost: apnenice so peči za žganje surovine v apno. Apnenice so zahtevne, visoke peči, grajene iz kamna apnenca, kjer se tudi konstrukcija zruši v apneno jamo.

Gips je zanimiv material, ki ima izjemne trdnosti. Hitro se postavlja, za žganje pa je treba kakih dvesto stopinj manj od apnenca, na primer. V Španiji, kjer nimajo prav dosti gozdov, je to zelo pomembno.

Slika 2: Temeljni gradbeni principi: vertikala in horizontala (taula), dve stojki in preklada (dolmen), previsevanje (korbeling v ravnini, v prostoru nepravda kupola), lok klesanih kamnov (obok v ravnini, v prostoru kupola).

Figure 2: Basic construction principles: taula, dolmen, corbelling, arch on a flat surface, and dome.

Namen, uporaba, delovanje

Teoretični začetek oblikovanja prostora v lini za hrano in pijačo v zidu se nadaljuje v zaščiti enega samega človeka, potem več ljudem in končno, z večjimi prostori, za živino.

Posebej pomembni so sakralni objekti, ki niso vernakularna arhitektura, četudi so preproste grobnice, grajene kot nekake kašče (Lassure: nawamis na Sinaju, ki bi lahko bil zgarjen tudi za spravilo žitaris, saj ej bila Sahara v četrtem tisočletju pred štetjem zelena, plodna deželja). Le nekateri objekti so obrtniško popolni: celice v piramidah, mlajši sveti vodnjaki na Sardiniji. Najpopolnejša uporaba je v Pugliji, kjer srečamo trullije (trullo ednina, trulli množina) kot bivalne hiše s kuhinjo in z dimnikom, spalnimi prostori, s cisterno za vodo, s hlevom za osla, za kokoši, za slamo in kot vinsko klet (s stiskalnico in cisterno vred).

Drugje so objekti bolj kot ne le enoznačni, za eno samo uporabo.

Starost, razvoj

Starost objektov korbellinga ni vedno vzporedna z njihovimi obrtniški izvedbami: to priča o tem, da so to konstrukcije, ki so bile vedno znova izumljane, saj graditeljem povsod ni bilo dosegljivo vedenje o konstruiranju in o realizacijah, ki so že obstajale (razen tega je razpon razdalj na primer med Yemnom in Islandom, med Kanarskim otočjem in Mezopotamijo izjemen). Ponekod pa se pojavljajo skoraj identične rešitve - ki ne morejo biti slučajne - na primer tlorisi svetih vodnjakov v Egiptu in na Sardiniji. Tukaj so vezi nedvomno prisotne. No, nedvomno so najstarejše konstrukcije korbellinga iz šestega tisočletja na meji med Yemnom in Saudsko Arabijo, potem iz četrtega tisočletja

na Sinaju (nawamis), iz tretjega Hal Saffieni na Malti (kot vpraskan prikaz korbellinga, ki dokazuje obstoj korbellinga že prej), iz tretjega v piramidah (Rdeča in Lomljena v Memphisu), iz drugega do tretjega v sakralnih objektih na Malti (Žgantija, Mnajdra, Hagar Qim), iz drugega in prvega v kulturi nuraghov (nuraghi) ter pri svetih vodnjakih na Sardiniji (Sant'Anastasia, Sardara; Santa Cristina), iz prvega sakralni objekti v Grčiji (severna obala Peloponeza, najprej seveda Mikene). Kamnita zatočišča kot jih poznamo danes, segajo v petnajsto stoletje, čeprav sem prepričan, da so obstajala tudi prej. Enrico Degano je našel v Pugliji vklesano letnico 1479, a se je kasneje izkazalo, da je bil kamen prinešen z druge konstrukcije. Berislav Horvatić je našel prve zapise o 'komardah' na Krku iz 1577. Nedvomni dokazi o starosti so iz 1612 (Lassure).

Kamnita zatočišča

Zatočišča v kamnu so prostor za malico na polju, zaščita za enega človeka, za več ljudi ali za vso čredo. Zatočišče izjemoma služi tudi za stalno bivanje, včasih kot vinska klet, stiskalnica, za spravilo vode, za zbiranje vode. V nosilni konstrukciji uporabljajo korbelling, zunanost je plod okoliščin, materiala in želje ter zmožnosti graditelja. Z okoliščinami mislim predvsem na dosegljivost ustreznega materiala in potrebe za zaščito pred klimatskimi pogoji. Streha je tako lahko le odvod vode, lahko jo zbira in vodi v cisterno, lahko je ravna in služi za sušenje na soncu ali pa za razgled, kontrolo in sporazumevanje. Od materiala so odvisne predvsem dimenzije in detajli: iz neoblikovanega (neobvladljive magmatske kamnine na Islandiji ali na Kanarskih otokih) kamna ni mogoče sestaviti velikih konstrukcij, ki jih je (na Balearih) mogoče. Našel jih bom po deželah, od severa proti jugu:

Islandija: fjarborg

Fjarborg je značilno kamnito zatočišče na Islandiji. Ima okrogel tloris in kak meter visoke vertikalne zunanje stene, streha je kamnita in prekrita z rušo. Notranji tloris je enak zunanjemu, je okrogel, prerez pa kaže korbelling od tal do temenskega kamna. Kamen je izbran in neobdelan, najlepši kosi so ob vhodu, kjer so tudi največji kamni. Fjarborg še danes uporabljajo črede ovac, ki se sicer prosto pasejo. V krajini je fjarborg izjemen, ko stoji v travnatih ravninah, z belim kamnom in z zeleno streho je nezamenljiv poudarek v sicer vulkanski pokrajini Islandije.

Wales: twlc mochin crwn

Twlc mochin crwn pomeni 'okrogel svinjski hlev' in stoji vedno v sklopu domačije, največkrat na dvorišču. Praviloma ima tudi ogrado, enclosure s kamnitim koritom. Ker gre za svinjski hlev v razmeroma neprijazni klimi, ima twlc mochin - edini med zatočišči - leseno notranjo steno in tla, da se prašiči ne prehladijo. Danes objekti niso več v uporabi, saj mnogi stojijo na domačih dvoriščih bivalnih hiš. Kamen je temen, trd in lepo klesan, z eksaktnimi spoji. Žal jih je kar nekaj 'popravljenih' s cementno malto, s čemer so jim podaljšali življenjsko dobo in zmanjšali napore pri vzdrževanju.

Irska: clochane

Clochane (plural clochain) je zatočišče na polotoku Dingle, JZ Irska. Uporabljajo ga kot hlev za ovce, ki jih še vedno pasejo tam okrog. Zunanja oblika iz klesanih kamnov sledi notranjemu korbellingu, tako da je opna eksakten posnetek notranjosti.

V okolici je še mnogo takih objektov, ki so jih uporabljali menihi:

najbolj znani so na Michael Skelligu. Ti imajo na zunanjem plašču izbočene kamne, ki služijo za vzdrževanje sence, pa tudi za vzdrževanje objekta.

Francija: cabane, tin

Cabane je skupno ime za kamnito zatočišče, ki je po Franciji, predvsem v vsem južnem delu, izjemno razprostranjen. Lassure poroča o 41 imenih, ki jih lokalno uporabljajo (Lassure 2004: 40). Ker gre za veliko območje z velikimi razlikami v materialu, klimi, uporabi in v krajinskih značilnostih, so tudi tipi povsem različni. Obstajajo okrogli in kvadratni tlorisi v vseh variantnih rešitvah, z zunanjimi oblikami stopničenja, stožca, priskekanega stožca, napetih oblik, vertikalnih sten, ravnih streh, skoraj polkrožnih oblik ali pa so vzdolžni tlorisi pravokotnikov s stranicami, ki se mehko pnejo pod pravim kotom vse do temenskega ridge. Cabane je praviloma zatočišče za pastirja: zato ima tudi notranjo opremo: klopi, niše, okna in predvsem ognjišče, včasih dimni odvod ali notranji dimnik. Pri proporcioniranju in pri konstrukciji je zelo pomemben enakostranični trikotnik z višino korena iz tri polovic: najdemo ga kot pomoč pri konstruiranju neprave kupole, v zunanji obliki, pri razbremenilnem loku nad vrati, nastopa celo kot podpis avtorja, ki se je pomena trikotnika nedvomno zavedal.

Švica: crot ali scelle

Crot ali scelle (s prvim imenom ga imenujejo v Poschiavu in z drugim v Brusiu, italijansko mu rečejo tudi crotto) je zatočišče v alpskih predelih kantona Graubunden. Gre za trd kamen, ki je lepo klesan tako v stikih kot v zunanjih površinah. Navadno je to polkrožna konstrukcija, včasih ima rob med zidom in streho, včasih teče napeto vse do pointed zaključnega kamna. Zanimiva je uporaba: le redki so odprti in navadno imajo lesena vrata. Ko je bila še meja med Švico in Italijo, sem našel v mnogih žimnice in obleke - za ljudi, ki so prehajali mejo ali prenašali prepovedane stvari. Crot je vedno objekt za zaščito človeka, bliže domači hiši pa je tudi mlekarnica. Pri mleku ga uporabljajo za ohladitev mleka takoj po molži, za to imajo skozenj napeljan tekoč potoček, ki skrbi za stalno temperaturo.

Danes praktično niso več v originalni uporabi, gradijo pa nove, ki jih uporabljajo kot vinske kleti. Za hlajenje uporabljajo zračne tokove iz podzemskih jam, oblikovno pa žal vnašajo nove oblike polkrogel. V kantonu Ticino imajo kamnite konstrukcije za hlajenje, ki jim pravijo ledenice, 'ghiacciaie'. Na višini 2000 metrov stojijo ob pastirskih seliščih: imajo okrogel tloris, v notranjosti pa stopnice do tal. Tudi streha je kamnita, notranja konstrukcija je seveda korbeling.

Španija: barraca (Katalonija), pont de bestiar (Menorca), el bombo (La Mancha), chozo (Extremadura), taro (Lanzarote)

Barraca je zatočišče v Kataloniji: uporabljajo ga tudi kot opazovalnico za lovce in za pastirje, ki imajo visoko nad terenom imeniten razgled in kontrolo. Barrace segajo vse do Valencie, v notranjosti do Ademuz.

Pont de bestiar, tudi barraca je največje zatočišče, predvsem za konje, včasih je bilo za bike. Premer ima tudi preko desetih metrov, pri notranji višini dobrih osmih metrov. Še vedno ga uporabljajo na Menorci v Balearih.

El bombo je večcelično zatočišče okrog vinogradov mesteca Tomelloso v La manchi in služi kot začasno bivališče in hlev oslu ali muli. Notranja konstrukcija več celic je obdana s

suhozidom, do katerega je nasut gramoz, ki ga včasih tudi belo pobarvajo.

Chozo je v Extremaduri zatočišče, kjer v hribih živijo družine preko poletja in pesejo. V ravninskih delih je suhozid zamazan z ilovico, chozo ima polkrožno streho in velik, izrazit dimnik. Tu jih ne uporabljajo več.

Taro je zatočišče na Lanzarotu, otoku Kanarov. Grajen je iz svetlih, magmatskih kamenin, kamen je zaradi trdote neobdelan. Ima značilno notranjo konstrukcijo in okvir, polnilo je nasutje. Zunanja oblika je – kolikor je končan – priskekan stožec.

Slovenija: hiška, tudi šiška, kutja

Hiška na Krasu, v okolici Lokve imenovana tudi šiška, je zatočišče za pastirje, ki stoji samostojno ali v zidu. Kras je revna pokrajina, zato so pašniki majhni: take so tudi hiške. Kadar pa je bil pastir pri volji, je postavil tudi pet hišk na enem samem pašniku (Lokve). Tloris hiške je običajno kvadraten ali blizu njemu, v njej je lahko kurišče. Odprtina vrat je navadno konkavna, da omogoča čim boljši pregled nad čredo krav, ki jih pastir pase. Kras leži na obeh straneh meje med Slovenijo in Italijo, v okviru slovenskega etničnega prostora. Tu stojijo tudi hiške, ki jih najdemo tudi na Podgorskem Krasu, pod Slavnikom in na njemu. Tam jim pravijo kutja: sprememba nekaterih črk v mehki č je jezikovna značilnost južnega Krasa. Guaccijeva poroča o slovenskih imenih 'hišica' in italijanski inačici 'osia casetta' (Guacci 1982: 324).

Hrvaška: kažun (Istra) komarda (Krk) bunja (Dalmacija, Šibenik, otoki), trim (Hvar) vrtujak, toreta (Korčula) kučarica (Konavle, Dubrovnik)

Hrvaška ima ob Jadranskem morju dolgo obalo kraškega tipa, zato so tudi zatočišča pogostna. Kažun je najbolj pogosto zatočišče na polotoku Istra in ima razne izvedbe, od okroglih do kvadratnih, z izrazitimi strehami in bogato notranjo opremo, na zunaj pa se ponaša s kamni na ključnih točkah strehe.

Komarda na otoku Krku in bunja navzdol, vse do Pelješca, je zatočišče, ki se prilagaja okolju. Nima vedno pravilnih oblik in nima značilnosti v strehi, stalnica je le korbeling. Okrog Šibenika, predvsem na otokih pred njim, stojijo tudi večcelične bunje, ki so v uporabi tako za ljudi kot za ovce.

Trim je objekt na Hvaru, ki stoji praviloma v vinskih gorica in je še vedno v uporabi. Ima veliko višino, dodatne objekte za živali in za delo v gorici ter bogato zunanjo opremo: klopi in mize.

Vrtujak in toreta sta imeni nekaj deset zatočišč na otoku Korčula. Medtem ko je vrtujak praviloma okrogel ali kvadraten, je toreta podolžna z zaobljenimi vogali. Vrtujak ima bolj klesan kamen, toreta le izbranega.

Kučarica je kamnito zatočišče v zaledju Dubrovnika, ki stoji praviloma samostojno, sredi pašnika.

Hrvaška zatočišča so - kot v Franciji - zelo različna in edina skupna točka je njihova konstrukcija.

Italija: caprile (Elba), pineta (Sardinija), trullo (Puglia)

Caprile je zatočišče na otoku Elba in stoji v sklopih po nekaj objektov. Z odprtinami gledajo na skupni 'trg', medtem ko imajo zadaj ograde za zbiranje in varovanje črede preko noči.

Oblika je nekoliko dvignjena polkrogla iz klesanih kamnov, da se horizontalnih plasti kamna sploh ne opazi. Kvaliteta je predvsem postavitev v prostor.

Pineta je zatočišče na Sardiniji, ki ga v dobršni meri še vedno

uporabljajo, posebej kadar stojijo v sklopu in imajo kaka dva metra visoke ograde. Stojijo v ravnini, pa tudi v strmih.

Najzanimivejši so seveda trulliji v Pugliji: obstajata dva tipa. Prvi je bivalni tip s kvadratnim spodnjim delom in okroglo streho, ki ima na vrhu 'pinacolo', ki je značilen za vsak trullo posebej. Masseria ali malo posestvo je sestav več trullijev - za ljudi in za živino. Trullo stoji v mestu in na deželi. Ima navadno tudi svojo cisterno, ki jo polni z kapnico s strehe. Voda je tako dosegljiva direktno v kuhinji v obliki pravega vodnjaka. Mesto s trulliji je izjemno zanimivo in oblikovno bogato zaradi vedno sveže prebeljenih streh, zaradi pinaclov in zaradi velikih znakov, po katerih se razlikujejo lastniki.

Na deželi so kmetije sestav množice trullijev: takih za bivanje, za živino, za slamo (paghliata), za stiskalnico, za vinsko klet. Trulliji se nizajo vedno v ravnih črtah in posestvo omejujejo.

Drugi tip trullijev je manj znan, stoji na polju in ima manj značilne oblike ter povsem različne velikosti: je le majhen objekt v vinskih goricah s širino dveh metrov ali pa ima dobrih deset metrov v kvadrat in skoraj toliko v višino. Izraba trullija je izjemno majhna, saj ima v notranjosti le nekaj kvadratov velik vzdolžen prostor. To potrjuje izvor kamnitega zatočišča: v prvi vrsti je nastalo zaradi obilice kamna in šele drugotnega pomena je uporaba za človeka ali za živino.

Grčija: mitato

Mitata pomeni nekaj kot 'začasna hiša', kar še danes je. Stoji na planoti Nida sredi Krete, kjer se umika ravninam in jo radi spajajo med samo ali vsaj z ogradami za kozje črede.

Objekt sam je razmeroma velik, z ravnimi zidovi in izrazito streho z zaključnim kamnom. Pastir notranjost mnogokrat prepleska z apnom, medtem ko kuha zunaj, kjer je pod velikimi drevesi tudi senca. Zanimivi so deli za čredo: pri vhodu je navadno korito za razkuževanje, kjer se ji živina ne more izogniti.

Tholos je pastirsko zatočišče v osrednji Grčiji, okrog mesta Volos, v Magnesiji. V gorah so tholoi okrogli, z izrazitimi strehami. Na planotah ob morju so vedno dvojni: za pastirja in za ovce in imajo vzdolžno streho v blagem naklonu, poraslo s travo. Tholoi lahko stojijo v vrstah tudi po deset in več: v nizu ali pa v zaključeni obliki, da tvorijo notranje dvorišče.

Malta: girna

Girna je zatočišče za pastirje, a jo uporabljajo tudi kot svinski hlev, prdvsem kadar stojijo girne v sklopu in v ogradah. Seveda so svinjski hlevi nižji in manj obdelani od tistih, ki so namenjeni pastirjem. Najlepše girne so okrogle, v obliki prisekanega stožca in z ravno streho iz nasutja, a vedno z zaključnim kamnom. Vhod ima mnogokrat lesena, letvana vrata, da preprečujejo vhod živalim. Okrog vhoda so mnogokrat zanke za privez osla. Zunanja oblika je lahko tudi kvadrat, enako je z notranjostjo, ki pa že v višini kakega pol metra začne prehajati v krog. Girna ima mnogokrat stopnice do strehe, kjer sušijo 'fige', kot pravijo opuncijem, sadežem neke vrste kaktusa. Včasih pelje do vrha tudi spiralna klančina, ki lajša dostop. Najzanimivejše so girne, ki so jih, zaradi obilice kamna, ko je bila girna že gotova, oblagali z novo plastjo zidu. Tako so stopničaste in v rdečkastem, delno klesanem kamnu krajini v poudarek.

Palestina: mantarah

Mantarah pomeni opazovalni stolp: je okrogle konstrukcije, na zunaj in znotraj. Stene so zunaj nagnjene navznoter, da pomagajo nositi težo kamnov in da kamni ne izpadajo sami. Kamni so

razmeroma zelo veliki, pravilnih oblik in klesani. Streha je ravna: kot terasa služi za razgled, kontrolo in sporazumevanje, pa tudi sušenje sadja. Notranjost je okrogla, a ni centrirana, saj ima v odebeljenem delu zidu spiralne stopnice do vrha. Mantarah je predvsem zatočišče za človeka, pa tudi za živino, ko se pastirji umaknejo v stopnišče s preprihom ali pa na streho.

Jemen: howd

Howd v zahodnem delu Jemna, v gorovju Haraz, je zatočišče za pastirje. Howdi stojijo v strmem terenu, kjer se lahko dva celo naslanjata drug na drugega ali pa stojita drug na drugem: tako malo prostora je zanje. Redko so v ravnini, takrat so tudi bolj pravilnih oblik. Tloris je praviloma krog ali blizu njega, korbelling sega do temenskega kamna, ki je včasih tudi izrazit in označuje vrh konstrukcije. Kamen je trd in zato manj obdelan, a zato bolj skrbno sestavljan. Howd je pastirska konstrukcija, stoji na nekultiviranem terenu, ki ga lahko uporabljajo kot pašnik. Ob skrbnih terasah, kjer gojijo žitarice, ga je videti zelo redko.

Drugi objekti v korbellingu

Objekti v korbellingu služijo raznim namenom: so grobnice, sakralni objekti (kapele), vodnjaki, sušilnice, čuvajnice, za spravilo, pa tudi za zdravljenje.

Nawamis, Sinaj, Egipt

Nawamis je danes starodavna grobnica, v katero so spravljali zložene in izbrane kosti, potem ko so bili pokojni prvič že pokopani kje drugje. Same grobnice stojijo v nekaj sklopih okrog Mount Sinaja, po nekaj deset v nekakšni vasi. So okrogli objekti z ravnimi strehami in lahko imajo prav majhne odprtine za vhod. Arheologi jih datirajo v četrto tisočletje, Christian Lassure pa meni, da bi lahko bile tudi kašče za žitarice, ko je tam okrog še raslo žito. Objekti so ostali intaktni do danes, ne le zaradi teže kamna in klime, tudi zaradi strahu današnjih domačinov pred duhovi. Tudi približajo se jim ne.

Rdeča piramida, Lomljena piramida, Memphis, Egipt

Rdeča piramida je bila postavljena v začetku tretjega tisočletja na obrobju grobnega kompleksa Memphisa, nedaleč Kaira. Sosedna piramida – Lomljena piramida - je starejša in so ji zalomili stranice zaradi časovne stiske. Lahko pa predstavlja tudi vmesno stopnjo med stopničastimi piramidami, mastabami in pravilnimi piramidami, kot so jih gradili kasneje. V notranjosti ima tri grobne celice z vzdolžnim, pravokotnim tlorisom, s prerezom v imenitnem korbellingu. Ta je sestav izjemno lepo klesanih kamnitih blokov z nekaj centimetrskim preskokom v plasteh, vse do temena (Zupančič, 2010). Zaradi poudarjenega namena: grobnica kraljev, so prostori izrednih višin.

Naveta, Menorca je 'narobe obrnjen čoln'. najbolj znana je Naveta des Tudons, ki je tudi najbolj ohranjena.

Nuraghe, Sardinija je obrambna arhitektura: nuraghe je stolp, v katerem so celice, ki si sledijo po višini. Vse so grajene v korbellingu. Nuraghi so postavljeni na izpostavljenih mestih in niso mogli ščititi vojščakov: verjetno so bili nekaka informacijska arhitektura, ko so z enega do drugega signalizirali podatke.

Gallarus Oratory, Dingle Peninsula, Irska

Gallarus Oratory stoji na polotoku Dingle, je izrazito pravokotnega tlorisa z vhodom v vzdolžni osi, medtem ko ima

zadaj okno. Konstrukcija je korbelling v eni sami plasti, a ne gre za povsem suhozid: med kamne so vtikali kamnite ploščice, da so se bolje prilegali drug na drugega. Ker zunanja oblika sledi notranji, je tudi zunanja stena napeta, z vzdolžnim slemenom. Datirajo jo vse od sedmega do petnajstega stoletja.

Glattjochkapelle, Avstrija

Glattjochkapelle je kapela na prelazu, preko katerega je bila njega dni speljana transportna pot z Mediterana v Alpe. Vzdolžni pravokotni tloris se odpira v krajši stranici. Z ozirom na najdbe okroglih temeljev bivalnih enot v okolici, je to sakralni objekt. Niti metoda z radioaktivnim C14 ni dala odgovora o starosti. Pot z juga na sever je nedvomno delovala vsaj v rimskih časih in predvsem še v srednjem veku. Objekt je bil pred desetletji zrušen, pa rekonstruiran, nazadnje pred dobrimi desetimi leti. Kot kaže, je rekonstrukcija vrnila izvorno obliko.

Šuplja gromila, Hrvaška

Šuplja gromila v prevodu pomeni 'votlo gomilo' in je vgrajena v odebeljen zid, ki jih je v okolici Šibenika mnogo. Ima podolžen pravokotni tloris s skritim, dolgim vhodnim hodnikom na strani, katerega prerez je manj od pol metra v kvadrat. Prostor ima majhno prezračevalno lino. Prerez kaže značilni vzdolžni korbelling z oblikovanimi detajli roba, vse do temenskih kamnov, ki tečejo po sredini. V ožji stranici nasproti vhoda ima dve niši, simetrično na vertikalno os. Šuplja gromila je po izročilu sakralni objekt, v srednjem veku so se v njej baje skrivali tudi ljudje.

Sant'Anastasia, Sardara, Italija

Pozzo sacro ali sveti vodnjak datirajo v konec drugega tisočletja, okrog 1200 pred štetjem. Stoji v Sardari, majhnem mestu na Sardiniji, pred cerkvijo. Sestavljen je iz osnovnega telesa vodnjaka, ki se v korbellingu odpira v osrednji odprtini, do vode pa vodijo stopnice, nad katerimi se pne konstrukcija, obratna kot so stopnice: spet korbelling (Zupančič 2003: 39). Kar je najbolj zanimivo: kot odprtine od vhoda do roba vode je simetričen kot linija, ki to točko veže z odprtino. Ker je vodnjak obrnjen točno od severa k jugu, se poraja vprašanje: zakaj? Odgovor da prerez: vpadni kot sonca je enak odbojnemu. Ali so to pred tri tisoč leti uporabljali? To potrjujejo štirje dokazi: prvič, praktični preizkus to fizikalno delovanje potrjuje. Drugič, kot sonca to omogoča, in to dvakrat letno: 21. aprila in 20. avgusta. Tretjič, 19. april je po starem koledarju god svetega Anastazija (znana sta dva): cerkev, ki je bila postavljena kasneje, je poimenovana kot vodnjak - sveta Anastazija. Četrto: beseda 'anastaza' izhaja iz latinske, ki pomeni 'nekaj, kar se dviga' ali 'vstajenje', kar praktično ponazarja delovanje vodnjaka (Juvanec 2010: 36). Uporaba vodnjaka v politične namene je logična: sončni žarek, ki prihaja iz zemlje: velik čudež. Večji čudež - več obiskovalcev. Več obiskovalcev - več darov. Več darov, več denarja - večja moč, večja oblast. To taktiko poznajo v Sardari že tritisoč let.

Santa Cristina, Italija

Sveti vodnjak Santa Cristina leži nekaj kilometrov severno od Sardare, na Sardiniji. datirajo ga v osmo stoletje pred štetjem in je briljantno obrtniško delo (Zupančič 2003: 39). Sestavljen je iz okroglega, vretenastega telesa vodnjaka, do katerega vodijo stopnice, ki imajo v spodnjem delu strop iz prečk, v korbellingu. Kamen je izjemno lepo klesan in eksaktno sestavljen, plasti pa so nekoliko nagnjene navznoter, da vso vodo iz okolice vodijo v vodnjak sam. Pozzo sacro Sant'Anastasia uporablja za svoj čudež

sonce, Santi Cristini pripisujejo enako delovanje, ki ga ustvarja luna. Sveti vodnjak stoji v nuraghijski vasi, ki je za konstrukcijo enako uporabljala korbelling, a so kamni bistveno manj obdelani: ta sakralni objekt si vrhunsko obdelavo tudi zasluži.

Su tempiesu, Nuoro, Sardinija, Italija je vodnjak, ki ima imenitno izklesane detajle, strmo streho in notranji vodnjak (Zupančič 2009: 82). Zaradi omejenega prostora za publiko ima dva izhoda, kjer voda odteka v bazenčke in potem v potoček. Datirajo ga v prvo tisočletje pred štetjem.

Bunar, otok Krk, Hrvaška

Vodnjaki na severovzhodnem platoju nad Baško so samoobskrbni, saj vodo istočasno zbirajo in jo hranijo. Imajo namreč konstrukcijo korbellinga, kjer pa so plasti nagnjene nekoliko navznoter, da vsa voda s strehe steče v cisterno pod konstrukcijo. Vhod je preozek za žejno ovco, ki bi lahko padla noter, poginila in zastrupila vodo, je pa zadosti širok za pastirja, ki vodo kontrolirano razdeljuje čredi. Sam tloris vodnjaka je ovalen, cisterna je navadno okrogla ali nekoliko vzdolžna, od vhoda do roba vode vodijo stopnice za lažji dostop. Kamnita konstrukcija je sestav povsem neobdelanega, neklesanega kamna.

Fiskbirgi, Islandija

Fiskbirgi je sušilnica rib, je sestav grobih vulkanskih, seveda neobdelanih kamnov. V prerezu gre za korbelling, ki pa zaradi neenakih oblik kamna nima izrazitih plasti. Pri okroglem tlorisu bi bila tako nosilnost rezultat stiskanja v krog, a fiskbirgi so navadno vzdolžni, tako da je edina možna konstrukcija korbelling. V objektih so sušili ribe: zaradi neenakih kamnov je lahko veter prehajal skozi stene, ptiči pa ne. Višina objektov je razmeroma velika: za dosegljivost in kontrolo je to nujno. Fiskbirgi stojijo ob obali, zaradi vetra na hribovskih in vedno v sklopu nekaj deset objektov.

Tazota, Morocco

Tazota je berbersko ime za objekt, v katerem spravljajo seno ali slamo kot krmo za živali (arabsko ime je nwalla). Objekt ima ravno sprednjo fasado, zadaj je navadno zaokrožen, v notranjosti pa je vedno okrogel, s prerezom v korbellingu. Kamen je grobo obdelan, a le v linijah, ki se konstrukcijsko spajajo. Barva kamna je rumenorjava do rdečkaste. Zunanji del je dvojen: spodnji sega do višine dosega človeka, zgornji je morda nekoliko višji. Vrata so v obeh delih: skozi zgornja tazoto polnijo, skozi spodnja vrata krmo uporabljajo. Spodnji del ima ob strani stopnišče, pred zgornjim vhodom je neke vrste nakladalna ploščad, da omogoča vmetavanje. Tazota gleda vedno na dvorišče, ki ga z zidom zaključuje.

Weinbergshaeuschen, Worms, Germany

Weinbergshaeuschen (dobesedno: hišica v goricah) je navadno okrogel objekt z izrazito streho, ki je lahko polkrogla, konkavna ali konveksna. Običajno je streha sveže pobarvana z apnom, zato jim pravijo tudi 'bele hišice'. Uporaba je zaščita čuvaja, je torej neke vrste čuvajnica. Uporabna je bila predvsem v času Napoleonovih vojn, ko so morali lastniki braniti svoje vinograde pred tatovi. Vojaki niso kradli grozdja, pač pa kole v goricah, za ogrevanje. V notranjosti je praviloma klop, premer prostora pa ni smel biti daljši od tričetrt človekove višine. Vzrok za to je preprost: čuvaj ni smel ležati, pač pa čuvati.

Slika 3: Vrtača je eden ključnih značilnosti kraškega sveta: ob padavinah pride do erozije, do odnosa materiala po brežinah. material se zbira na dnu vrtače. Kolikor je ta material zemlja, ustvari idealne pogoje za plodno njivo, če je ilovica, se pojavi na dnu vrtače nepropustna plast, kjer se lovi voda. Tako nastane kal: za pitje in za led.

Figure 3: The vrtača (a funnel-shaped depression in limestone terrain) is one of the key characteristics of the karstic world: precipitations cause erosion, i.e. a shift of the material down a slope. The material collects in the bottom of the depression. If the material happens to be soil, ideal conditions for a fertile field are created; if the material is clay, an impermeable layer which catches water is formed on the bottom. This is how water holes are formed, providing drinking water and ice.

Ash house, Devon Anglija UK

Ash house, 'hiša za pepel' je visok objekt okroglega tlorisa s polokroglo streho, z izrazitim robom. Uporabljajo ga za spravilo pepela. V njem spijo kokoši, ki s svojimi iztrebki pepel plemenitijo. Ta mešanica s fosfati je imenitno gnojilo za polje. Ash house v Devonu stoji v sklopu domačije in ga še vedno uporabljajo.

Soothouse, Irska

Soot house, 'hiška za saje' je, enako kot ash house za pepel, objekt, kamor spravljajo saje. Te po določenem času, navadno pozimi, uporabljajo kot gnojilo na njivi.

Sweathouse, Ireland

Sweat house, 'potilnica' je majhen objekt, grajen v suhem kamnu z nepravno kupolo. Uporabljajo ga za zdravljenje duše - preko toplotne 'obdelave' telesa, s potenjem. Po nekakem družbenem obredu človeka zazidajo v sweat house, v katerem so prej zakurili ogenj in ga očistili. Po 'očiščenju' duše v zaprtem prostoru operejo tudi telo - v ribniku. Nekaj teh objektov še stoji, uporabljajo jih bolj malo.

Nastopa še niz objektov, ki uporabljajo kamen in celo korbelling za razne namene: v Švici imajo tako pasti za volke, na Malti pasti za ptiče, v Franciji zaščito proti vetru, na Malti zaščito za lovce, objekti služijo sušenju (Malta, Palestina), razgledovanju (Korčula), zbiranju vode, vina, v Franciji so postavljali celo 'zidove proti kugi'.

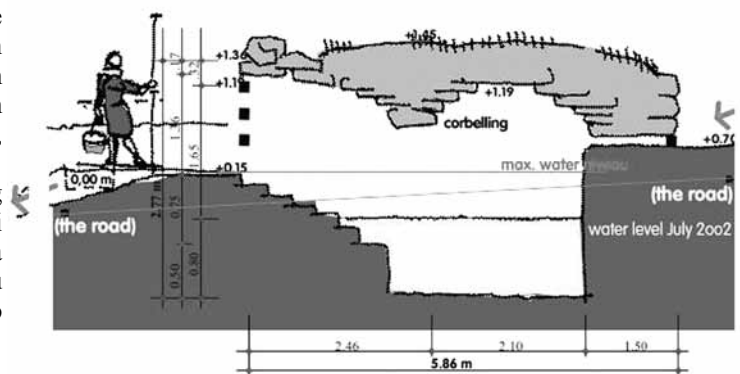
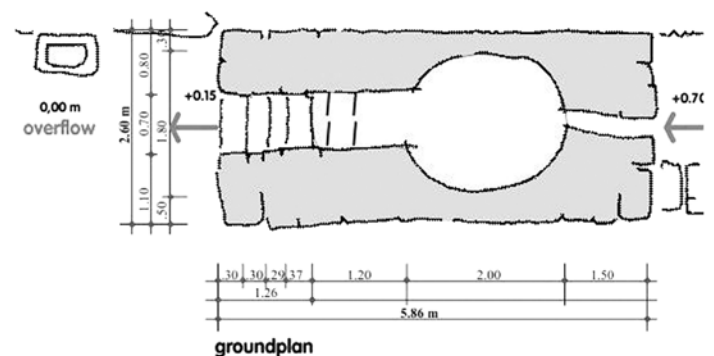
Stanje danes

Danes so razmeroma dobro ohranjene konstrukcije tako v kamnu kot v adobu. Popolne konstrukcije kot so piramide in nekateri sveti vodnjaki na Sardiniji, so intaktne, takorekoč večne. Zanimivi objekti v puščavi (Savdska Arabija, Jemen, Sinaj) so ostali nedotaknjeni iz primitivnih, verskih vzrokov.

Nekatere so rešili arheologi (Egipt, Grčija, Malta). Kamnita zatočišča kot gospodarski objekti danes so pretežno v žalostnem stanju iz preprostega vzroka, ker niso več potrebni: včasih so bili ti objekti daleč od vasi - nekaj ur hoje ali ježe in so delovali sezonsko, navadno preko poletja. Danes imamo razvejane ceste, avto in motor sta približala razdalje, delovna mesta v industriji prinašajo denar. Obstajajo več ali manj le še dnevne migracije. Redkokdaj obstaja tako visoka kultura, da objekte varujejo lastniki, še redkeje lokalna uprava.

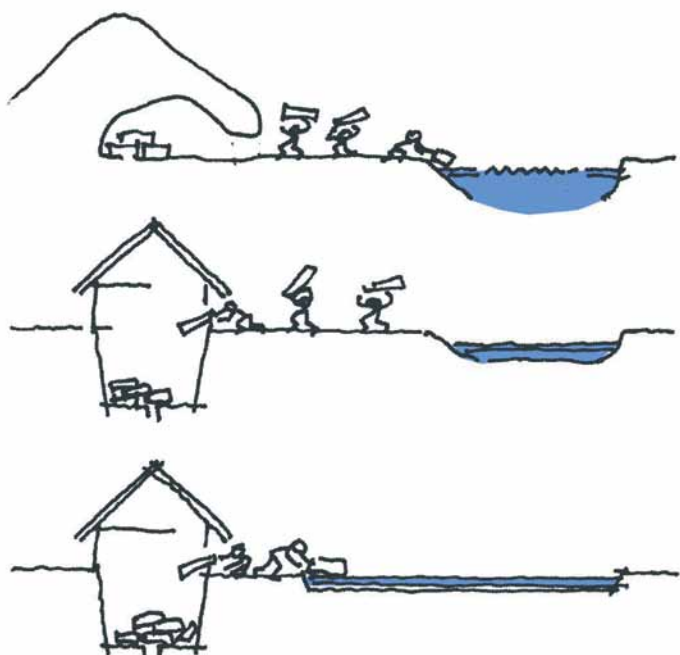
Uporaba, razširjanje vedenja, predstavitev, sprememba namembnosti, uporaba danes

Arheološki spomeniki so seveda ohranjeni kot spomeniki kulture, vendar niso povsod enako dobro opisani in predstavljeni kot temeljni spomeniki konstrukcije korbellinga (običajno besede 'korbelling' tam sploh ne poznajo). Drugače je s sodobnimi objekti, ki so jih gradili naši neposredni predniki zadnjih nekaj sto let. Uporaba prvotnega namena je prisotna le v Pugliji, a le v Alberobellu, Locorotondo in v Martini Franco. Podeželski trulliji (drugače oblikovani kot mestni in v masserijah, contradah) brez dela propadajo kot drugje po svetu. V uporabi so tazote v Marocu (za seno, slamo), nekaj malega so v uporabi chozi v

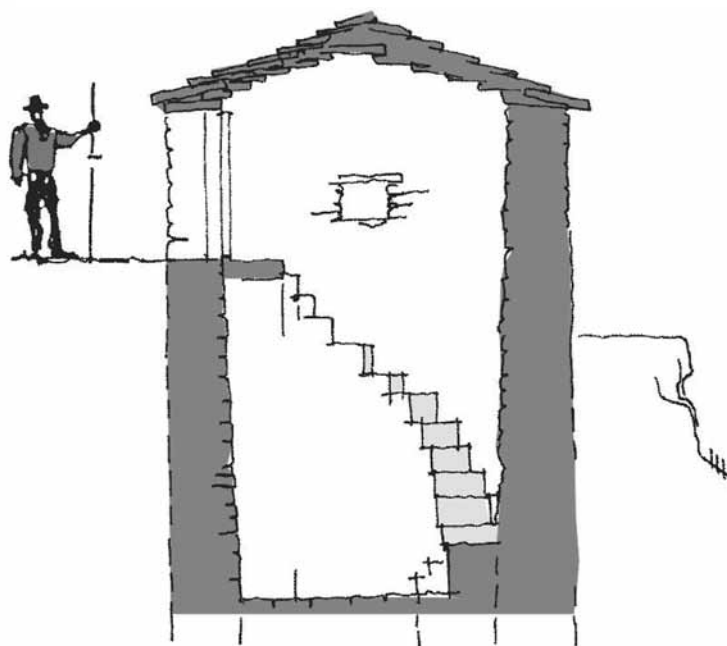
Slika 4: Pretočni vodnjak v Španiji: ko po terenu priteče voda, napolni vodnjak in šele potem v pretoku polni naslednjega. Kapacitete so izračunane tako, da ostane voda v njih vse do naslednjih padavin (primer: Casas Bahas, Ademuz, Valenciana).

Figure 4: Flowing artesian well in Spain.

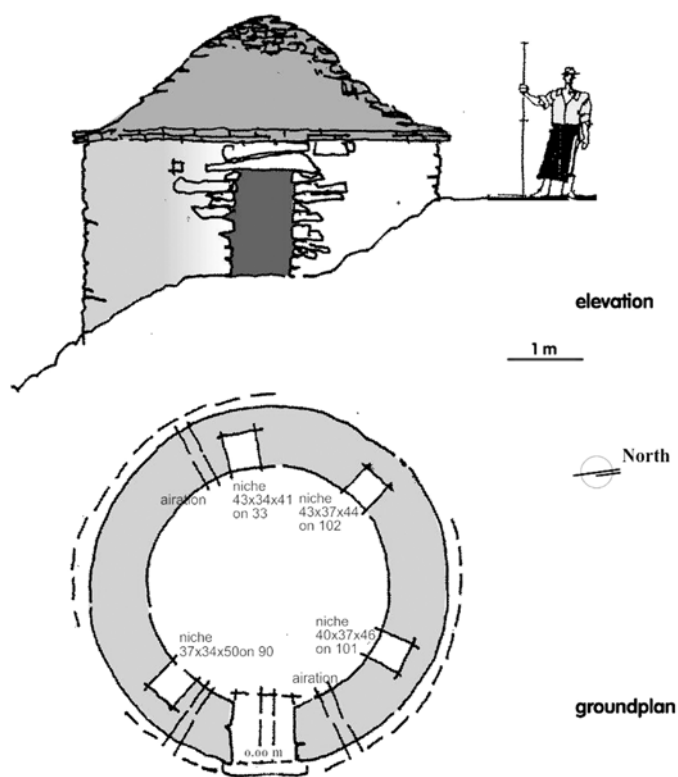
Slika 5: Vrste ledenic: jama, zidana ledenica. a Led v reki lomijo in ga spravljajo v jamah (Mura, Slovenija); b Led, ki nastaja v kalu, lomijo in spravljajo v ledenici (primer: Kačiče, Slovenija), to je obrtnišvo.

Figure 5: Types of ice storage: pit, built ice store. a The river ice is being broken up and stored in pits; b Ice occurring in a water hole is broken up and stored in an ice store.

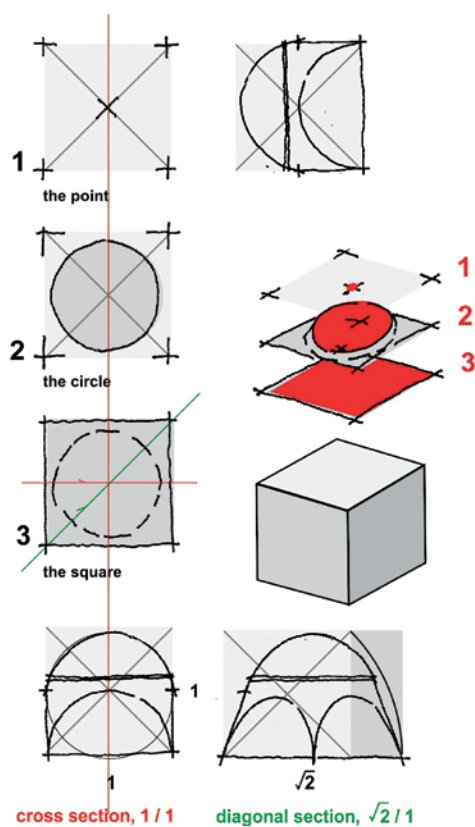
Slika 6: Ledenica kot spravilo: Okrogli objekt v suhem zidu ima streho v korbellingu, do tal so stopnice (Genor Tegnno, 2500 metrov nad morjem, Monte Generoso, Ticino Švica).

Figure 6: Ice store as a storage room. (Genor Tegnno, Monte Generoso, Ticino Švica).

Slika 7: Kamnito zatočišče 'tholos' v Magnesiji, kontinentalnem delu Grčije (September 2011).

Figure 7: The stone shelter, named 'tholos' in Magnesia, continental part of Greece.

Slika 8: Konstrukcija neprave kupole na kvadratnem tlorisu zatočišča. Prostor kot tak je prava kocka, Suvala (Magnesia, Grčija, september 2011).

Figure 8: Construction of false dome on square ground plan of the shelter. The used area represents a perfect cube.

Extremaduri (Španija), bolj pogosto na Sardiniji (kot ovčji hlevi) in na Kreti (za koze). Obstaja niz organizacij - od ljubiteljskih do znanstvenih - ki obravnavajo te objekte. Žal le na lokalni ravni ali v sklopu naključno zbranih strokovnjakov. Taka je tudi literatura: množica lokalnih objav, ki ne seže preko občinskih meja in ne povezuje ključnih rešitev, ne v času in ne v prostoru. Pri tem je za ohranitev objektov pomembna tudi sprememba namembnosti. Ne bom omenjal stranpoti, ko so na Hrvaškem (slabo) postavili kažune za stranišča ali jih dali (kamnite!) na kolesa, za turistične namene. V Švici so crot ali scele (kanton Graubunden) spremenili v hladilnico za mleko (z aktivnim hlajenjem, ko so skozenj potegnili potoček) ali v vinsko klet. Pa seveda masserije (mala posestva) v Italiji, ko so trullije spremenili v turistične apartmaje. Ni vse slabo: le izjemno tankočutno in predvsem strokovno moramo posegati v te imenitne objekte. Le ponekod so objekti očiščeni in jih lastniki ponosno kažejo obiskovalcem. V Gordesu (Provansa) so uredili muzej na prostem, v Španiji imajo muzejsko sobo, na otoku Korčula (Hrvaška) obstaja stalna muzejska zbirka pregleda, dokumentacije in modelov (Univerza v Ljubljani). Eden (zelo redkih) rezultatov takega predstavljanja je postavitev novega objekta (Korčula 2008, Slovenija 2010).

Varovanje: fizično in po zakonu

Varovanje je možno kot fizično in kot varovanje po zakonu. Fizično je oteženo zaradi dejstva, da je vsak objekt unikat, da ga je treba posebej pregledati, dokumentirati, analizirati in pokazati njegove značilnosti. Ne le, da ni več obrtnikov, ki bi objekt znali (kvalitetno) prenoviti, ne da bi spremenili njegove značilnosti, problem je v spremembi miselnosti lastnikov in domačinov. Pri tem - zanimivo - denar ne igra ključne vloge, čeprav je seveda zelo pomemben.

Varovanje po zakonu je izjemno težko zaradi zasebne lastnine, saj je nemogoče prisilno varovati ali obnavljati, celo predstavljanje je včasih oteženo.

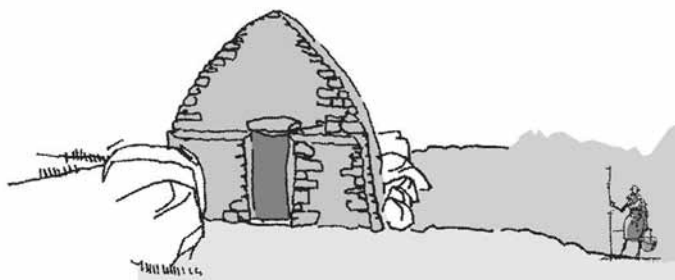
V Španiji (Extremadura) je Parlament izglasoval dokument o zaščiti kulturne dediščine choza, z omejenim obsegom. Pravila Unesca o varovanju kulturne dediščine bi bilo treba posodobiti in prilagoditi tudi tem objektom.

Pomen, vrednost, vrednota

Strokovna naloga, predvsem znanstvenikov je, da pokažemo dejansko vrednost rešitev in jo dvignemo na raven vrednote. To je lažje kot izgleda: ljudem je treba le pokazati kaj imajo in jim razložiti kaj je pri prenovi mogoče in kaj ne. Stvar laičnih in strokovnih združenj je, da to uredijo na lokalni ravni, znanstvena raven ureja načelne probleme in postavlja analize, primerjave in sklepe skupnega pomena. Kultura dediščine ni stvar posameznika, a skupno zavedanje in ponos sta elementa, ki to kulturo dvigajo na raven, ki jo zasluži.

Viri in literatura

- Acovitsioti, H. A. (1996): DE NEIGES EN GLACES. Brignoles.
 Balloud, G. et al. (1995): CARNAC, ARCHITECTURES DE PIERRE CNRS. Paris.
 Grobovšek, J. ur (2003): DOKTRINA. ICOMOS, Ljubljana.
 Guacci, XX (1982): Un esempio di architetture spontanea. Del Banco, Editore Trieste.
 Horvatič, B. (2002): Oval Dry Stone Thatched Sheepcote. V: Zbornik konference AA 12th Conf. Ljubljana.
 Juvanec, B. (2005): KAMEN NA KAMEN. i2 in UL FA. Ljubljana.
 Juvanec, B. (2009a): Basics of Proportion Systems in Architecture. Prostor 17/27. ZG.
 Juvanec, B. (2009b): Corbelling of Mediterranean Earthen Domes. Pisa.
 Juvanec, B. (2010): Pozzo Sacro, bien sacro en Cerdania. V: Piedras con raíces 28/34-47, Caceres.
 Lassure, C. (2004): CABANES EN PIERRE SECHE. Edisud, La Calade.
 Zupančič, D. (2003): SARDINIJA; ARHITEKTURA KAMNA. UL FA, Ljubljana.
 Zupančič, D. (2009): Sveti vodnjaki, Su Tempiesu. V: AR 2009/1 p.82, Ljubljana.
 Zupančič, D.(2010): Corbelled chambers of Red Pyramid in Dahshur. V: Symmetry: Art and Science, p. 320 – 323. Gmuend.

Slika 9: Verjetno svetišče v korbellingu na višini 2000 metrov med Koroško in Štajersko v Avstriji, Glattjoch.

Figure 9: A temple in corbelling at 2000 metres between Carinthia and Styria, Glattjoch, Austria.

SPLOŠNI ORIS EKONOMIKE Z VIDIKA IZUMLJANJA

PROSTORSKIH OBLIK

A GENERAL OUTLINE OF ECONOMICS FROM THE VIEWPOINT OF INVENTING SPATIAL FORMS

izvleček

Področje arhitekture je povezano z izumljanjem novih oblik. Ti medsebojni odnosi so bodisi med gradivi, gradniki bodisi med uporabniki oblik. Izumljanje oblik je neposredno povezano s celovitostjo delovanja. Drug brez drugega ne moreta obstajati. Izpopolnjevanje izhaja iz dobrega poznavanja problematike in jasno opredeljenega problema. Predstavljena tematika ekonomike z vidika izumljanja prostorskih oblik izhaja iz vernakulane arhitekture, ki jo mnogokrat povežem še z izrazom kulturna dediščina. Prispevek predstavlja nekaj izbranih oblik ali prostorskih struktur, ki presejajo pojem lokalno okolje. Navkljub svoji bazičnosti v izvedbi in ideji, so te prostorske strukture stvarni nosilci identitete omejenega grajenega okolja. Vsi primeri imajo izrazito komponento t.i. ekonomike v arhitekturi. Prostorske strukture so analitično predstavljene z vidika arhitekture in delovanja. Analitična predstavitev objekta zagotavlja in omogoča kritično presojo od celote do detajla in ponovno do celote. Tak način obravnave arhitekturnih podatkov zagotavlja treznejše opredmetenje problematike ravnanja z arhitekturno dediščino. Nema lokrat je prav idealiziran pogled na dediščino ali krajino, ovira pri odločanju o prostorskih vrednostih posameznih objektov ali večjih enot. Zaključne ugotovitve poudarjajo vlogo prepoznavanja vrednot bivanjskega okolja z uporabo metode arhitekturne analize prostora in delovanja prostorskih struktur.

ključne besede

prostorsko oblikovanje, identiteta, arhitekturna dediščina, ekonomika, izvorne oblike

abstract

The field of architecture is closely connected with the invention of fresh shapes which objectify new interrelations. These relations exist either between materials, building blocks or between the users of shapes. Inventing shapes is directly linked to the totality of actions. The perfection of something stems from a good knowledge of problems and a clear definition of a problem. The theme of economics from the viewpoint of the invention of spatial forms originates in vernacular architecture, which is often associated with the term cultural heritage. This contribution presents some selected shapes or spatial structures which go beyond the notion of the local environment. All the examples contain a marked component of so-called economics in architecture. Spatial structures are presented analytically in their architectural and operational aspects. An analytical presentation of a structure ensures and enables a critical assessment which begins with the whole, shifts to details, and then returns to the whole. It is not unusual for a highly idealised view of heritage or a landscape to be an impediment to making decisions about the spatial values of individual structures or larger units. Conclusive findings underscore the function of identifying living environment values by using the methods of architectural analysis of space and the function of spatial structures.

key words

spatial design, identity, architectural heritage, economics, original shapes

Prostor je bistvo arhitekture. Omejenost prostora določa zavedanje enote. Meja med tem tu in tistim tam je razdalja, ki jo določa zavedanje o oddaljenosti opazovanega predmeta (pogled na gore, pogled na zvonik v naselju, pogled na ulico pred hišo, pogled na okno v sobi, pogled na mizo v sobi, pogled na roko, ki drži miško). Pogled na gore označujem za daleč pogled na roko je blizu, to je osebni prostor. Prostor kulture ali prostor kulturne krajine ne moremo zajeti s pogledom in gibanjem po tem prostoru. Potreben je čas, opazovanje, dokumentiranje in analiziranje ter vrednotenje. Vrednotenje je možno glede na podobne, sorodne in tudi celo s primerjavo diametralnih primerov. V splošnem lahko celo trdim, da diametralni primeri v svojem bistvu (zasnova, delovanje) niso kaj preveč drugačni kot tisti sorodni primeri. Trditve niso pavšalne so oprijemljive in temeljijo na analizi, k tej tematiki se še vrnem v nadaljevanju besedila.

Preživetje v okolju je tesno povezano z izumljanjem na vseh področjih človekovega ustvarjanja. Govor, ročne spretnosti, fizična pripravljenost, izdelava orodja, izum netenja ognja in uporabe ognja v namene kuhanja ter še mnogo drugih elementarnih izumov nam omogoča mnogo več kot preživetje. Zaradi raznolikosti pogojev življenjskega okolja so bili naši predniki primorani izumljati raznotere oblike, da so si zagotovili ustrezno bivanjsko okolje. Torej tako, ki nudi zavetje pred nevarnostmi okolja in štiti pred vsemi drugimi vplivi. Naslednja stopnja izumljanja boljšega življenja, je urejanje širšega prostora izven omejenega zavetja ognjišča bivališča. Ta stopnja je kmetijstvo, izkoriščanje rudnin, obrt in kasneje trgovina. Vmes pa se pojavlja tudi posebna vrsta pospešenega usmerjenega izumljanja, kadra je igri konkurenca med kulturami ali plemeni iste kulture. Tak pogled me spominja na kemijske reakcije, kjer

je prisoten katalizator, ki pospeši reakcijo med reagenti. Rezultat je nekaj novega, spremenjenega. V primerih spopadov so ključno vlogo odigrala vsa znanja posameznikov, ki so bila združena v trenutno misel odpora (obrambe) organizirane družbe. Žal so bile posledice za posameznike vedno klavrne, a so pripomogle k razvoju splošnega dojetja prostora in organiziranosti družb. Ne glede na to je vojskovanje negativna izkušnja družbe in kulture.

Kot primer razvoja v arhitekturi lahko navedem zgodbo iz Vitruvijev knjige De Architectura Libri Decem, kjer opisuje Cezarjevo obleganje mesta Larignum. Prebivalci mesta se niso hoteli pokoriti zavojevalcem, zaprli so se v svojo trdnjavo. Proti rimski vojski so se branili le z lesenimi puščicami in sulicami, katere zaradi svoje teže niso imele velikega dometa. Cezar je opazil njihovo hibo ter zaukazal požig trdnjave. Napadna trdnjava in njena okolica sta zagoreli, vendar je na Cezarjevo presenečenje, trdnjava ostala nepoškodovana. Domačini so se v strahu pred hujšimi posledicami predali. Ko jih je Cezar vprašal, od kod tak les, ki ga ogenj ne poškoduje (lesena konstrukcija je dlje časa obstojna med požarom), so domačini pokazali na bližnje iglaste gozdove [Vitruvij, 1999: 48]. Ta les danes poznamo kot evropski macesen (Larix Decidua), tako pravi komentar k prevodu. Prevajalec Bedenko dvomi v resničnost zgodbe in obstoj mesta Larignum. Navkljub resničnosti ali ne je pripovednost zgodbe jasna: vernakularnost se skriva v dejstvu, da so domačini tega nedoločenega mesta v Alpah, poznali lastnosti materiala in znali z njim graditi tako, da jim številčno in tehnično močnejša vojska ni mogla porušiti utrdbe. Vitruvij je nevede opredelil prednosti vernakularnosti, čeprav je ni poznal (ali o njej ni hotel pisati).

Vernakularnost , ekonomika in izumljanje

Pisanje o tej temi žal ne more zaobiti besednega pojmovnega označevanja področij v arhitekturi. Pojmi niso uporabljeni zaradi lastne imenitnosti ali dviga kompleksnosti opisane tematike. Vernakularnost označuje snovanje in izvajanje posameznika (t.i. nearhitekta), ki stremi k boljšemu oblikovanju prostora in upravljanju z njim na stopnji posameznega objekta ali manjše, strnjene skupine objektov. Področje ne presega urbanizma mesta. Tudi tu so izjeme, mesto Shibam v Jemnu je primer vernakularne gradnje strnjenih večnadstropnih objektov.

Slika 1: Fotografija mesta Shibam v Jemnu. Strnjene večnadstropne zgradbe zgrajene iz čerpiča in zaščitene z mavčnimi ometi. Stavbe so dober primer, da je vernakularna arhitektura lahko del urbanega prostora. Analogija Shibamu je mesto New York, ne le zaradi visokih nadstropnih zgradb temveč tudi pri zasnovi ulične mreže.

Figure 1: Photo of the city of Shibam in Yemen. Densely-arranged multi-storey buildings made of adobe bricks protected by plaster rough cast. These buildings are a good example of how vernacular architecture can be a part of urban space. There is an analogy between Shibam and New York City, not only because of the tall multi-storey buildings, but also thanks to the urban grid design.

Merilo v vernakularni arhitekturi je uporabnik. Izvedba je stvar graditelja in razpoložljivega ter dosegljivega gradbenega materiala v okolici. Ob tem je v to področje močno vpeta še tradicija, kulturne vrednote okolja in logika. Kvaliteto posameznih vernakularnih struktur ali objektov določa smiselna kombinacija vseh deležnikov. Poglavitni v vernakularni arhitekturi so čas, preživetje in obstoj v daljšem časovnem obdobju.

Arhitekt vidi svojo lastno stvaritev v prostoru, ko je ta še na

papirju. Gora analiz stanja pred posegom in številni scenariji "delovanja" objekta po tem, ko je zgrajen, nudijo varnost investiranemu kapitalu in omogočajo reševanje problemov med načrtovanjem. Vsekakor je načrtovanje bolj ekološko ali trajnostno delovanje, kot je preizkušanje posegov v prostor v merilu 1:1. Merilo 1:1 (t.i. naravno merilo) je v določenih izbranih primerih tudi koristen izobraževalni pripomoček, kot primer lahko navedem lasten primer iz prakse. Stranka je želela izvesti rekonstrukcijo strehe in zatrepa na obstoječem gospodarskem objektu. Za namene projekta smo izdelali shemo posega v naravnem merilu, shematska maketa je povzemala le konture strehe in osnovne fasadne linije zatrepa. Za maketo smo uporabili lesene letve. Maketo smo nato namestili na objekt. Na osnovi te makete smo dosegli zbliznanje mnenj med strankami v postopku (sosedje in soglasjedajalci).

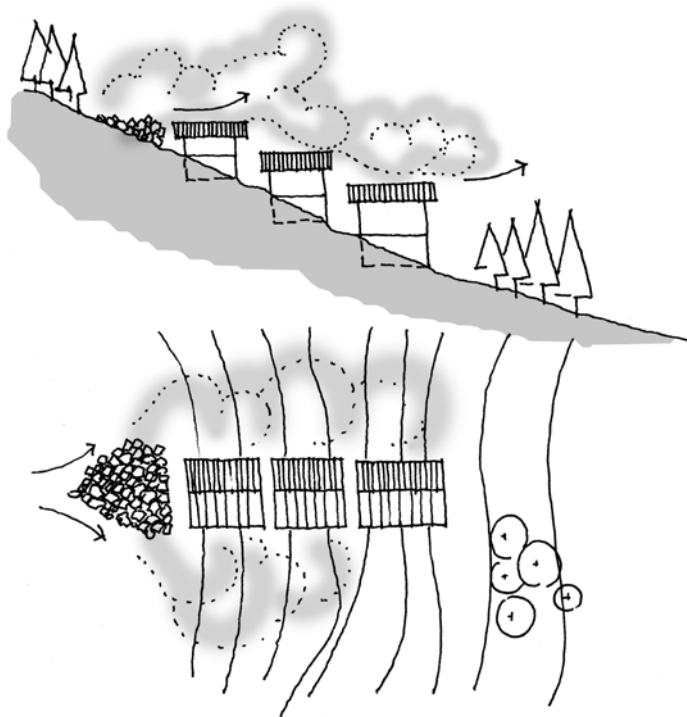
Slika 2: Fotografija makete v naravnem merilu posega na objektu. Edukacija javnosti in investitorja. Bled, november 2006.

Figure 2: Photograph of a life-size model of an intervention on a structure. Education of the general public and the developer. Bled, November 2006.

Graditelj sicer ve, kaj dela, vendar do konca ni jasna prostorska in socialna pojavnost arhitekture, kljub temu pa graditelja ne gre postavljati v zastrto luč. Prednost graditelja pred arhitektom je, da pozna lokacijo in lokalne materiale ter realizacije podobnih objektov v okolici, kjer namerava graditi. Tozadavne lokalitete mora arhitekt ugotoviti z metodologijo, ki zajema analizo stanja, poznavanje literature in kar je najpomembnejše dialog med domačini. [Zupančič, 2005: 32].

Oba izumljata, prvi v materialu drugi na papirju. Nenazadnje sta oba ekonomična, razmišljata o vplivih, sestavi sklopa, pojavnosti, reprezentančnosti objekta in upravljanju. Loči ju pristop (laični / strokovni) do zasnove in gradnje. Sodelovanje obeh bi verjetno obrodilo najboljšo arhitekturo. Največji miselni napredek gre pričakovati pri arhitektu, ki spozna drugačne miselne vzorce, načine zbiranja podatkov in formiranja informacij ter posledično znanj. Znanja, pridobljena z raziskovanjem, razumevanjem vernakularnosti in ekonomike preprostega graditelja, je moč interpolirati na projektih urbanega prostora.

Izbrani primer je dober primer izumljanja v okviru danih možnosti, kar opredeljuje tudi izraz ekonomika. Ekonomika v arhitekturi pomeni, da sta objekt in izbran vgrajeni material uporabljena skromno in preudarno, brez nepotrebnih ali ekstravagantnih odstopanj. Morda je bralcu bolj blizu izraz asketska arhitektura, ki je v praksi uporabljan, morda celo izrabljan, v namene poudarjanja skromnosti v vsebini in izvedbi. Asketski objekt še ne zagotavlja, da je zanj uporabljeno gradivo

Slika 3: Ekonomika preživetja, izumljanje ali vernakularnost. Skice smiselnega oblikovanja in umeščanja tradicionalnih objektov v okolje v Vorlbergu v Avstriji. Obstoječi objekti kot so staje, hlevi, lope in hladilnice mleka v avstrijskih Alpah so mnogokrat postavljeni v ravni liniji glede na sosednje objekte. Slemena objektov so pravokotna na padec terena. Najvišje postavljene objekte ima praviloma proti terenu še pozidan zaščitni element pred plazovi – suhi zid kot odbojnik. Spojler za hišo – varnost pred snežnim plazom. V primeru enovitega lastništva objekta je objekt postavljen enako, vendar je daljši in tlorisno tako oblikovan, da ustreza podolgovati prostorski zasnovi pravokotni na plastnice.

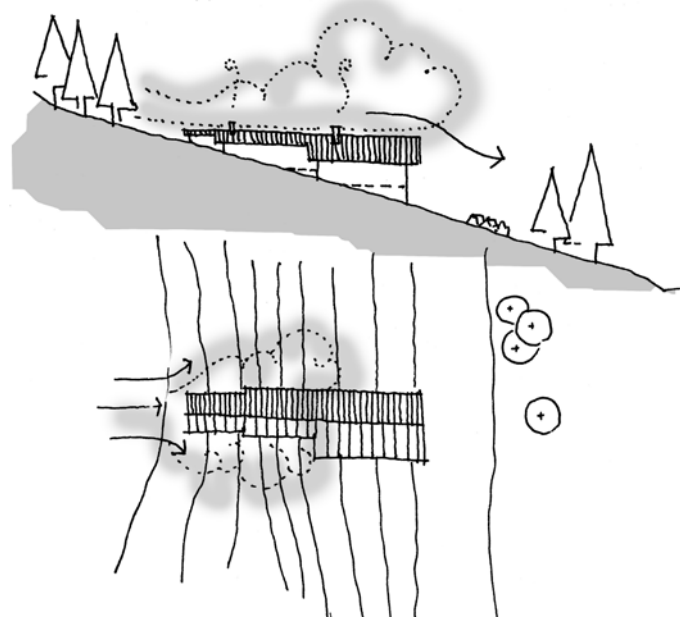

Figure 3: Survival economics, invention or the vernacular. Sketches of meaningful design and placement in the environment of traditional structures in Vorlberg in Austria. The existing structures, such as cattle pens, stables, sheds and milk cooling rooms in the Austrian Alps, are often arranged in straight lines in relation to neighbouring structures. The roof ridges of the structures stand at right angles to the incline of the terrain. The highest standing structure is usually protected against avalanches by a built protective structure facing the terrain – a dry stone wall serving as a buffer. A house buffer – avalanche protection. In the case of single structure ownership, the structure is aligned in the same way, but is longer and the ground plan is designed to conform to the oblong spatial design at a right angle to the contour lines.

po načelu preudarnosti, razpoložljivosti in skromnosti.

Ob vseh teh pojmi se ob tem ponuja še beseda tektonika, to je skladanje elementov v skladno celoto. Tudi ta beseda ima sorodno besedo: kompozicija. V čem se razlikujeta? Tektonika je temeljno povezana z geologijo in jo v arhitekturi razumemo tako: skladnja elementov od tal do strehe v skladno celoto, torej od spodaj navzgor. Zgradba, ki sledi načelu tektonike, je praviloma trdnejša v statičnem in estetskem smislu. Kompozicija je v arhitekturi razumljena mnogo bolj široko in jo na tem mestu le bežno opisujem, saj so jo posamezni avtorji precej nadrobno in razumljivo opisali (npr.: Vitruvij, Serlio, Ledoux). Kompozicija pri zasnovi in načrtovanju zgradb ali prostorskih struktur je izraziteje prepoznavna pri zasnovi tlorisa in pročelij. Seveda je dobra, kvalitetna arhitektura praviloma umerjena v določenem kompozicijskem ključu "od pet do glave". Dober primer so Palladijeve vile v širšem zaledju Benetk. A tu se morda malo oddaljujemo od smeri, ki jo nameravam opisati in predstaviti.

Vernakularnost, ekonomika, izumljanje pa potem še tektonika in kompozicija niso le uporabne ali berljive besede v "pravi" arhitekturi (rojene v mislih velikih arhitektov). Vse te zakonitosti zasledujemo tudi v arhitekturi preprostega graditelja, torej tam kjer se vsaka kultura začneja.

Čeprav smo že v 21. stoletju je zanimivo to, da je vernakularna arhitektura mnogokrat obravnavana kot pastorek ali pa je podlaga instant popkulturnim vzgibom v medijih (televizija, radio). Take podobe niso vzpodbudne, zato je strokovno in znanstveno

raziskovalno delo na področju raziskovanja vernakularne arhitekture nujno. Ob tem pa ne gre zanemariti bistvenega: verodostojne promocije naših ugotovitev in rezultatov v javnosti. Te aktivnosti so javna predavanja, konference, razstave, knjige, poljudna besedila v dnevnem časopisju in besedila objavljena v lokalnih izdajah (občinska glasila, lokalni spletni portali). Pomembno vlogo igrajo še vzgojno izobraževalne ustave (vrtci, šole, združenja in društva).

Izumljanje preprostih prostorskih oblik

Kje se vse skupaj začne? Zevi ponuja uvodno misel: "Les yeux qui ne voient pas" v slovenskem prevodu, gledati in ne videti [Zevi, 1959]. Pogled ni dovolj, da razumem, tudi poslušati ni dovolj, da razumem. Šele delo s premislekom ponuja možnost razumevanja in izboljševanja. Na kašen način je izumljanje prisotno v vernakularni arhitekturi? Najbližji odgovor je: postopno. Hitrost dodajanja, odvzemanja ali spreminjanja kompozicijskih, tektonskih načel je mnogokrat počasna. Za sodobne arhitekturne podvige je ta arhitekturna evolucija prepočasna, kar je vidno v izvedbi detajlov, ki naj bi sledili izvedbam v vernakularni arhitekturi. Vendar ni namen sestavka črniti podobo arhitekturne misli.

Vsak novi doprinos v arhitekturo izhaja iz načela maksimizacije in standardizacije. Splošni načeli, ki sta bolj prepoznavni na področju ekonomskih ved, a jih v arhitekturi mnogokrat zasledimo v različnih besednih zvezah. Vitruvij je eden prvih

bolje ohranjenih zapisov, kjer je lahko posredno zasledujem to idejo. V njegovih spisih so zapisana navodila za smiselno ravnanje z razpoložljivimi gradivi, smotrno vgradnjo gradbenih materialov in pametno zasnovu arhitekturnih elementov. Jasneje se ekonomiji in pravu Vitruvij približa, ko govori o načinu zidanja in uporabi žganih opek. Državni zakoni omejujejo debelino zidu na javnih mestih na eno širino in pol opeke [Vitruvij, 1999: 45]. Zakonski predpis je jasen, ne dovoljuje debelejših opečnatih zidov, ker bi s tem povečali zazidalno površino oz. zmanjšali površino intra muros. Zazidalna površina je površina zemljišča, ki ga pokrivajo predvidene / dokončane stavbe. Zazidalno površino določa navpična projekcija zunanjih dimenzij stavbe na zemljišče. Površina intra muros je bruto tlorisna površina, kjer je odšteta tlorisna površina zunanjih sten. Površina intra muros se določi za vsako etažo posebej. Bruto tlorisna površina objekta je skupna površina vseh etaž objekta. Etaže so lahko nadstropja, ki so v celoti ali delno pod terenom, nadstropja nad terenom, podstrešja, terase, strešne terase, površine tehničnih in skladiščnih prostorov. Uredba o debelini zidu v urbanem območju ima za posledico gradnjo večstanovanjskih objektov na dobrih temeljih in z izbiro boljših materialov. Nosilnost opečnega zidu, širokega le opeko in pol, je majhna – le ena etaža. Uporaba kamnitega podstavka, ki tvori pritličje in nadstropje, omogoča gradnjo v višino. Kamen je trdnejši in odpornejši od opeke. Kamna ni potrebno ometati, kar pripomore k varčevanju materiala. Tanjše stene povečujejo oz. ohranjajo površino intra muros in s tem boljše bivalno okolje, več prostora za kulturo, opremo, življenje.

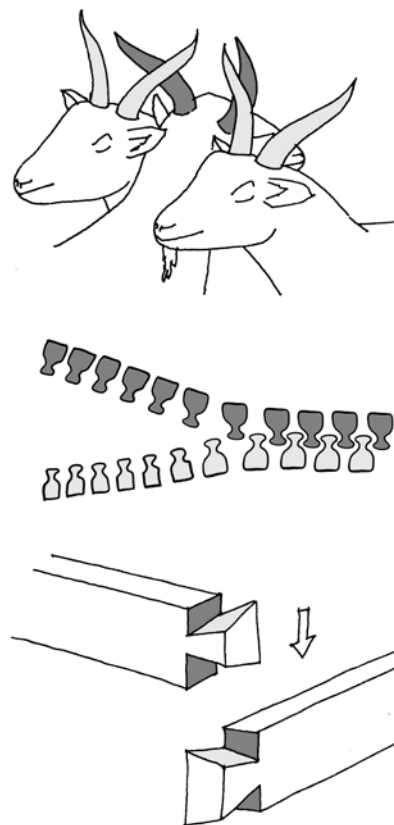
Makroekonomski vidiki gradnje z boljšim materialom in pečeno opeko v Rimu so:

- več davkoplačevalcev,
- večja kupna moč na račun večjega števila porabnikov,
- velika volilna baza,
- več izobražencev,
- več vojakov,
- kvalitetna javna uprava in
- (samo)promocija pravnega reda.

Pa ni le Vitruvij, ki je pisal o teh temah tu so še drugi kot je npr.: Ledoux s La Chaux, Arc-et-Senans [Zupančič, 2011: 20]. Teme so bile obdelane v obliki mnogih traktatov, kjer so avtorji iskali ideale estetike v arhitekturi. Oblikovanje prostora, arhitekturno načrtovanje in upravljanje so temeljni vzvodi, ki nudijo kvalitetno bivalno okolje. Zagotavljajo ga jasne družbene vrednote, delujoč pravni red in zavedanje za družbeno soodgovornost vsakega posameznika. V nadaljevanju bom nanizal nekaj primerov s področja arhitekture in upravljanja z vidika preprostih ljudi, ki ustvarjajo vernakularno arhitekturo današnje dobe. Predstavljeni primeri ne temeljijo na predstavitvi estetske vrednosti, temveč osvetljujejo analitične korake dokumentiranja in možne interpretacije.

Zadrga

Mongolija je dežela v Aziji, poznana je po nomadih in nomadski arhitekturi. Zaradi selitve črede za pašo uporabljajo mobilno bivalno enoto - šotor. Šotor imenujejo ger (Mongolija), beseda jurt izvorno izhaja iz trškega jezika. Sorodne izvedbe mobilnih bivališč so poznane od roba Kaspijskega morja do Kitajske [Oliver, 198 :156 - 157]. Izpeljanke teh šotorov so v detajlih enake oziroma zelo podobne: nosilni leseni preplet obodnega plašča je prilagodljiv (zložljiv), kar je nujno zaradi pogostega postavljanja, podiranja in prenašanja. Obodni plašč in streha

Slika 4: Skica zadrga in zadrga kozjih rogov. Analogijo najdemo še v arhitekturi pri obravnavi lesenih spojev – rogljičenju po principu lastovičjega repa.

Figure 4: Sketch of a zip fastener and goat horn zip. There is also an analogy in architecture in carpentry joints – dovetail joint following the principle of a dove tail.

so iz živalskih kož in pregrinjal, vse se zlagoma zložijo in prenašajo. Oblikovno so šotori ovalne oblike, ki stremijo h krogu v tlorisu. Mehka zaokrožena oblika je logičen odgovor na zunanje pogoje, v ravnici je vedno prisoten veter. Robovi v vetru so vedno izpostavljeni dvojni sili: pritisku na strani vetra in srku na zavetrni strani. Obe sili lahko deformirata obliko in hkrati notranjost šotora. Simetričnost kroga nudi zadovoljivo trdnost in odpornost proti sunkom vetra.

Ob teh šotorih je zanimivo tudi, kako pastirji izvedejo molžo črede koz. Pastirji zbrano čredo koz stkejo v linijski niz živali. Koze so z glavami obrnjene druga proti drugi in rogljičene z lastnimi rogovi. Živali so ujete na mestu, se umirijo in molža se lahko začne. Nastane zadrga iz živali. Izum brez odvečnega materiala. Je to arhitektura? Ne še ni. Tak način molže je pogojen zaradi njihovega bivanjskega prostora – kulturne krajine. Prostor nomadov je široka odprta travnata planjava – stepa, kjer ni veliko drugih naravnih danosti kot so skladi kamenja, strnjene gozdovi, reliefna razgibanost ali drugi podobni naravni pogoji (v primerjavi s prostorom Alp ali predalpskega sveta). In prav odprt prostor je botroval temu izumu, ki je hkrati ekonomičen, preprost in delujoč. Izvedba ni naporna, a je učinkovita.

Filter za čredo drobnice

Problematika urejanja množice živali je dobro razvita tudi na Škotskem, Hrvaškem in na Islandiji. Problem je vedno enak: množica živali (praviloma drobnica) prignanih s paše je za lastnika neuporabna (pregledi črede zaradi zdravstvenih namenov, brejosti, molže ali zaključka pašne sezone). Na lokacijah, ki so si medsebojno precej daleč so živinorejci razvili

Slika 5: Skica in fotografija "filtra" za drobnico. Skromnost v detajlu in natančnost pri izvedbi sta prvini teh ograd. Skaftholtsréttir, Islandija. Sorodne strukture so še v Welsu in na Hrvaškem na otoku Krku.

filter za živali. Filter je niz zidov ali ograd (sodobnejša rešitev) postavljenih v vrstnem redu od celote proti manjšim sestavnim delom. Ograda ima centralni zbirni del (lijak) in nato posamezne izpuste v manjše ograde, kjer se združujejo živali posameznega lastnika. Omenjene prostorske strukture niso le tehnični elementi ograd, so arhitektura, saj imajo zunanji in notranji prostor, ki je hkrati zasnovan z veliko mero reda in občutka za estetiko. Izvedba na Islandiji je izvedena v tehniki suhega zidu, prek zidu je položena debelejša plast travne ruše (do 15 cm). Travna ruša ima primarno vlogo v detajlu: odvod vode oziroma streha pred padavinami in kot skromna vezava venca zidu. Estetska vloga je posledica primarne vloge in zavoljo vlažne klime na tem območju se travna ruša zlepa ne posuši in razpoka. Travna ruša je v tem pogledu samo obnavljajoči strešnik. Te prostorske strukture niso namenjene ljudem, vsekakor pa sledijo načelom dobre arhitekture, ki je celostno zasnovana, izvedena in delujoča v kulturni krajini. Zaradi travne ruše se struktura zidov še bolje vključuje v krajino, mimikrija arhitekture.

Skodelica in vodno sito

V Evropi, v Kataloniji med mestom Vilafranca in Ares del Maestre je v suhi strugi reke zgrajen nenavaden kamnit objekt. Rečni kamni so zloženi brez medsebojnega veziva, zloženi so na suho. V rečni strugi je bil ob ogledu lokacije (maj, 2010) manjši potok. Izbor lokacije objekta je nenavaden, saj rečna struga ni varna lokacija za gradnjo kakršnihkoli objektov. Zanimiva je funkcija objekta: objekt je zbiralnik vode ali vodnjak. V tlorisu ima struktura obliko kapljice, kolikor jo lahko posnema ročna skladnja kamnov. Ožji, zašiljeni del je obrnjen proti toku reke; v smeri rečnega toka je objekt zaključen z mehkejšo linijo. Taka oblika je ugodnejša ob povečanju vodostaja reke, tok reke deluje manj razdiralno na obod. Oblika je v tem smislu hidrodinamična. Na temenu tlorisa objekta je večje kamnito korito za napajanje črede.

Prerez objekta kaže na dejansko uporabno vrednost in smiselno zasnovano celoto. Zunanja oblika in prerez osmislita logiko graditelja in ovržeta domnevo, da je objekt postavljen nepremišljeno ali celo spontano. V tlorisu je obodni zid različno širok, najširši je na strani proti toku, saj so tam pričakovane največje neposredne sile (tok reke). Objekt je pokrit s tanjšimi kamni, tu je uporabljena tehnika korbellinga (krožno previsevanje gradnikov z obtežbo gradnikov, ki zadržujejo previs pred porušitvijo). Objekt je enoceličen (en sam prostor), vendar prostor ni orientiran vodoravno temveč vertikalno. Spodnji del prostora je napolnjen z vodo, glede na možnosti dokumentiranja

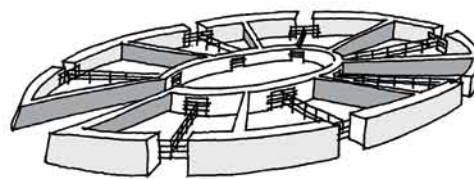

Figure 5: Sketch and photograph of a "filter" for small cattle. Modest details and precision in implementation are essential to these fences. Skaftholtsréttir, Iceland. Similar structures may be found in Wales, and in Croatia on the island of Krk.

na lokaciji ugotavljam, da je gladina vode v objektu na spodnji koti rečne struge.

Dostop do zbrane vode je en sam: s strani, kjer je objekt v tlorisu razširjen. Objekt je še v funkciji, saj je imel ob dokumentiranju (maj 2010) dostop zaprt z jeklenim zastorom (razrezan in izravnani kovinski sod), ob robu vhoda je bilo vedro na vezano na vrvi. Pod stropom vodnjaka je vgrajena še lesena prečka (ne tesan les), ki služi za vzvod pri vlečenju vedra na vrvi.

Izvedba konstrukcije sledi načelu tektonike, torej od večjih kamnov pri tleh do manjših kamnov in celo kamnitega gruščca na strehi. Pričakovano dobro je izveden obodni zid objekta, saj je ključnega pomena za stabilnost celotne strukture. Rob proti toku ima večje kamnite bloke, ki zaradi lastne teže in dobrega skladanja bolje odbijajo silo vodnega toka.

Ker konstrukcija nima tesnih spojev je kamniti ovoj navkljub svoji trdnosti tudi zadosti vodoprepusten. Zid je dvoličen, močne in količinsko zajetne prilive vode odbija in umirja ter jih z močno zmanjšano rušilno močjo prepušča v notranjost. Tam se voda steka v prostor ali bolje rečeno posodo, kar jo je preveč lahko zlagoma odteče dalje z reko. Praktično je to večje vodno sito z vgrajeno skodelico za vodo na koti gladine struge.

Streha ima dvojno vlogo, primarno varuje obodno konstrukcijo pred razpadanjem (padavine in vnos rastlinskih semen v fuge konstrukcije) in ščiti notranjost pred zunanostjo. Voda na soncu se segreva. Stoječa voda na soncu nudi dobre možnosti za bujnejši razrast alg in v tako vodo zaidejo tudi živali (razmnoževanje žuželk, dvoživke). Zajetje vode izpostavljenosti soncu in vetru bi izhlapelo. Voda je shranjena v temnem in hladnem prostoru, kar podaljšuje njeno uporabno vrednost (napajanje črede).

Do sedaj je to edini dokumentirani primer zbiranja vode v vernakularni arhitekturi s precejanjem rečne vode. Zbiranje vode je namenjeno kasnejši uporabi, ko se drugi vidi zmanjšajo in postanejo manj uporabni (nezanesljivi, oporečni, nedostopni). Ta izum nosi še kulturno vrednost ali vrednoto, ki jasno prestavlja odnos kmetovalca do krajine. Struktura ni agresivna do okolja, niti ne izkorišča (prekomerno) vodnega vira. Izkoristek vodnega vira je v odnosu do konstrukcije objekta. Trditev je smiselna, saj večje strukture grajene s tehniko suhega zidu zahtevajo mnogo več napora (zasnova, razpoložljivo gradivo, način gradnje, vzdrževanje), kot sta ga posameznik ali manjša skupina (pašna skupnost) namenjena vložiti. To je ekonomika skupnega odločanja. Postavitev objekta v rečno strugo nedvomno predstavlja tudi občutek nedoločenosti obstoja ali verjetnosti porušitve. Torej odločitev postavitve je pretehtana z vidika vloženega truda in možne pridobitve razpoložljive vode. Na

tem mestu v zgodbo vstopa še ekonomija, družbena ureditev in kultura bivanja, kar presega namene opisovanja izumljanja v vernakularni arhitekturi. Ima pa zgodba še mnogo možnosti novega raziskovanja v tej smeri.

Kontrola vode je zagotovilo preživetja. Smiselna rešitev za povečanje količine zbrane vode je tudi v večjem številu takih objektov. Na tem mestu se ponovno odpira problematika smiselnega umeščanja teh objektov in smotrnost gradnje, torej etika načrtovanja in upravljanja.

Posavska lesena hiša

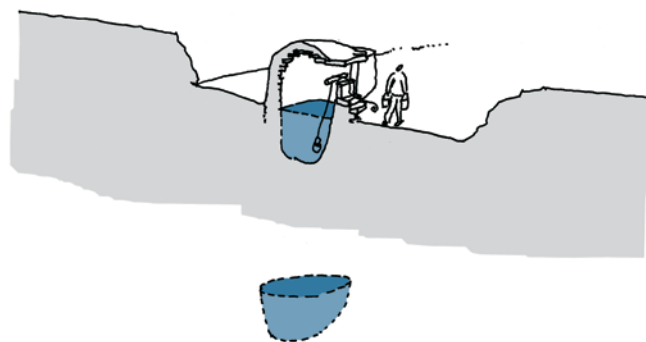
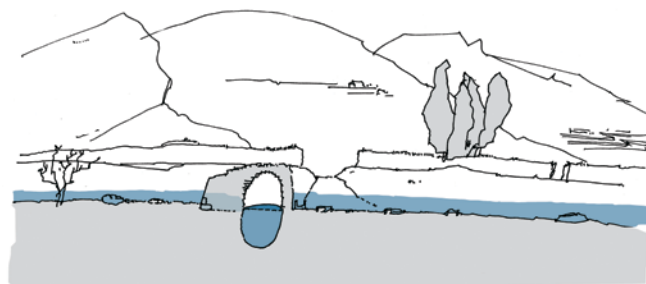
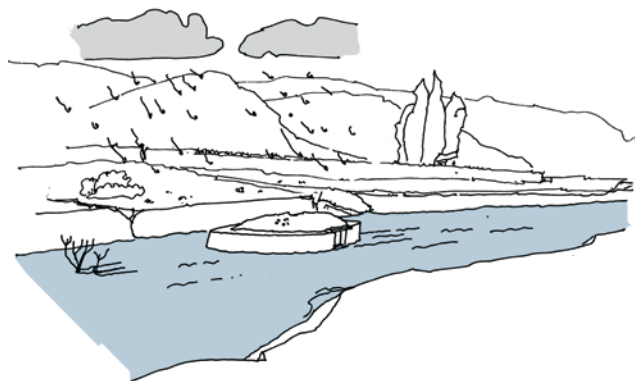
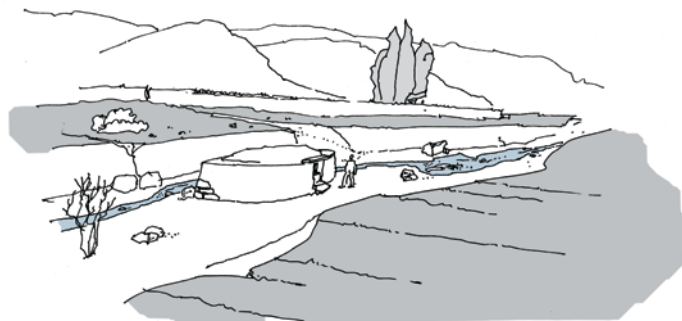
V okviru mednarodnega bilateralnega projekta med Slovenijo in Hrvaško smo se s kolegi odpravili na ogled tradicionalne posavske arhitekture na Hrvaškem, okvirno med Siskom in Slavonskim Brodom. Ogledali smo si naselja na Lonjskem polju predvsem objekte v naselju Čigoč. Hiše, gospodarska poslopja in drugi objekti so pretežno leseni (hrast).

Območje je izpostavljeno cikličnim poplavam reke Save, objekti so postavljeni tako, da jih poplave le izjemoma

Slika 7: Skica objekta v naselju Čigoč zunanost in notranost. Vidna je povezava med zatrepno fasado in vzdolžnim slemenskim nosilcem. Notranost hiše, pogled v "hišo", kjer je vidna vzdolžna stropna lega. Ta naj bi podpirala prečne stropnike. Lega se je v svojem času od vgradnje do danes povsila in njena vloga v konstrukciji ni več popolnoma jasna. Kaj je v tradicionalni arhitekturi pristno, avtentično in kaj je izvorno?

Figure 7: Sketch of a structure in the settlement of Čigoč – interior and exterior. There is a visible link between the gable front and the tie beam. House interior – view of the "house", where the longitudinal ceiling joists support beam is visible. It should support the ceiling joists, but the the support beam has sagged over time, hence the construction and its function in the structure is no longer quite clear. What is genuine, authentic in traditional architecture, and what is original?

Slika 6: Sklop skic in fotografij vodnega sita v rečni strugi ob regionalni cesti med Vilafranco in Aresom del Maestre (Španija). Dokumentacija sem izdelal v maju 2010, skice so iz leta 2011. To je vernakularna kamnita enocelična struktura, ki upošteva celovitost premisleka in celovitost gradnje. Oblika v tlorisu ima značilnosti hidrodinamičnega oblikovanja (kapljica). Suhi zid ima dvojno vlogo, saj hkrati ščiti pred večjimi silami vodnega toka in je vodoprepusten za namene zbiranja vode.

Figure 6: A set of sketches of a water sieve in the river bed alongside a regional road between Vilafranca and Ares del Maestre (Spain). This is a vernacular, single-cell structure in stone, built in conformity with the reflection on the site and the design. The ground plan has a hydrodynamic shape (droplet). The drystone wall plays a two-fold role, both protecting from the excessive power of the water stream and allowing the water passing through to be collected.

ogrožajo. Zaradi regulacije reke, ki poteka že od konca 18. stoletja do današnjih dni je kulturna krajina spremenjena. Število prebivalcev se zmanjšuje in spreminja se organiziranost kmetijskih gospodarstev [Salopek et al, 2006: 10]. Na širšem posavskem območju je dobro ohranjena arhitekturna dediščina v svojem izvornem značaju. Hiše so zasnovane tako, da spoštujejo standardne dolžine lesenih elementov (4 + 2n, pri čemer je n 1m). Izvirno so zasnovani detajli spojev rogljičenja lesnih zvez in postavitev konstrukcijskih elementov kot so lege, nosilci in ostenja. Namenoma sem izbral besedo izvorno, ki označuje karakterno lastnost – posebnost. Pri ogledu teh tradicionalnih objektov smo s kolegi ugotavljali, da tradicionalno, vernakularno ali izvorno še ne predstavlja največje možne kvalitete detajla ali rešitve. Noben detajl ni dokončen, vsak spoj je možno zasnovati in izvesti drugače, a vedno v enakem materialu z enako funkcijo. Arhitekturne prostorske rešitve niso dokončne, večne rešitve določene problematike, so le trenutne rešitve, ki so izvedene. Načelno velja tudi prepričanje, da arhitektura, ki se obdrži prek daljših časovnih obdobij dobra, vzdržljiva arhitekturna rešitev. To v mnogih primerih kar drži. Prav pri objektih posavske arhitekture je opazna zanimiva rešitev, ki je s konstrukcijskega vidika neumestna in nepotrebna, vendar je z vidika tradicije gradnje na tem območju temeljna. Tu imam v mislih vzdolžne, slemenske lege, ki naj bi podpirale prečne stropnike v pritličju in v nadstropju. V praksi to ne drži, saj so povese lege večji kot je povese stropnikov, med njimi je prazen prostor (1 do 3 cm).

Vzdolžni nosilci potekajo od sprednjega do zadnjega čelnega zatrepca. Njihova vloga ni v nošenju stropnikov, temveč povezuje zatrepna ostenja. Lege prehajajo na fasado in imajo ključno vlogo tudi na fasadni. Na legah je izvedena manjša streha, ki štiti pritlični del pred neposrednim vplivom padavin. Poleg funkcionalne vloge streha na zatrepnem delu deli objekt na dve skladni enoti [Juvanec, 2009: 400 – 401].

Vzdolžna lega predstavlja konstrukcijsko napako v zasnovi in detajlu, ki je s ponovitvam postal legitimen primer dediščine. Zapuščina neumnega detajla je postala karakterna lastnost notranjega prostora. Neposrečni izum kot pravilo. Boljša rešitev detajla bi ohranila delovanje, pojavnost in karakter objekta. Vzdolžni nosilec ali lega bi bolje delovala, če bila smiselno podprta ali pa bila premeščena v ravnino stropnikov, kjer bi bila njena vloga konstrukcijsko sprejemljivejša. **Vprašanje, ki ostaja odprto: je ponavljanje detajlov preteklosti res njuno, da se ohrani avtentična dediščina?**

Konkurenčnost in kulturna krajina

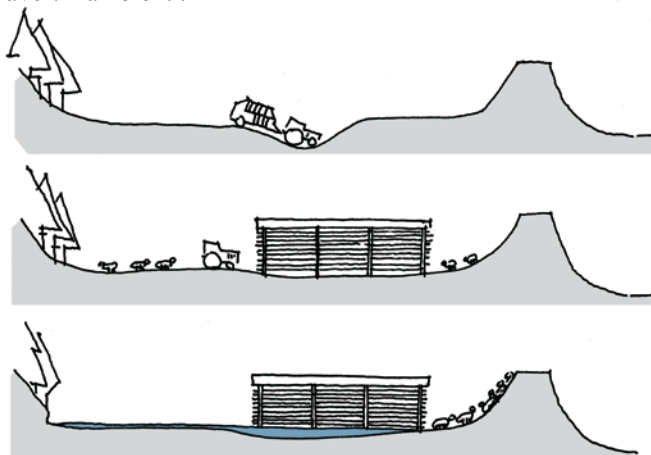
Morda izraz konkurenca sodi bolj na področje ekonomskih ved in biologije, vendar ga lahko umestim tudi na področje prostorskega in arhitekturnega načrtovanja ter upravljanja s prostorom. Prostorsko načrtovanje naj bi bil tehten miselni proces, ki upošteva, usklajuje in racionalizira delo strok in interesnih združenj. Lahko ga označim od posebnega k splošnemu. Arhitekturno načrtovanje je v veliki meri sorodno prostorskemu načrtovanju, razlika je v zmanjšani kompleksnosti dela (merilo, itd) in je proces usmerjen od splošnega h konkretnemu.

Oblikovanje prostora je ustrežnejši izraz, ki se bolj prilagaja dejanskemu delu urbanistov in arhitektov v praksi. Angleški izraz zanj je urban design. Oblikovanje je tesno povezano z ergonomijo uporabnika, s premislekom o možnih izvedbah in naj bi zavzemal celovitejši vpogled in delo na posameznem področju.

Misel o celovitosti povzema tudi Fister: "V novem zakonu je vrsta zahtev, ki obvezujejo izdelovalce načrtov, da so vsi posegi

v prostor odvisni od predhodno določenih vrednot in načina njihovega varstva (ohranjanja), tako da je vpodrobni navodilni poleg dosežanje oblike skoraj "svobodnega" sistema načrtovanja za predhodno določena območja ali naselja postavljena obvezna oblika načrta kot "celovita prenova". [Fister, 2007: 10]. Naslednji primer predstavlja, kako praktično poteka urejanje kulturne krajine.

Omanova dolina leži na jugozahodnem robu naselja Gozd Martuljek za nekdanjo traso železniške proge Rateče - Jesenice, ki je na severnem robu doline. Dostop v območje doline je pod nasutjem železniške proge na njenem vzhodnem delu in na sredini doline. Teren pada od zahoda proti vzhodu in najnižja točka doline je prav na prvem vstopu na območje. Dolina leži na robu Triglavskega narodnega parka. Delno je zasuta z zaraslimi in zatavljenimi vršaji hudournikov. Robovi poljske poti so zarasli z mejico. Te ujetе doline se uporabljajo kot travniki in pašniki, večkrat nastopajo v kombinaciji z njivami. Zaradi ujetosti med hribom in železniškim nasutjem so nastali prijetni zavratni ambianti.

Slika 8: Skice območja Omanove doline v Gozd Martuljku, shematski prerez čez obravnavano območje in izravnava zemljišča. Močno deževje in poplave avgusta 2003 so omogočile razumevanje vloge celostnega oblikovanja prostora z upoštevanjem življenjskega ciklusa lokacije in upoštevanjem robnih pogojev. *Figure 8: Sketches of the area of Oman's Valley in Gozd Martuljek; schematic cross-section of the area under discussion and levelling of the land. Heavy rain and floods in August 2003 made it possible to understand the role of integral spatial design which takes into consideration the life cycle of a location and heeds boundary conditions.*

Del doline je kupil novi lastnik, ki je imel željo po paši drobnice in košnji trave. Prva ugotovitev na lokaciji je bila, da je obdelava neravnega terena s kmetijsko mehanizacijo ovirana in mestoma onemogočena. Stanje je bilo nezadovoljivo. Odgovor je bil: izravnava terena, ki odpravi anomalije površine. Izravnava je logična posledica razmišljanja v okviru lastnih potreb in želja. Zadovoljitev teh je nujna, prilagajanje danostim okolja ni sprejemljivo.

Rezultat je zadovoljiv in pričakovan. Poletni čas je namenjen košnji trave in sušenju v novem kozolcu. Ambient je pridobil dodano ekonomsko vrednost. Raven teren omogoča delo s kmetijskimi stroji, omogoča postavitev objektov, vsa površina je enakomerno osvetljena.

Lastnik je kupil zemljišče v suhem obdobju in vse posege izvedel v suhem delu leta. Večjih padavin ni bilo, poplav pa sploh ne. Vendar je nelogičnost neupoštevanja robnih pogojev lokacije privedla do nezadovoljstva. Zemljišče je ob hudem nalivu poplavljen in degradirano. Degradacija se odraža na več

načinov. Voda se razliva preko celotne površine polja, območje nima varnega prostora – suhega prostora. Živali med pašo se morajo umakniti na varno, da ne utonejo. Varna lokacija obstaja, vendar ne v sklopu lastnikovega zemljišča.

Napaka, ki jo je novi lastnik drago plačal:

- mehanizacija za izravnavo,
- naplavljenno blato na travniku,
- živali v stresu – manj mleka – izguba dohodka,
- poleg neposredne ekonomske škode je nastala še posredna okoljska škoda - degradacija kvalitetnega ambienta,
- zmanjšana kvaliteta tal, rodovitna prst se je pomešala z blatom, mivko,
- voda zastaja na zemljišču dlje časa kot je potrebno, premočenost terena, kar sproža erozijo ob robovih zemljišča,
- voda, ki dlje časa stoji na mestu, povzroča zakisanost prsti, kar vpliva na spremembo kvalitete trave - krme.

Torej navidezna kratkoročna dodana vrednost se hitro izkaže, v tem primeru v manj kot v enem letu, da so izkušnje in opazovanje dejavnikov okolice nujno potrebni pri pravilnem odločanju.

Na prvi pogled gre tu le za napako pri izravnavi zemljišča. Ne. Poudariti je potrebno kulturno plat primera, ki jasno prikazuje izgubo vrednot urejanja kulturne krajine. Pretekli lastniki, so vedeli, da je vsakoletno obdobje dežja del ciklusa naravnega okolja, kjer bivajo. S preprosto kmečko pametjo so omogočili vodi najkrajšo pot.

Zaključek

Življenjski cikel je različen krajši kot je lažje je obvladljiv. Za namene metodologije analize vernakularne arhitekture življenjski cikel razdelimo na različna časovna obdobja: dnevni 24 urni cikel (dan in noč), letni cikel (letni časi), cikel uporabnika (generacija uporabnika, časovna umeščenost), cikel vgrajenega materiala (obstojnost gradiva) in cikel delovanja (funkcionalna uporabna vrednost od nastanka do današnjih dni). Ta življenjska obdobja niso samostojne enote, k tem so pridana še druga področja analize kot kulturne vrednote ambienta, krajina, družbena ureditev, gospodarska razvitost itd. Izumljanje je del radovednosti, ki jo premore prav vsak posameznik. Skromni primeri osvetljujejo področje oblikovanja prostora, kjer je z manj normiranimi predpisi graditelji ne delujejo proti krajini, temveč jo poskušajo preoblikovati ali uporabiti sebi v prid.

Dokumentiranje je le osnovni in temeljni del metodologije raziskovanja izvorov, zasnov, delovanja in upravljanja arhitekture. Analiza omogoča oblikovanje tehtnejših odnosov med novo arhitekturo in obstoječo dediščino. Dialog med generacijam je smiselna analogija analizi. S količino obravnavanih primerov tradicionalne, avtentične, ljudske ali izvorne arhitekture se konkretnije oblikuje teza, da današnja arhitektura ni rezultat današnjega dne, je rezultat včerajšnjega dne in predvčerajšnje misli. Nam manjka dialoga ali ne znamo "poslušati" kulturne krajine?

Opisani primeri niso nastali spontano, v prvem poskusu temveč so nastali postopno s tehtnim razmišljanjem o kulturi preživetja. Kultura pomaga razvijati ustvarjalnost, imaginacijo, prilagodljivost in sodelovanje. Razvoj nacionalne kulturne identitete krepi socialno kohezijo in prispeva k ustvarjanju temeljnega družbenega soglasja o krepitvi razvojnih potencialov in ustvarjalnemu odzivanju na izzive globalizacije. Kultura hodi z roko v roki z načeli skladnega razvoja.

Človek biva med tlemi in nebom, vmes je ves prostor življenja. Vendar ni vsak prostor kvaliteten, ni vsak kvaliteten prostor bivanjski in tudi ni vsak bivanjski prostor kvaliteten. Odprtost arhitekture je rdeča nit vseh predstavljenih knjig. Pragmatizem vernakularne arhitekture je opisan kot ekonomika bivanja, katero določajo tudi bioklimatski dejavniki. Zasledimo jih v obliki zasnov in pri analiziranju vmesnih prostorov arhitekture. Tu so še zunanji elementi arhitekture, ki blažijo klimatske zunanje vplive in povečujejo stopnjo ugodja.

Viri in literatura

- Bedenko, V. (1999): Deset knjiga o arhitekturi/ Vitruvije = De Architectura Libri Decem / Vitruvius. Institut građevinstva Hrvatske, Zagreb.
- Drexel, T. (2006): Wohnhauser in den Alpen. DVA. Muenchen.
- Fister, P. (2007): Presoja vplivov razvojnih projektov na arhitekturno – krajinsko identiteto Slovenije. v: AR arhitektura, raziskave 2007/2, str.: 6 – 10., Ljubljana.
- Juvanec, B. (2009): Proportion Systems in Examples of Traditional Architecture in Wood and Stone in Croatia. V: Prostor 17, 2[38], str.: 396 – 403. University of Zagreb, Faculty of Architecture, Zagreb.
- Lah, L. (1994): Prenova stavbne dediščine na podeželju. Dolenjska založba, Novo mesto.
- Nypan, T. (2010): Discovering the inadvertent impact of EU Directives on cultural heritage. v: Culturalheritageand legal aspects in Europe (ed. Guštin, Nypan), str.: 32 – 54. Annales, Mediteranea, Koper.
- Oliver, P. (1987): Dwellings. The House Around the World. Phaidon, Oxford.
- Salopek, D. et al (2006): Posavska tradicijska drvena kuća. Priručnik za obnovu. MK RH in MMTPR HR, Zagreb.
- Zevi, B. (1959): Pogledi na arhitekturo. Ljudska pravica, Cankarjeva založba, Ljubljana.
- Zupančič, D. et al (2011): Workers' neighbourhoods and workers' cities 1750 – 1950. Arbeitsgemeinschaft Alpen-Adria, Projektgruppe Historische Zentren, Maria Saal.
- Zupančič, D. (2005): Oblikovanje kvalitetnega bivalnega okolja z ozirom na izrabo naravnih obnovljivih virov med vernakularno in sodobno arhitekturo. Doktorska disertacija. UL FA, Ljubljana.
- Zupančič, D. (2008): Values of vernacular architecture of Gorenjska and Prekmurje in the strategic conception of spatial activities. v: AR arhitektura, raziskave 2008/1, str.: 94 – 95., Ljubljana.
- Zupančič, D. (2004): Logika vernakularne arhitekture nasproti novemu grajenemu tkivu. Bele lise prostorskega načrtovanja. V: Urbani izziv 2004/1. Str.: 60 – 66. UIRS, Ljubljana.
- Zupančič, D. (2003): Vernacular Architecture and the Economics of Construction. v: AR arhitektura, raziskave 2003/1, str.: 60 – 63., Ljubljana.
- Zakon o prostorskem načrtovanju (ZPNačrt), Uradni list RS 33/2007; in vse pripadajoče spremembe ter dopolnitve: (ZPNačrt-A), Uradni list RS 108/2009; Zakon o spremembah in dopolnitvah Zakona o kmetijskih zemljiščih (ZKZ-C), Uradni list RS 43/2011.

POMEN KRASA ZA KRASOSLOVJE
THE SIGNIFICANCE OF THE KARST FOR KARSTOLOGY

izvleček

Z vidika krasoslovja je pomen Krasa predvsem dvojen, zgodovinski in "referenčni". Če ne bi bilo Krasa, ne bi bilo vede s tem imenom niti "kraških" pojavov. Ko so Rimljani osvojili kraljestvo Histrov, so prvotno ime Krasa, katerega osnova je bila *karus in koren *kar (kamen), latinizirali v Carsus. Iz tožilnika tega imena je nastalo italijansko ime Carso, predсловenska oblika Kras najkasneje v 9. stol. ter nemška Karst. Pomen Krasa dokazujejo stari zemljevidi. V Hohenwartovem vodniku po Postojnski jami (1830) se prvič pojavi trditev, da kras ni le na Krasu, ampak se razteza od Videmskega okrožja do otoka Kefalonije. Kras in Dinarski kras sta bila glavni vir idej o krasu. Tudi za J. Cvijića in njegovo temeljno delo "Das Karstphänomen" (1893), kjer so številni primeri prav s Krasa in od tod je povzel tudi izraz dolina in ga uvedel v mednarodno terminologijo. Od srede 19. stol. dalje se je splošni pojem uveljavil v svetu. A. Morlot (1848) uporablja izraze Karstland, Karstcalc... in izšla je vrsta temeljnih del o krasu, kjer je "Karst" v naslovu, kot Karstmorphologie..., Karsthydrographie... Da je Kras res "osnovni tip krasa – pokrajine na apnencu", to je referenčni kras s katerim je treba primerjati druge kraške pokrajine po svetu, potrjuje vrsta citatov vodilnih raziskovalcev krasa, Schmidla (1850), Cvijića (1893), Martela (1894), Corbela (1956) in številnih drugih.

ključne besede

terminologija krasa, zgodovina termina kras, zgodovina poznavanja Krasa, Kras

abstract

From the karstological point of view, the significance of the Karst is primarily two-fold: historic and "referential". If the Karst did not exist, there would be neither a science with this name, nor any "karstic" phenomena. When the Romans conquered the kingdom of the Histrians, they Latinised the original name of the Karst - which derived from *karus and the root *kar (stone) - into Carsus. The Italian name Carso was derived from its accusative form in Latin; the pre-Slovene form Kras emerged at the latest in the 9th century, at the same time as the German term Karst. The first publication to assert that the karst is not confined to the Karst region per se, but extends from the Udine area to the island of Cephalonia, was Hohenwart's guide to Postojna Cave (1830). The Karst region and the Dinaric karst were the principal sources of ideas about karst, and also for J. Cvijić and his fundamental work "Das Karstphänomen" (1893), in which numerous examples were taken from the Karst region, where he also adopted the term 'dolina' and introduced it into international terminology. Since the middle of the 19th century, the term has been generally accepted worldwide. A. Morlot (1848) uses the terms Karstland, Karstcalc etc, and a range of fundamental works about the karst was published featuring the word "Karst" in their title, such as Karstmorphologie, Karsthydrographie etc. That the Karst is really "the fundamental type of karst - a limestone region" i.e. the referential karst, to which all other karstic regions in the world have to be compared, is confirmed by a range of quotations from leading karst researchers such as Schmidl (1850), Cvijić (1893), Martel (1894), Corbel (1956) and many others.

key words

karst terminology, history of the term karst, history of knowledge of the Karst, the Karst

Z vidika krasoslovja kot vede, ki se ukvarja s krasom, torej s svetovnega vidika, je pomen Krasa predvsem dvojen, Kras je pomemben z zgodovinskega vidika in kot "referenčna" kraška pokrajina. Če ne bi bilo našega Krasa, planote s tem imenom in če se zgodovinski dogodki ne bi razvijali tako, kot so se, danes ne bi bilo vede s tem imenom niti se ozemlja na apnencu in posebni "kraški" pojavi kot taki ne bi imenovali "kraški". V geografiji je precej primerov, da se posamezni pokrajinski ali geomorfološki tipi imenujejo po nekem posebnem pojavu, kot je npr. poseben tip obale t.i.m. "dalmatinski tip". Tudi področja posameznih ved so podobno dobila ime po posameznem pojavu ali obliki, npr. vulkanologija po vulkanu z imenom Vulkan. Ni pa primerov, da bi se veda v celoti imenovala po nekem ozemlju, neki pokrajini, kot je to v primeru krasoslovja. Ne smemo pozabiti, da do tega ni prišlo kar samo od sebe.

Naj spomnim le na stališče enega najbolj znanih raziskovalcev krasa, E.A. Martela, "očeta" francoske speleologije in krasoslovja, "odkritelja" krasa v Franciji in eden vodilnih speleologov in krasoslovcev svojega časa, ki je tudi Kras večkrat omenjal in ki mu v svojem temeljnem delu "Les Abîmes..." [1894] posveča preko 50 strani velikega formata. Kljub temu pa ni hotel sprejeti takrat že kar uveljavljenega splošnega izraza "karst" in izpeljank "kraški...". Kot vzrok navaja, da je proti neologizmu, kot je npr. izraz "karstologie". Po mnenju francoskih geografov bi namesto izraza "karst", ki označuje pokrajino na apnencu, prav tako dobro služil francoski izraz "Causse" [De Martonne, 1958]. Martel se je dosledno izogibal izrazu kras kot splošnemu pojmu in je namesto njega uporabljal izpeljanke iz besede apnenc: pokrajina na apnencu, pojavi na apnencu... Vseeno pa je v tej in v drugih Martelovih objavah vrsta pohval Krasu in njegovim raziskovalcem: "Na Krasu... so jame in podzemeljske reke, ki so

med prvimi na svetu" [Martel, 1894].

Zgodovinski pomen Krasa

Tu se omejujem predvsem na pomen Krasa kot toponima, kot pokrajinskega imena, ki je dalo ime vedi, in kako je do tega prišlo. Zaradi tega nočem zmanjševati pomena, ki ga ima naš Kras pri temeljnih raziskavah krasa ter pri razvoju speleologije, kjer je imel, vsaj z zgodovinskega stališča, zelo pomembno vlogo. Vendar to presega okvir tega prispevka in bi zahtevalo posebno študijo.

Proti koncu 2. stol. pr. Kr. so Rimljani osvojili kraljestvo Histrov, v okvir katerega je sodil tudi Kras. Izvirno predrimsko, to je "predlatinsko", najbrž ilirsko, ime ni znano, le latinizirana oblika Carsus v klasični latinščini. Osnova imena je bila *karus, njen koren pa *kar, to pomeni kamen ali skala. Dokaz je Ptolemejeva grška verzija imena Kar(υ)śádios oros (τω Καρονσαδίου όρει). Iz tožilnika imena Carsus, to je Carsum, je nastalo (podedovano) italijansko ime Carso. Iz iste oblike v tožilniku, Carsum, je nastala predсловenska oblika *Kars(u), ki je bila zaradi likvidne metateze najkasneje v 9. stol. spremenjena v Kras. To je bil čas, ko je vsak "predсловenski" 'r' ali 'l', ki je bil med samoglasnikom in soglasnikom, zamenjal mesto pred samoglasnikom. Na enak način je nastala slovenska beseda kralj po imenu frankovskega kralja Karla Velikega (umrl 814). Nemška oblika Karst je nastala iz italijanske. Njen končni 't' je drugoten, skladno z germansko fonetično težnjo, da besede, ki se končujejo na 's', podaljšajo s 't', kot je primer nemška beseda Axt (sekira) v primerjavi z angleško ax(e). Iz zgoraj povedanega sledi, da vsa tri omenjena imena izvirajo iz latiniziranega imena Carsus z osnovo *kars- in imajo torej različice Kras, Carso in Karst isti izvor [Kranjc et al., 2002; Snoj, 1997; 2009].

Slika 1: "Oče" francoske speleologije E.-A. Martel je posebej občudoval Škocjanske jame. [Pazze, 1893]

Figure 1: The "Father" of French speleology, E. A. Martel, had a special admiration for the Škocjan Caves.

Da je bila planota Kras pomembna pokrajina, dokazujejo stari zemljevidi, kjer je običajno Kras (sicer v obliki Karst) zapisan kot pokrajinsko ime. Ime Kras se pojavlja v srednjeveških dokumentih v različnih oblikah kot Carsus, Carsi (1159), Grast (1177), in Carsto (1200), de Carstis (1236), in Karst, in Carsto (1240), in Carsto (1252) in Karst (1398) [Bezljaj, 1982]. Prej kot v tiskanih delih se je slovenska oblika pojavila v listinah. V slovensko pisani listini kranjskega deželnega upravitelja Janža Khisla o novem vinskem davku iz leta 1570 je zapisano na Krasii [Otošec, 1992]. Eden prvih, ki je na zemljevid zapisal slovensko ime v enaki obliki kot v omenjeni listini, Na Krassi, je bil B. Hacquet [1778], saj se je držal načela, da morajo biti imena na zemljevidu napisana v jeziku prebivalcev tiste dežele, v tem primeru torej v "kranjskem" jeziku.

Opisov Krasa in drugih pokrajin na apnencu je bilo vedno več. Ko so bili 1818 odkriti notranji deli Postojnske jame, je okrajni inženir A. Schaffenrath za načrtovani vodnik po jami narisal vrsto motivov, spremno besedilo pa je napisal F. Hohenwart. V uvodu tega vodnika prvič, vsaj po današnjem poznavanju, zasledimo trditve, da "kras ni le na Krasu, ampak je to pas ozemlja, ki se vleče od videmskega okrožja pa do grškega otoka Kefalenije" [Hohenwart, 1830]. Sredina 19. stol. je bila tudi čas, ko so strokovnjaki, predvsem geologi in geografi, pričeli

natančneje raziskovati tako Kras kot druge kraške pokrajine v okviru Dinarskega krasa in avstrijskega cesarstva sploh. A. v. Morlot je [1848] objavil karto in tolmač o geologiji Istre, kjer že piše o "Karstkalk" (kraškem apnencu) in "Karstland" (kraški pokrajini). Leto prej je Rosthorn [1847] objavil zapis o geološki ekskurziji v Istro, v katerem omenja, da je sam raziskal na Krasu 1000 "dolin". To pomeni, da v tem času ni le ime Kras prehajalo v splošni pojem, v strokovni termin, ampak tudi imena za tipične kraške oblike, kot je dolina, to je površinska oblika, ki jo danes slovensko imenujemo vrtača, v mednarodnih krogih pa je v obliki "doline". Lorenz [1859] je objavil delo z naslovom "Geologische Recognoscierung im Liburnischen Karste" in v njem se pritožuje, zakaj ne upoštevajo ozemlja v zaledju Reke, ki je tudi "kraško". A. Boué [1861] je objavil delo "Karst und Trichterplastik", Reyer [1881] "Studien über das Karstrelief" in Grund [1903] "Die Karsthydrographie". 1893 je Jovan Cvijić, študent dunajske "geomorfološke šole" A. Pencka, objavil delo "Das Karstphänomen" [Cvijić, 1893], ki je dokončno utrdilo mednarodni termin "karst" ter še vrsto terminov, ki izvirajo iz balkanskih jezikov, med drugimi tudi izraz "doline" za kraško dolino, to je vrtačo.

Mednarodni izraz za kras je "karst". V narodnih terminologijah je lahko uporabljana originalna oblika "karst" (angleško, francosko, madžarsko, nemško...), nekateri slovanski jeziki, npr. češki, slovaški, poljski, uporabljajo slovensko obliko (kras), drugi nemško obliko (bolgarsko, rusko, srbsko...), marsikateri narod pa je besedo Karst prilagodil tako, da je v njihovem jeziku laže izgovorljiva, v brazilski portugalščini npr. "carste". V jezikih, ki nimajo glasu "r" oziroma ga ne morejo ali zelo težko izgovorjijo, so "karst" še bolj prilagodili, v japonsščini in kitajščini se sliši nekako kot "kalsta". Torej iz imena planote Kras ni nastal le mednarodni termin karst, ampak so bodisi preko njega ali pa neposredno iz imena, nastali številni narodni

Slika 2: Izsek iz Hacquetovega zemljevida Kranjske, Na Krasii. [Hacquet, 1778]

Figure 2: Section of Hacquet's map of Carniola, Na Krasii.

izrazi, ki bolj ali manj posrečeno sledijo originalu. Kadar torej govorimo o Krasu in njegovem mednarodnem pomenu ne gre le za naravno dediščino, ampak tudi za kulturno, za izraz, ki se je s Krasa razširil po vsem svetu. A do tega ni prišlo tako preprosto, kot je videti iz tega zapisa in prav je, da mednarodno srenjo kdaj pa kdaj spet spomnimo na to.

Der Markt Adelsberg liegt sieben Postmeilen von Triest und neun von Laibach, auf der von Wien nach Triest führenden Poststrasse und ist der Sitz eines Kreisamtes. Er bezeichnet den von Wien Kommenden den Anfang des **Karstes**, jenes steinigen Strich Landes, der in der Delegation Udine beginnt, durch das Thal von Pontafel und Canal del ferro sich an die See-küste gegen Tibein (Duino) und gegen Adelsberg hinzieht, dann von dort oberhalb Triest über Fiume durch ganz Dalmatien, Ragusa, Albanien und einen Theil von Bosnien gegen Cephalaria verliert. Der Karst bildet eine

Slika 3: V uvodu Hohenwartovega vodnika po Postojnski jami je prvič objavljeno, da kras ni le na Krasu, ampak sega vse do grškega otoka Kefalonije. [Hohenwart, 1830].

Figure 3: The preface to Hohenwart's guide Postojna Cave was the first publication in which it is asserted that karst exists not only in the Karst region per se, but extends as far as the Greek island of Cephalonia.

カルスト

その環境と人びとのかかわり

Slika 4: Japonski učbenik z naslovom Kras. [Urushibara-Yoshino, 1996]
Figure 4: A Japanese textbook entitled 'Karst'.

Kras kot "referenčni" kras

Kaj je mišljeno kot referenčni kras najbolj pove izrek znanega krasoslovca J. Rogliča: "Kras in Dinarski kras sta bila glavni vir idej o krasu". To velja tudi za J. Cvijića, enega od utemeljiteljev krasoslovja in za njegovo temeljno delo "Das Karstphänomen" [1893]. Temeljito si je ogledal prav Kras in v njegovem delu je veliko primerov s Krasa, deloma kot posledica njegovega terenskega dela, kot npr. veliki vrtači Globočak pri Matavunu in Dol pri Kozini, deloma pa jih je povzel po literaturi, ki je je bilo do takrat gotov največ prav o Krasu in krasu v njegovi okolici, predvsem na Kranjskem. Da Kras res velja ali je vsaj veljal do nedavnega za "osnovni tip krasa – pokrajine na apnencu", to je referenčni kras, torej s katerim je treba primerjati druge kraške pokrajine po svetu, potrjuje tudi vrsta citatov vodilnih raziskovalcev krasa. A. Schmidl [1854] je zapisal: "Ta zemlja ima še drug svet, podzemeljski svet, svet jamskih spletov, kakršnih ni drugod po Evropi...", J. Cvijić [1893] "Še bolj kot drugo, so kraški pojavi raziskani na klasičnem krasu Kranjske in Istre ... tako, da sodijo te kraške dežele in njihovi kraški pojavi med najboljše raziskane na svetu...", E.-A. Martel [1894] "Škocjanske jame... tako velikanske, da morda večjih sploh ni. Hankejeve, Marinitscheve in Müllerjeve raziskave so najbolj nevarne, kar jih je bilo kdajkoli opravljenih", J. Corbel [1956]: "Kras – dežela sredozemskih gora, ki so prvinski primer pokrajine na apnencu..." in A. Melik [1963] "Vsekakor pa je naša pokrajina Kras, ki so včasih smatrali, da sega še daleč tja čez Notranjsko do Cerknice, Loža in Planine, tako rekoč matična zemlja za spoznavanje in opisovanje kraškega sveta, izrednih kraških značilnosti, podzemeljskih in povrhnjih". Kot naj bi vsi, ki se

ukvarjajo s krasom, vedeli, od kod izvira izraz karst, bi morali tudi poznati "klasične" oblike s krasa, kot so škraplje, vrtače, suhe doline, kraška polja. Danes, ko povezave ne povzročajo težav in je na voljo toliko slikovnega gradiva, morda to ni več tako nujno, a je vseeno velika razlika, ali človek vidi "virtualno" Veliko dolino ali pa pride v resnično skozi jamo in se nato peš vzpne 100 m do vrha. Po drugi strani pa so prometne povezave in možnosti potovanj take, da tudi s oddaljenih koncev sveta ni tako težko priti do Krasa. Pri tem pa nastopi druga težava: iz literature, predvsem starejše, že bolj zgodovinske, dobi človek vtis, da je Kras gola planota, pusta, skalnata, kamnita, polna vrtač, vmes pa zijajo odprtine – vhodi v jame in brezna. Ko pa tak potnik pride na Kras, zaman išče tako pokrajino: vse je zeleno, zaraslo z drevjem in grmovjem, preprejeno s cestami in pozidano. Kje pa je potem "klasični kras", po katerem se je potrebno zgledovati, kje so oblike, "prototipi" kraških oblik po vsem svetu. Iskati jih je treba, včasih jih je zelo težko najti. Poskrbeti bi morali, da bi bil tak obiskovalec seznanjen s procesi in spremembami na Krasu v zadnjih 100 letih, obenem pa poskrbeti, da bi bilo mogoče najti in si ogledati tipične klasične kraške oblike. Saj jih je na Krasu dovolj, od škrapljišč, griž, samotnih skal, kraških miz in vrtač do jam in brezen. Ena dobrih rešitev so kraške učne poti, ki jih je že kar nekaj po Krasu in je treba njihov razvoj podpirati in obenem opozarjati na potrebo po prikazu klasičnih kraških oblik in po mednarodnem pomenu Krasa, da ne bi bile delane le z namenom za slovenske, morda še za italijanske obiskovalce. Termin kras – karst je znan po vsem svetu, še vedno pa bi se morali truditi, da bi tudi kraški svet Krasa osebno spoznalo čim več krasoslovcev z vsega sveta.

Viri in literatura

- Bezljaj, F., (1982): Etimološki slovar slovenskega jezika. Vol. 2, SAZU – MK, Ljubljana.
- Corbel, J., (1956): Le Karst proprement dit. V: Rev. de Géogr. de Lyon, 4: 303-317.
- Cvijić, J., (1893): Das Karstphänomen. Versuch einer morphologischen Monographie. Geogr. Abhandl. (Penck), (B), 5/3: 1-114.
- De Martonne, E., (1958): Traité de Géographie Physique. T. 2, Librairie Armand Colin, Paris.
- Grund, A., (1903): Die Karsthydrographie. B.G. Teubner, Leipzig und Berlin.
- Hacquet, B., (1778): Oryctographia Carniolica oder Physikalische Erdbeschreibung des Herzogthums Krain, Istrien, und zum Theil der benachbarten Länder. Erster Theil, G.I. Breitkopf, Leipzig.
- Hohenwart, F.J.H., (1830): Wegweiser für die Wanderer in der berühmten Adelsberger- und Kronprinz Ferdinands-Grotte bey Adelsberg in Krain, herausgegeben von Franz Grafen von Hohenwart. Als Erklärung der von Herrn Aloys Schaffenrath, k.k. Kreis-Ingenieur in Adelsberg gezeichneten Ansichten dieser Grotte. I. Heft, J. P. Sollinger, Wien.
- Kranjc, A., Pleterski, A., Snoj, M., (2002): How the Dravids(ians) and "Pre-Slovenes" lived together in the caves of Kras and drank Teran thousands of years ago – not to mention other curiosities. Cave and Karst Science, Vol. 29, No. 3: 136-138.
- Lorenz, J., (1859): Geologische Recognoscierung im Liburnischen Karste. V: Jahrb. geol. Reichsanst., 10/2: 332-345.
- Martel, E.-A., (1894): Les abîmes, les eaux souterraines, les cavernes, les sources, la spéléologie. Charles Delagrave, Paris.
- Melik, A., (1963): Slovenija. I, Slovenska Matica, Ljubljana.
- Morlot, A., (1848): Über die geologischen Verhältnisse von Istrien mit Berücksichtigung Dalmatiens und der angrenzenden gegendem Croatiens, Unterkraains und des Görzer Kreises. V: Naturwiss. Abhandl., 2/2: 1-61.
- Otorepec, B., (1992): Listina. V: Enciklopedija Slovenije, 6: 201-202.
- Pazze, P. A., (1893): Chronic der Section Küstenland des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins 1873-1892. Section Küstenland, Triest.
- Rosthorn, F., (1847): Brief an Bergrath Haidinger ueber eine geologische Excursion in Istrien. Berichte ueber die Mittheilungen von Freunden der Naturwissenschaften in Wien, B. III: 77-79.
- Schmidl, A., (1854): Die Grotten und Höhlen von Adelsberg, Lueg, Planina und Laas. W. Braumüller, Wien.
- Snoj, M., (1997): Slovenski etimološki slovar. Mladinska knjiga, Ljubljana.
- Snoj, M., (2009): Etimološki slovar slovenskih zemljepisnih imen. Modrijan & Založba ZRC, Ljubljana.
- Urushibara-Yoshino, K., (1996): [Karst – Environment and Human Activities]. Taimeido, Tokyo.

izvleček

Gradišča so praviloma utrjena naselja postavljena na vzpetinah. Odlikujejo jih veliki kamniti nasipi, ki v sebi skrivajo skrbno zgrajena obzidja v tehniki suhega zidu; lahko pa so naselbine utrjene tudi z zemljenimi okopi v kombinaciji z lesenimi palisadami. Gradišča predstavljajo v razgibanem slovenskem svetu že od bakrene dobe dalje odseve specifične prazgodovinske poselitve. Osrednje obdobje njihovega pojava je starejša železna doba. Spomin na časovno oddaljeno poselitev se zrcali v toponimu Gradišče in njegovih izpeljankah, pa tudi v številnih cerkvah postavljenih pogosto prav na vrh vzpetin, na kateri je prazgodovinsko gradišče. Opuščanje in zaraščanje nekoč obdelanih površin spreminja okope, obzidja ter notranjost naselbin v trnova groblja ter s ponekod pretirano gradnjo skupaj brišeta podobo, ki je bila še pred slabim stoletjem sestavni del slovenskega podeželja.

ključne besede

gradišča, prazgodovinska obzidja, kulturna krajina; grajeno okolje

abstract

Hillforts are generally fortified settlements situated on hilltops. They are characterised by large stone earthworks containing carefully built walls in drywall technique; they can also be settlements fortified with earthen entrenchments in combination with wooden palisades. Since the Copper Age hillforts have represented a reflection of specific prehistoric settlement in the varied Slovenian landscape. The main period of their existence is the Early Iron Age. The memory of a distant settlement is mirrored in the Slovene toponym Gradišče and its derivatives, but also in the numerous churches often erected on hilltops with a proven prehistoric hillfort. The abandonment and overgrowth of the formerly worked surfaces are changing the entrenchments, walls and interiors of the settlements into debris, and together with excessive construction in some areas erasing the image that was a component part of Slovenian countryside less than a century ago.

key words

hillforts, prehistoric walls, cultural landscape, built environment

Gradišče (angleško hillfort, italijansko castelliere, hrvaško gradina, češko, slovaško hradište, nemško Ringwall, Burgwall) je oznaka za vzpetino z očitnimi sledovi poselitve z obrabnimi strukturami in hkrati terminus technicus s katerim arheologija označuje utrjene prazgodovinske naselbine (sl. 1).¹

V pokrajini so gradišča prepoznavna po kamnitih nasipih, zemljenih okopih, redkeje jarkih, mnogokrat tudi močno zatravljena in zaraščena, da jih lahko opazi le izurjeno oko. Običajno so zgrajena na markantnih točkah, ki so zagotavljala otežen dostop, dobro varovanje in nadzor nad okolico. Na območju Slovenije so se gradišča razvijala v skladu z lokalnimi zemljepisnimi danostmi – reliefom in razpoložljivimi surovinami, za postavitev hiš so izkoriščene naravne terase ali pa narejene umetne, tudi sam vrh je lahko izravnal. Že po videzu in gradbenem materialu lahko ločimo gradišča zgrajena na flišnih tleh v Istri, od tistih na kamnitem Notranjskem in Krasu, od gradišč na kraško-illovratnem področju Dolenjske, ali od štajerskih gradišč z zemljenimi okopi.

Pogostnost slovenskega toponima Gradišče, njegovih izpeljank Grad, Graček, Gradec, Zagradec, na Krasu in v Istri tudi Kaštelir, ter njegovih sopomenk Griže, Cvinger ali Obroba, nam izpričuje poselitveno sliko zgodnjega srednjega veka ob naselitvi naših slovenskih prednikov. Odseve daljne preteklosti nekdanjega življenja na gradiščih je okoliško prebivalstvo zaznamovalo tudi s postavitvijo manjših romarskih cerkva na sam vrh številnih gradišč, posvečenih predvsem sv. Marjeti in sv. Magdaleni, ter s tem ustvarilo današnjo podobo kulturne krajine na Slovenskem (sl. 3: 2; Guštin 1999, 70, 71).²

Znanstvene raziskave gradišč na Kranjskem segajo v prvo pol. 19. stoletja. Gradišče v Stični je že leta 1809 opisal in skiciral Valentin Vodnik. Natančen Stratilov izris istega gradišča je iz leta 1824, Morlotov načrt Ajdovskega gradca pa iz leta 1850.

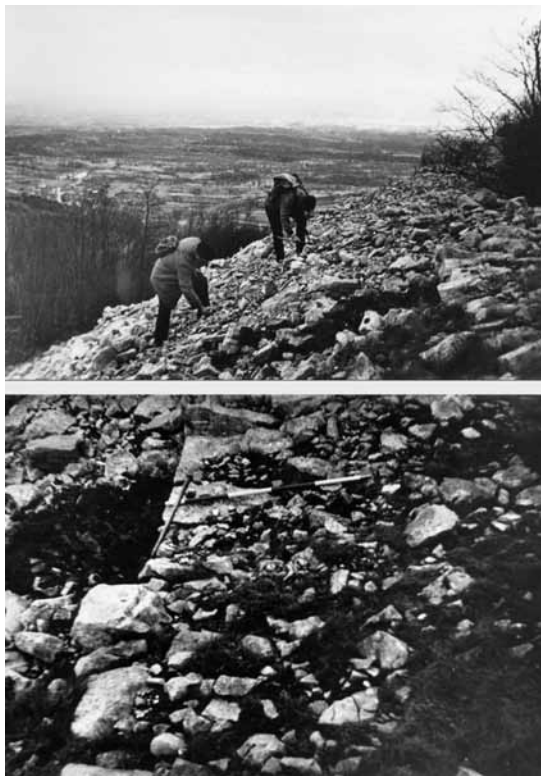
Hitzingerjev opis gradišč na Pivškem 1867 (primerjaj sl. 2) pa je prvi poskus zgodovinskega tolmačenja tovrstne poselitve določene regije (Dular 1992).

Leta 1876 je Alfons Müllner s pomočjo anketnih listov, razdeljenih po šolah in farah Kranjske in Štajerske, zbiral podatke tudi o prazgodovinskih gradiščih in nekaj let kasneje objavil tudi pregledno skico gradišč med Pivko in Ilirsko Bistrico (sl. 2). Hkrati so bile prazgodovinske naselbine vključene v raziskave novoustanovljene Prazgodovinske komisije pri dunajski akademiji znanosti, ki sta jih družno izvajala kustosa kranjskega deželnega in dunajskega dvornega muzeja, Karel Dežman in Ferdinand Hochstetter.³

Prvi, ki je posebej opozoril na prazgodovinska gradišča v Istri, je bil Richard F. Burton, britanski konzul v Trstu, ki je leta 1874 objavil *Notes on the Castellieri or Prehistoric Ruins of the Istrian Peninsula*.⁴ Za ta prostor pa je ključno monografsko delo Carla Marchesettija iz leta 1903, *I Castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia*, v katerem je opisal preko 350 gradišč z območja Primorske, Krasa in Istre.

Drugo obdobje raziskav gradišč pripisujemo Walterju Schmidu, ki je med leti 1911 in 1942 raziskoval na številnih gradiščih širom Slovenije, prav njemu pa se imamo zahvaliti tudi za številne tlorise hiš in njihovo interpretacijo.⁵

Po zatišju dobrih dveh desetletij je raziskavam gradišč dal pospešek leta 1967 mednarodni projekt Staneta Gabrovca na Cvingerju pri Stični, ki je obenem zakoličil sodobno metodologijo za raziskavo gradišč v 70. in 80. letih 20. stol.⁶ Rezultat je dobro poznavanje obrambnih konstrukcij "stiškega tipa" (Gabrovec 1977; 1994, 158-165), deloma tudi notranjosti naselij in prvi pregled o položaju in legi gradišč, o vrsti obzidij in konstrukcijah vhoda na Slovenskem.⁷

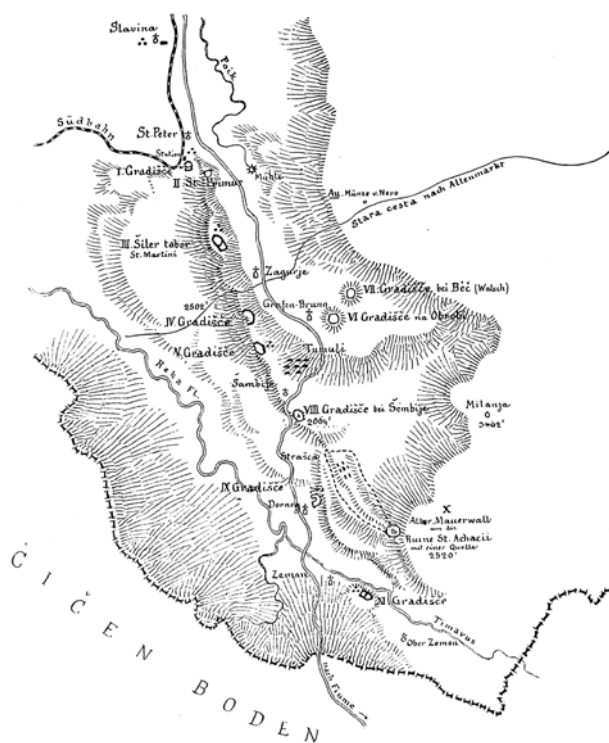
Slika 1: Sv. Ambrož nad Trsteljem, ruševine mogočnega obrambnega zidu z dobro prepoznavnim zunanjim oz. notranjim licem obzidja; v ospredju univ. prof. Jože Kastelic, dolgoletni ravnatelj Narodnega muzeja v Ljubljani ob topografiji kraških gradišč Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani (foto B. Slapšak, ok. leta 1973).

Figure 1: Sv. Ambrož above Trstelj, ruins of a large-scale defence wall with well visible interior and exterior wall fronts; in the foreground Prof. Jože Kastelic, long-time headmaster of the National museum in Ljubljana during a topography of karstic hillforts conducted by the Department of Archaeology, Faculty of Arts, University of Ljubljana (photo Božidar Slapšak, around 1973).

V to obdobje sodi veliko zaščitno izkopavanje na Mostu na Soči z izrednimi rezultati za strukturo naselja in vpogled v izdelavo prazgodovinskih hiš, kakor tudi rezultati raziskave gradišča Slivje na tržaškem Krasu (Stacul 1972), kjer smo prvič dobili model kraške prazgodovinske utrjene naselbine, kar je ponovno obudilo zanimanje za delo C. Marchesettija ter ponovno sistematične raziskave gradišča na Cattinari in Jelerjih.⁸

Odločen napredek v razumevanju gradišč je po letu 1987 predstavljal projekt Janeza Dularja *Utrjene prazgodovinske naselbine na Dolenjskem*. Sistematično je posnel topografijo skoraj 60 gradišč s pripadajočimi grobišči in z raziskavo z eno sondo preko obzidja, ki je segala deloma v notranjost, pridobil presenetljive rezultate. Izkazalo se je, da je treba do tedaj veljaven splošni pojav (železnodobnega) utrjenega gradišča na vzpetini v osrednji in jugovzhodni Sloveniji razvrstiti v različna časovna obdobja, in da so nekatera utrjena z obzidji zgrajenimi v tehniki suhega zidu, v posebnih obdobjih le z zemljeni okopi, okopi iz lesenega opaža in vmes nabite ilovice, za nekatere naselbine na vzpetini pa se je izkazalo, da sploh niso bile utrjene.

V 90. letih 20. stol. je prišlo tudi po zaslugi spomeniškega varstva do zaščitnih izkopavanj na Krasu in na Notranjskem: npr. Famlje-Graček, Štanjel, Šilentabor, Tomaj in Škocjan, ki pa so zaradi omejenega obsega le deloma dala nova spoznanja. Do odločnega premika v razumevanju gradnje kamnitih obzidij na Krasu je prispevala sistematična raziskava "gomile" na Ostrem vrhu pri Štanjelu, ki se je izkazala za dobro ohranjen prazgodovinski utrdbeni stolp (sl. 8).⁹

Slika 2: Alfonz Müllner, topografska predstavitev prazgodovinskih gradišč v dolini zgornje Pivke in Reke (1890, Abb. 2).

Figure 2: Alfonz Müllner, topographic presentation of prehistoric hillforts in the upper Pivka and Reka river valleys (1890, Abb. 2).

Z vstopom računalniške tehnologije in novih modelov ugotavljanja prazgodovinskih skupnosti pa se je odprlo tudi novo obdobje, ki s pomočjo GIS-a in podatkov o legah, velikosti in osončenju, omogoča številne metodološke modele razumevanja gospodarskega in strateškega delovanja kraških gradišč.¹⁰

Oblike gradišč

Potek kamnitega obzidja ali zemljenega okopa je prilagojen morfološkim značilnostim vzpetine in je pogosto navezan na prepadne stene. Terenu primerno so bili opremljeni dostopi ter tudi izvedbe vhodov v naselbino. Že v samem začetku ali pa sčasoma so bili izgrajeni pomožni okopi ali notranji prezidi za okrepitev obrambe, da bi ustvarili boljše zavarovane površine za živino ali pa poudarili posebna območja (akropole) za izvajanje kulturnih praks ali položaj rodovnega prvaka. Običajno so gradišča locirana na vrhovih vzpetin, na grebenih ali naravnih platojih, dvignjenih nad okolico. Le izjemoma so bila gradišča zgrajena v nižini, kot npr. v Ormožu z visokim okopom iz pozne bronaste dobe ali Sveto pri Komnu in Debela griža pri Volčjem gradu (sl. 9).

Gradišča z mogočnimi obzidji zgrajenimi v tehniki suhega zidu, z izrazito vrsto večjih kamnov zunanjega in notranjega lica zidu (sl. 1:1; 3; 4; 6; 7), nam že od daleč v krajini jasno kažejo značilno gradnjo, ki uporablja kamen kot osnovni material. Sočasne naselbine, zgrajene na vzpetinah v osrčju in severovzhodu Slovenije, so sicer prav tako obdana s kamnitimi obzidji, vendar so v dolinskem okolju obzidja zaradi težje dostopnega in slabšega kamna dopolnjena z ilovico, pogosto podprta z mogočnimi zemljenimi nasipi in utrjena z lesenimi oporniki in predvsem s časom zlita z okolico.

Tudi po velikosti so si gradišča različna, od izrazito majhnih z manj kot hektarjem površine, do velikih s kilometrskim obsegom

Slika 3: 1– Sv. Katarina nad Jelšanami, primer ruševine prazgodovinskega obzidja na notranjsko-kraškem svetu (foto M. Guštin 2009); 2 – Libna nad Krškimi, primer zatravljenega prazgodovinskega okopa ali obzidja v osrednji in vzhodni Sloveniji s pogledom na cerkev sv. Marjete na najvišji točki gradišča (foto M. Guštin 1975).

in površino več hektarjev. Jasno je, da so bila slednja (npr. Stična, Magdalenska Gora, idr.) večja središča, sedeži lokalnih in regionalnih elit. Večinoma pa si lahko gradišča predstavljamo kot naselja z nekaj kmečkimi gospodarstvi, v nekaterih primerih tudi z rokodelskimi obrati (predvsem kovačnice, pa tudi npr. topilne peči za železo pri gradišču Dolenje Toplice). Najmanjša, prav tako obdana z zidom v suhozidni tehniki, so služila kot obori za živino ali kot ograde za ohranitev humusne plasti pred erozijo.

Raziskave gradišč so bile večinoma osredotočene na okope, obzidja, tj. obrambne konstrukcije, medtem ko je notranjost naselbin razmeroma slabo poznana. Notranjo strukturo železnodobne naselbine je praviloma sestavljalo več lesenih hiš, pomožni gospodarski objekti in obori za živino. Hiše so bile povečini eno ali dvoprostorne z notranjim ognjiščem. Zgrajene so bile iz dveh osnovnih sestavin: kamnitega temelja in lesene konstrukcije iz brun ali plohov s polnilom ali ometom iz ilovice.¹¹ Med najboljše ohranjene in tudi sodobno raziskane naselbine sodi Most na Soči, ki je bila s Sočo in Idrijco ter strmimi pobočji Senice že naravno dobro zavarovana. Ohranjenost 35 stavbnih objektov iz bronaste in železne dobe je bila izredno kakovostna in omogoča razumevanje takratne stavbarske ravni in standardov življenja, značilnega za alpsko in predalpska območja.¹²

Za naše današnje razumevanje je večina železnodobnih gradišč odraz takratnega načina življenja, tako širše skupnosti že omenjenih centrov, kot tudi manjših skupnosti, ki so imele na

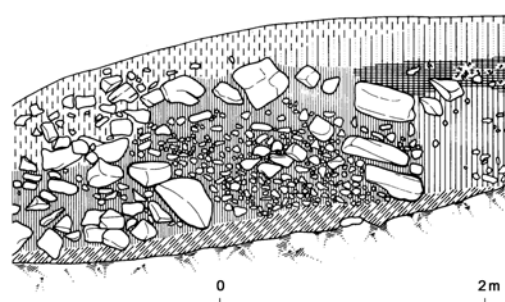
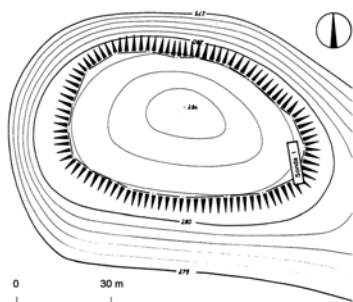
Figure 3: 1– Sv. Katarina above Jelšane, example of ruinous prehistoric wall in the regions of Notranjska and Kras (photo M. Guštin 2009); 2 – Libna above Krško, example of overgrown prehistoric entrenchment or wall in central and eastern Slovenia with view of the St. Margaret (sv. Marjeta) church at the highest point of the hillfort (photo M. Guštin 1975).

pobočjih pod obzidjem in na bližnjih ravninah svoje živinorejsko in kmetijsko-gospodarsko zaledje. Na pobočju pod obzidjem ali preko reke, potoka je bil tudi prostor za pokopavanje, ki ga posebno na Dolenjskem in v Posavju predstavljajo mogočna rodovno-družinska gomilna grobišča. Utrjena z visokim obzidjem na naravnih strmih pobočjih so gradišča pod vplivom razvitega sredozemskega sveta odražala način življenja, ki je v tedanjih družbenih razmerah narekoval utrjeno obliko naselja. Mogočna obzidja so zamejevala prostor v katerem se je odvijalo življenje skupnosti, obenem pa so služila za varnost prebivalcev in živine pred sovražnostmi ljudi in divjih zveri.

Struktura in kronologija obzidij ter okopov na gradiščih

Sistematične raziskave na Dolenjskem so razkrile, da sta konec mlajše kamene dobe in bakrena doba zastopani na kar nekaj vzpetinah. V primerih Starega gradu nad Seli pri Šumberku, Gradca pri Mirni na Dolenjskem in Spahe na Kočevskem so bila naselja iz tega obdobja obdana z obzidjem in tako lahko prvič v zgodovini tega prostora govorimo o gradiščih. Na terenu je bilo obzidje vidno kot okop ali ježa in postavljeno tako, da se je prilegalo poteku pobočja. Obzidje je bilo zgrajeno iz kamnov apnenca v tehniki suhega zidu, tako da so bili za zunanje, deloma tudi notranje lice izbrani večji kamni, notranjost pa je bila zapolnjena z manjšimi lomljenci ter zemljenim polnilom (sl. 4).¹³

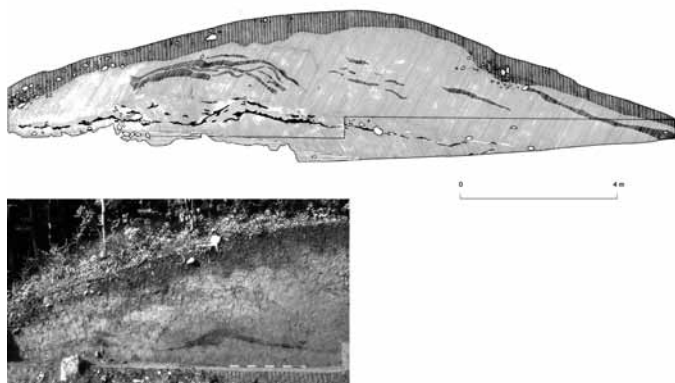
Za zgodnjo in razvito bronasto dobo na Slovenskem še nimamo

Slika 4: Gradec nad Mirno, primer bakrenodobnega obzidja – ok. 3200 pr.n.š. – v času odkrivanja (po Dular et al. 1991, sl. 25, 27, Pril. 2).

Figure 4: Gradec above Mirna, example of a Copper Age wall – approx. 3200 BC – at time of discovery (after Dular et al. 1991, sl. 25, 27, Pril. 2).

dokazanega obstoja obzidij ali okopov, čeprav jih po zgledu istrskih gradin in nekaterih gradišč na bližnjem tržaškem Krasu ter najdbah kaštelirske keramike moramo pričakovati vsaj na slovenski obali in Krasu. Je pa Dularjev projekt pokazal na vrsto naselbin "gradišč" pozne bronaste dobe na vzpetinah Dolenjske, ki pa v tem obdobju kot kažejo dosedanje raziskave le niso bile utrjene.¹⁴

Slika 5: Libna nad Krškim, zemljeni utrbeni okopi, zgrajeni s pomočjo lesenih opažev (po M. Guštin 1976, Pril. 1; foto M. Guštin 1976).

Figure 5: Libna above Krško, fortified earthen entrenchments constructed with wooden panelling (after M. Guštin 1976, Pril. 1; photo M. Guštin 1976).

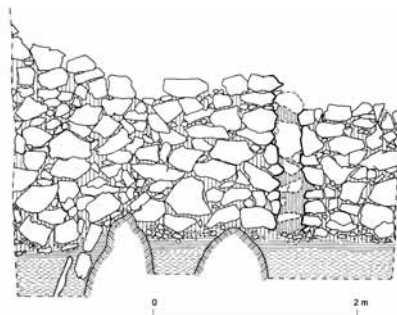
Do utrditve naselij na vzpetinah pa pride vsekakor na koncu pozne bronaste dobe na prehodu v železno dobo, ko se pojavijo najprej 1 meter široki zemljeni okopi, zgrajeni s pomočjo lesenih opažev ali prepletov, zapolnjenih z nabito zemljo in po vsej verjetnosti navzven nadgrajeni še s palisadami kot npr. na Libni (sl. 5) in Magdalenski gori; lahko pa so bili samo preprosti zemljeni okopi s palisado.¹⁵

Z nastopom železne dobe v 8. stol. pr.n.š. pa pride do razvoja naselbin v podobi gradišč z obzidji oz. zemljenimi okopi. Poudariti je treba, da so bila železnodobna obzidja praviloma že v samem začetku zgrajena v največjem obsegu. Tako lahko na primeru nižinskega tipa dobro utrjenega gradišča v Stični, največjega na Slovenskem, predstavimo kar 2,3 km dolgo glavno obzidje, ki pa je imelo še dvojne notranjih prezidov. Vzdolž obzidja je potekal po notranjosti 2 m širok hodnik namenjen obrambi, za njim pa so že stale hiše.

Obzidje stiškega tipa, za katerega je kraški teren nudil obilo gradiva, je bilo zgrajeno v tehniki suhega zidu. V širini v povprečju 2,2 m so bili za zunanjo in za notranjo lice obzidja izbrani večji neobdelani kamni, notranjost pa je bila zapolnjena z manjšimi. Po uničenju obzidja so potem v začetku 6. stol. pr.n.š. obnovili in razširili obzidje na 3 do 3,5 m širine ter ga statično utrdili s pokončnimi bruni - oporniki, ki so bili vgrajeni v posebne reže lica obzidja (sl. 6). V Stični so bile pred obzidjem nasipane strme brežine iz zemlje in ilovice, ki so utrjevale njegove temelje in oteževale dostop. V 1. stol. pr.n.š., najmlajšem obdobju prazgodovinskih gradišč, so bila pobočja pred obzidjem tlakovana s kamni, z namenom preprečevanja hitrega dostopa. Stiški tip obrambnega zidu iz neobdelanih, a skrbno izbranih kamnov, in lesenimi oporniki je značilen za starejšo železno dobo Dolenjske in Posavja (750-300 pr.n.š.). Na kar nekaj gradiščih sede obzidje na starejši zemljeni nasip s palisado. Tako kot v Stični je bil tudi na drugih gradiščih tega območja vsaj dvakrat temeljito obnovljen oz. na novo zgrajen.

Z zatonom starejše železne dobe oz. halštatskega obdobja in prihodom keltskih Tavriskov okrog 300 pr.n.š., ki so naselili

predvsem rodovitne doline, so gradišča na tem območju opustela in ponovno zaživela v 1. stol. pr.n.š., ko se je pojavila nevarnost prihoda rimskih legij. Prebivalstvo se je vrnilo na gradišča in v podobni maniri, a mnogo bolj površno, ponovno z obzidji utrdilo vzpetine, kjer je pričakalo rimsko okupacijo na prehodu v 1. stol. n.š.¹⁶ V novi administrativni in gospodarski organizaciji rimske države so bila na prelomu tisočletja gradišča kot življenjski prostor povsem opuščena.

Slika 6: Stična, t.im. II. obzidje iz starejše železne dobe (po S. Gabrovec 1994, sl. 108; foto M. Guštin 1969).

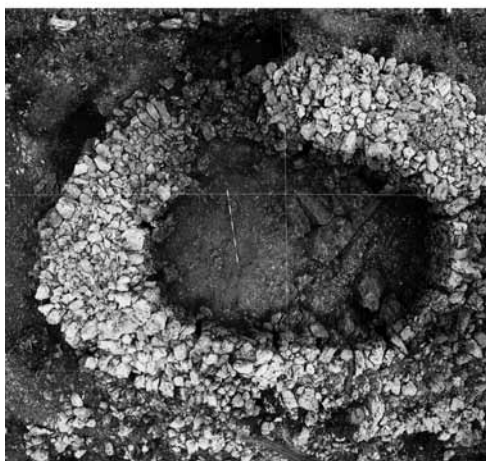
Figure 6: Stična, so-called II. Wall from the Early Iron Age (after S. Gabrovec 1994, sl. 108; photo M. Guštin 1969).

Slika 7: Vinji vrh nad Šmarjeto, izgradnja obzidja v tehniki suhega zidu – 1. stol. pr.n.š. (foto M. Guštin 1992).

Figure 7: Vinji vrh above Šmarjeta, construction of the wall in drywall technique – 1st century BC – (photo M. Guštin 1994).

Nekatera med njimi, posebno tista na odročnih krajih (npr. Rifnik, Ajdovski gradec pri Vranju, Kučar, Tonovcov grad, itd.), so bila v pozni antiki in še posebno v obdobju preseljevanja ljudstev ponovno poseljena. Obdana z močnimi obzidji iz klesanih kamnov vezanih z malto, z zidanimi starokrščanskimi cerkvami in drugimi zidanimi stavbami, osrednjimi cisternami ipd. dobijo drugačen značaj urbanih zatočišč, ki jih v stroki imenujemo višinske utrjene postojanke (Ciglencečki et al. 2010). Povsem drugačna je slika poznavanja gradnje obzidij in

notranjosti prazgodovinskih naselij na Krasu in Notranjskem, kjer sicer poznamo izredno veliko število gradišč in manjših obzidanih objektov. Le redka, in še ta samo delno, so bila predmet arheološke raziskave in le v nekaj primerih zaščitnih posegov smo dobili vpogled v majhen del kamnitega okopa ali pa notranjosti. Na Krasu in Notranjskem kjer je kamna v izobilju se kažejo obzidja kot ogromni kamniti nasipi (sl. 1: 1; 3: 1; 9). V sebi skrivajo urejena lica zunanjih in notranjih zidov zgrajenih iz večjih kamnov in skrbno zloženih v ravnovesju (sl. 1). Tudi tukaj je notranjost zapolnjena s kamnitim drobirjem. Obzidja so različne širine, mnoga, posebno tista širša, skrivajo v sebi dodatne zidove, ki so nastali s statičnim utrjevanjem ali popravilom obzidja na nestabilnem kamnitem pobočju.

Slika 8: Ostri vrh pri Štanjelu. 1 Tloris osrednjega dela kamnitega stolpa z označenimi legami lesenih opornikov. 2 Pogled na stolp ob koncu izkopavanj. Vidne so navpične reže za lesene opornike v notranjem in zunanjem obodu zidu (po Teržan, Turk 2006, sl. 5; 6).

Figure 8: Ostri vrh near Štanjel. 1 Layout of the central part of the stone tower with marked locations of the wooden supports. 2 View of the tower at completed excavations. Perpendicular slots for wooden supports are visible on the inner and outer wall fronts (after Teržan, Turk 2006, sl. 5; 6).

Na podlagi drobnega gradiva z gradišč lahko domnevamo, da so nekatera gradišča na Primorskem bila naseljena in morda tudi utrjena z obzidji (npr. gradišče Slivje) že v srednji bronasti dobi. Za številna gradišča okrog Škocjana pri Divači upravičeno domnevamo, da so cvetela zaradi pomembnega svetišča, ki se je v bližini Škocjanskih jam razvilo v pozni bronasti dobi.¹⁷ Na Ostrem vrhu se je na vrhu vzpetine kazala večja gomila, ki jo je skupaj s podobnimi zabeležil na svoji karti že C. Marchesetti. Arheološka sistematična izkopavanja so leta 1992 pokazala, da gre za objekt, ki po svoji velikosti in izgradnji sodi v vrsto

stražnih oz. opazovalnih stolpov (sl. 8; Teržan, Turk 2005; 2006). Pokazalo pa se je tudi, da moramo v deželi kamna ob skrbnem raziskovanju pričakovati kombinirano konstrukcijo kamna in lesa.

Stolp je bil zgrajen j v premeru 11 m z obodnim zidom širokim med 1,5 in 2,5 m ter ponekod ohranjenim skoraj do višine 2 m. Zunanje in notranje lica zidu je bilo iz lepo zloženih večjih kamnov, notranjost pa zapolnjena z drobnejšim kamenjem. Temeljite raziskave so pokazale na zunanjem obodu zidu 20 rež in na notranjem 12 rež za lesene opornike ter sredi stolpa še veliko jamo za osrednji nosilni steber. Maloštevilni keramični odlomki in absolutna datacija vzorcev oglja uvrščata stolp v razvito starejšo železno dobo 6. in 5. stol. pr.n.š.

Slika 9: Debeli griza pri Volčjem gradu, geodetsko snemanje pred letom 1970 (po Guštin 1974, sl. 1).

Figure 9: Debeli griza near Volčji grad, geodesic mapping prior to 1970 (after Guštin 1974, sl. 1).

Gradišča niso le palimpsesti prazgodovinske poselitve, so ostanki "klasične" slovenske panorame (sl. 1: 1; 2: 2; 3; 9). So eden največjih in najpomembnejših elementov sodobne kulturne krajine. Združujejo geografske značilnosti reliefa pokrajine, monumentalne gradbene podvige prazgodovinskih rodov pred nekaj tisoč leti, postavitev številnih romarskih cerkva v srednjem veku; nanje pa se med prebivalstvom veže tudi bogato ustno izročilo (Hrobat Virloget 2010).

Današnji čas gradiščem ni naklonjen. Opuščanje in zaraščanje nekoč obdelanih ali popasanih površin spreminja okope, obzidja ter notranjost naselbin v trnova groblja, skupaj s ponekod pretirano gradnjo pa se briše podoba, ki je bila še pred slabim stoletjem sestavni del slovenskega podeželja. Na srečo se v zadnjem času pojavljajo tudi pobude o prezentaciji gradišč in njihovem vključevanju v kulturno ponudbo kraja. In prav interdisciplinarni projekti, ki povezujejo lokalno skupnost in stroko, so verjetno najboljša pot k kvalitetni oživitvi teh markantnih spomenikov naše daljne preteklosti.¹⁸

Viri in literatura

- Bratina P. (2005): Tabor nad Zagorjem -, Šilentabor, zaščitna arheološka sondiranja na območju grajskega kompleksa *Acta Carsologica* 34/3, 691-767.
- Buršič-Matjašič, K., (2007): Gradine Istre. Povijest prije povijesti. – Povijest Istre. Knjiga VI. Pula.
- Burton R., (1877): Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola Istriana. *Capodistria 1877* (Trieste 1970).
- Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003. Trieste (2005).
- Ciglencečki S., Modrijan Z., Milavec T., (2011): Poznoantična utrjena naselbina Tonocov grad pri Kobaridu, Ljubljana.
- Črešnar M., (2007): Wooden house construction types in Bronze age and Early Iron Age in Slovenia. *Situla* 27, Ljubljana 2007, 321-339.
- Dular J., (1992): Zgodovina raziskovanj železnodobnih naselij in poselitve v osrednji Sloveniji. *Arh. vest.* 43, 37-52.
- Dular J., (1996): New results from the excavation of upland settlements in Slovenia. - *Die Osthallstattkultur*, Budapest 47-5.
- Dular J., (1999): Höhengsiedlungen in Zentralslowenien von der Kupfer – bis zur Eisenzeit. Bericht über ein Forschungsprojekt. *Prähistorische Zeitschrift* 74, 129-153.
- Dular J., (2008): Prazgodovinske lesne tehnike in njihova terminologija. *Annales* 18, 2008, 337-348.
- Dular J., Križ B., (2004): Železnodobno naselje na Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah. *Arh. vest.* 55, 207- 250.
- Dular, Tecco Hvala 2007. South-eastern Slovenia in the early Iron Age: settlement, economy, society = Jugovzhodna Slovenija v starejši železni dobi : poselitve, gospodarstvo, družba. Ljubljana.
- Dular J., Križ B., Svolfjšak D., Tecco-Hvala S., (1991): Utrjena prazgodovinska naselja v Mirenski in Temeniški dolini, *Arh. vest.* 42, 84-90.
- Dular J., Križ B., Svolfjšak D., Tecco-Hvala S., (1995): Prazgodovinska višinska naselja v Suhi krajini, *Arh. vest.* 46, 96-99.
- Flego S., Rupel L., (1993): Prazgodovinska gradišča tržaške pokrajine, Trst.
- Gabrovec S. (1974): Naselbinska izkopavanja v Stični. Metoda izkopavanj. *Varstvo spomenikov* 17-19/1, 26-28.
- Gabrovec S. (1977): Virsko mesto. *Zbornik občine Grosuplje* 9, 111-121.
- Gabrovec S., (1994): Stična I. Naselbinska izkopavanja. Ljubljana.
- Guštin M. (1976): Tipologija gradišč železne dobe v Sloveniji, *Materijali* 14, Prilep 1976, 135-144.
- Guštin M. (1977): Bericht über Ausgrabungen im Ringwall von Libna, *Marburger Stud. zur Vor- und Frühgesch.* 1, 139-148.
- Guštin M. (1978): Gradišča železne dobe v Sloveniji, *Arh. vest.* 29, 1978, 100-121.
- Guštin M., (1996): Eisenzeitliche Siedlungs- und Hausstrukturen im Südostalpengebiet. *Archaeologia Austriaca* 80, 215-220.
- Guštin M., (1999): Odsevi iz preteklosti. Razmišljanja o vsebinah in metodi. – *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem*. Ljubljana, 55-77.
- Guštin M., (2007): Argo, come una freccia scoccata in volo. – *Piceni ed Europa* (ed. Guštin M., Ettl P., Buora M. (eds.)). *Archaeologia di frontiera* 6, 7-17.
- Hrobat Virloget K., (2010): Ko Baba dvigne krilo: prostor in čas v folklori Krasa, Ljubljana.
- Križ B., Prazgodovinska gradišča v občini Novo mesto, Dolenjski zbornik, Novo mesto 1985, 19-31;
- Monagnari Kokelj E. (ed.), (2005) *Atti della giornata internazionale di studio su Carlo Marchesetti*. Trieste.
- Müllner, A. (1880): *Archäologische Excurse nach Süd-Steiermark und Krain. Mittheillungen der k. k. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale* 6, XXI-XXVI.
- Novaković (2003): Osvajanje prostora: razvoj prostorske in krajinske arheologije. Ljubljana.
- Novaković P., Turk P., (1991): Kamen na kamen palača (izkopavanje gradišča na Krasu). *Arheo* 12, 57-64.
- Stacul G., Il castelliere C. Marchesetti presso Slivia, nel Carso Triestino. *Riv. sc. preist.* 27, 1972, 145 ss.
- Stančič Z., Gaffney V., (1991): Napovedovanje preteklosti – uporaba GIS v arheološki študiji Hvara, Ljubljana.
- Svoljšak D., (1974): Raziskovanje prazgodovinske naselbine na mostu na Soči. *Goriški letnik* 1, 5-32.
- Svoljšak D., (1976): The prehistoric settlement at Most na Soči. *Arch. Jug.* 17, 1976, 13-20.
- Svoljšak D., (1980): Prazgodovinska naselbina na Mostu na Soči. *Situla* 20/21, 1980, 187-197.
- Šumi N., (1994): Naselbinska kultura na Slovenskem. *Urbana naselja*. Ljubljana, 10-15.
- Teržan B., Turk P., (2005): Iron Age Tower upon Ostri vrh. – G. Bandelli, E. Montagnari Kokelj (eds.), Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003. Trieste 339-352.
- Teržan B., Turk P., (2006): Kraški opazovalni in obrambni stolpi iz železne dobe, *Kras*, št. 77, 2006, 20-23.
- Urleb M., (1990): Grad pri Šmihelu pod Nanosom. *Arh. vest.* 41, 89-104 .
- Velušček A. (ur), (2011): *Spaha*, Ljubljana.

- 1 Pregled raziskav gradišč na Slovenskem in v Istri povzemamo po Guštin 1996 s pregledom starejše literature. Za nadaljne branje v vslo relevantno literaturo glej Šumi 1994; J. Dular 1999; Buršič-Matjašič 2007; Dular, Tecco Hvala 2007, 3-21.
- 2 Na prazgodovinskih gradiščih najdemo tudi druge zavetnike kot npr. sv. Mihaela, idr.. Pod toponimi Gradec, Groblje, Trnovo naletimo praviloma na rimske ostaline; v primerih, da pod njimi ležijo pozornimske ruševine zidane iz lomljenega kamna in vezane z malto, najdemo pri tamkajšnjih cerkvah med zavetniki npr. sv. Martina, sv. Lovrenca, sv. Jurija ali sv. Vida (Guštin 1999, 70, 71 z relevantno literaturo).
- 3 Pri tem velja omeniti izkopavanja znotraj gradišč J. Szombathya na Kučarju nad Podzemljem in Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah, J. Pečnika na Magdalenski gori, A., Müllnerja na Gradu pri Šmihelu in M. Hoernes na Kaštelirju pri Novi vasi v Istri, ki so bila sicer manjšega obsega, a so dala prve podatke o strukturi in funkciji objektov znotraj naselbin (Dular, 1992, 41; 1999, 133-136).
- 4 Glej tudi prevod v italijansko: R. Burton: Note sopra i castellieri o rovine preistoriche della penisola Istriana. *Capodistria 1877* (Trieste 1970).
- 5 Schmid je bil izredno dejaven saj je v tem obdobju raziskoval na Pošteli, na Kotnikovem gradišču v Turški vasi, na Rifniku pri Šentjurju, Vačah, Cvingerju pri Dolenjskih Toplicah, na Kučarju pri Podzemlju, na Gradu v Šmihelu pri Hrenovcih, na Ulaki na Notranjskem, na Ajdovskem gradu pri Bohinjski Bistrici, na Dunaju pri Jereki in na Libni nad Krškim (Dular, 1999, Abb. 2).
- 6 Gabrovec 1974. Med njimi je treba omeniti npr. raziskave na Kaštelirju nad Kortami (Boltn), na Gradu pri Šmihelu (Urleb 1990), etc..
- 7 Za tipologijo lege in položaja, oblike, sistema in konstrukcije obzidij ter vrste vhodov gradišč cfr. Guštin, 1976; 1977; 1978; Križ 1985, 19-31; Gabrovec 1994, 158 - 165; Dular, Tecco Hvala 2007, 70-122.
- 8 Pregled pri Flego, Rupel 1993; Monagnari Kokelj 1994; Carlo Marchesetti e i Castellieri 1903-2003, 2005).
- 9 Za objave pogledj Novaković, Turk, 1991; Bratina 2005; Turk 1996; Teržan, Turk 2005; 2006.
- 10 Stančič, Gaffney 1991; Novaković 2003.; Dular, Tecco Hvala 2007, 196 - 229.
- 11 Raziskave notranjosti v večjem obsegu poznamo z gradišč Poštela, Rifnik, Vače, Libna, Kučar, itd. (Guštin 1996; Črešnar 2007; Dular 2008).
- 12 Na kamnitem temelju iz dveh vrst kamna je bila postavljena dvocelična brunarica, znotraj ometana z glino, ki je nosila vrezan okras. Proti pobočju je bil sezidan visok drenažni zidec iz ene vrste zloženega kamna, pred vhodom v stavbo pa so bile velike kamnite plošče praga. Razdeljena je bila v večji prostor z ognjiščem in manjši, ki je služil za shrambo. Za strukturo naselbine na Mostu na Soči je pomembno tako zgoraj opisana samostojna hiša, kot eno do tri-celične vrstne hiše, ki jih smemo tolmačiti kot trgovsko ali obrtno ulico (Svoljšak 1974; 1976; 1980).
- 13 Dular et al. 1991; 1995; Dular 1996; 1999; Velušček 2011.
- 14 Dular 1999, 150. Lahko je bila okrog naselij postavljena palisada iz brun, ki pa je zaradi erozije roba naselbine ali humusne plasti arheološke raziskave do sedaj niso dokumentirale.
- 15 Libna, glavni okop, Cvinger pri Dolenjskih Toplicah, najstarejša utrdbena faza (Guštin 1977; Dular, Križ 2004, 217- 221, 230).
- 16 Npr. Poštela, Vače, Korita-Cvinger, Šmarjeta-Vinji Vrh, Libna, itd. (Dular 1999, Abb. 141).
- 17 Za poseben kulni status tega tektonsko izjemnega območja govori bogastvo votivnih predmetov in izjemni pokopi varuhov svetišča s priloženim orožjem (Guštin 2007, 8-10).
- 18 Za pregled rokopisa se iskreno zahvaljujem Andreju Preložniku in Petru Turku, za lektoriranje in prevod v angleščino pa Vesni Pintarič Kocjan.

UPRAVLJANJE KULTURNIM RESURSIMA KRŠKIH KRAJOLIKA

MANAGING THE CULTURAL RESOURCES OF KARST LANDSCAPES

izvleček

Koristeći se recentnim promjenama u poimanju baštine i načela njene zaštite i očuvanja, u članku se pokušava definirati temeljna dobra vrijedna zaštite i odgovarajućeg razvojnog upravljanja. U kulturnim krajolicima krša očite prostorne i graditeljske vrijednosti pripadaju suhozidima, strukturama povijesnih gospodarskih krajolika koji su vremenom došli na glas pejzažnog i identitetskog čuvenja. Arhitektura se u upravljanju suhozidima treba ravnati takvim procesnim vrijednostima ekonomije, historije, abiotskog i biotskog kondicioniranja ljudske okolice. Njihova najuspješnija zaštita je ona vrsta očuvanja kakva ne samo da ih štiti već im pospješuje procesne preduvjete za opstanak i napredovanje. Stoga su, pored evaluacije krajobraza i registracije kulturnih krajolika, od najveće vrijednosti gospodarski poticaji za održivu i okolišno odgovornu poljoprivredu. Nacionalna odmjerenja regulative iz palete ovih mjera kroje uspjeh upravljanja integriranim europskim krajolicima kultivacije, među kojima organski evoluirani suhozidni krajolici imaju posebno istaknuto mjesto. U tim okolnostima je krš sa svojim pasminama i sortama važan zbog osvjedočenog potencijala životnih prilagodbi s refleksijama u prostoru.

ključne besede

upravljanje baštinom, kulturni krajolik, nematerijalna kulturna baština, održivi razvoj, suhozidi, krš

abstract

Making use of recent changes in understanding heritage and the tenets of its protection, the paper attempts to define the fundamental assets that are worth protecting and adequate development management. In karstic cultural landscapes, clear spatial and building values are characteristic of dry stone walls, structures of historical economic landscapes which over time earned a reputation as typical landscape and identity features.

In managing dry stone walls, architecture must follow the process values of economy, history, and the abiotic and biotic conditioning of the human environment. Their most successful forms of protection also enhance the pre-conditions for survival and the development process, which is why economic initiatives for sustainable and environmentally responsible agriculture are of major significance alongside the evaluation and recording of cultural landscapes. Determining national regulations based on a wide spectrum of measures tailors the success of managing integrated European cultivated landscapes among which organically evolved dry stone wall landscapes occupy a prominent place. In these conditions, the karst with its varieties and breeds of domesticated plants and animals, is an important testimony to the adaptive potential of life and its effects on space.

key words

heritage management, cultural landscape, intangible cultural heritage, sustainable development, dry stone walls, karst

Seminar na kojem je 20. prosinca 2011. godine u Lipici na Krasu osnovana Organizacija za suhi kamen Slovenije, u svojoj organizaciji isprepleten sa zajedničkom nominacijom fenomena krša za Popis svjetske baštine UNESCO koju od ovog eponimnog kraja predvodi Slovenija, svojim je sadržajem, raspravom i zaključcima ponudio dobar povod za rekapitulaciju postignuća i dvojbi u pozornosti koja se danas pruža ljudskom dijelu oblikovanja krša. Naravno da se ni ukupni krajolik krša, kao uostalom i najraznovrsniji i najdalji dijelovi zemljine površine, više ne može smatrati makar posredno nedotaknut posljedicama ljudskog djelovanja, pa bi se u tako preuveličanom smislu i čitav krš mogao nazvati kulturnim krajolikom. Na tom je mjestu vrijedno uočiti prožetost ljudskog prirodnim i prirodnog ljudskim. To može polučiti i kvalitetne organizacijske učinke, kao u raspršeno naseljenoj Norveškoj gdje su upravljanje kulturnom baštinom i upravljanje prirodnom baštinom unutar Ministarstva okoliša a interakcijski shvaćeni kulturni krajolici sežu od gradskih panorama do subpolarnih pasišta [Hegard, 1995]. U drugim okolnostima takvo nominalno širenje otežava definicije i obesmišljava terminologiju. Stoga ovom prilikom pod kulturnim resursima krških krajolika ponajprije mislimo na njihova umjetna strukturiranja ambijentalnim gradivom, kakav je u ovom slučaju kamen. Za razliku od drvenog graditeljstva, umjetne kamene strukture u krajoliku svojom otpornošću omogućuju raznovrsne kumulativne učinke. Zato su neki od najdojmljivijih kulturnih krajolika suhozidi, s posebnim mjestom za terasastu arhitekturu. Nakon početnog uvrštavanja netaknutih prostora svetih planina Tongariro i Uluru-Kata Tjuta 1993. i 1994. godine, čije su se starije prijave prilagođavale mijenjajućim propozicijama, prvi opis jednog kulturnog krajolika u Popis svjetske baštine 1995. godine se odnosio na terasasta rižina

polja pokrajine Ifugao na filipinskim Kordiljerima. Standard kulturnog krajolika postavljen tim upisom predstavlja osobito povoljnu okolnost. Naime, navodnjavane terase kroz koje se kooperativnom regulacijom kanala i ustava s otjecanjem vode od vrha do dna padine osigurava urod najvažnije poljodjelske kulture su dinamičan splet kulturnih praksi kakav podrazumijeva kontinuitet predajnih umijeća (inače bi voda već nakon obilnijih kiša ili za idućeg naraštaja sebi našla drugog puta niz brdo) i utkane inovacije bez slijepog rutinskog rješenja za sva vremena i okolnosti. Pejzažni rezultat je dojmljiv prizor kulturno artikulanog krajolika posvjedočenog u dvije tisuće godina nastajanja i korištenja, ali je mnogo važnije njegovo značenje dinamičnog kulturnog prostora neodvojivog od vitalnih umijeća i sposobnosti svojih lokalnih zajednica [Radkau, 2008: 100]. Drugi veliki okvir u kakvom se danas može dobro sagledati slika kulturnih krajolika krša je antropologiziranje pojma baštine. Već se i u samome UNESCO-u znalo šaliti kako je fotorobot ekspertnog koautora Atenske povelje iz 1933., modernog programa konzervacijske prakse, bio bijelac, Talijan, povjesničar umjetnosti, doktorirao na renesansnoj palači iz Mletaka [Bortolotto, 2010: 106]. Od tog vremena su i u povijesti umjetnosti uvidjeli kako za evaluacije građevina poput danske katedrale iz Roskildea ili tuniske džamije Kairouan u njihovim dugim trajanjima i značenjima više koristi ima od procjenjivanja autentičnosti procesa nego od procjenjivanja autentičnosti materijala. Dugotrajan nastanak pojma "nematerijalne kulturne baštine", od svojih kategorijalnih polazišta iz japanskih konzervacijskih propisa 1950-tih godina koji su kanalizirali debatu u vrijeme japanskog pristupanja Konvenciji o svjetskoj baštini 1992., preko afričkih dekolonijalizacijskih redefiniranja folkloru u međunarodnom režimu copyright-a 1960-tih i

Slika 1: Karakteristična pojedinačna ograđenost maslina visokog genetskog diverziteta kod Luna na otoku Pagu.

južnoameričkih inicijativa potaknutih globalnim tržištem glazbe iz 1970-tih do same Konvencije o nematerijalnoj kulturnoj baštini 2003. godine, sa svojim propitivanjima i odvagivanjima značenja izvornosti i autentičnosti, tomu su išli snažno u prilog [Larsen i Marstein, 1994; Larsen, 1995]. Pri tome je pojam baštine redefiniran po ranijim antropološkim debatama definicije kulture [Kuper, 1999]. Danas bi se, na prvi pogled, stoga mogao učiniti neuhvatljivijim i prekomjerno implicitnim. Na sličan način se, još od vremena Povelje iz Burre, baštinski koncept "lokaliteta" (eng. site) kakav je bio kondicioniran arheologijom i znamenitim građevinama, preoblikovao u "mjesto" (eng. place). Mjestu se može pripadati, dok lokalitetu pripada tek osoblje sa svojim plaćenim radnim vremenom [Smith, 2006: 76]. Japanska nominacija hrama Ise za uvrštavanje u Popis svjetske baštine također se ticala mjesta a ne zgrade jer se drvena građevina sa svakim novim naraštajem uvijek iznova gradi još od VII. st. [Bortolotto, 2010: 107]. Posljedice poimanja baštine kao društvenog dijaloga i procesa, a ne kao inventara pokretnih ili nepokretnih objekata, napose su jasne pred pojmom kulturnog krajolika. Stoga arhitektonske elaboracije prijava kulturnog krajolika za Popis svjetske baštine, npr. Amalfijskog primorja 1997. godine, krajobrazne asocijativnosti, čuvenja i kulturne prakse kapitaliziraju kao nematerijalnu kulturnu baštinu [Villani, 2006].

Unutar tog ukupnog putovanja od konzervacije monumentalnih znamenitosti nazad prema korijenu latinske riječi monumentum

Figure 1: Typical single enclosure containing an olive tree near Luna on the island of Pag, which has a high degree of genetic diversity.

u glagolu monere (podsjetiti, upozoriti), s engleskom riječi landscape u kojoj se riječ za zemlju spaja sa starogermanskim glagolom scapjan (raditi, činiti nešto stvaralački) i samom "kulturom" iz lat. colere, također glagolom vezanim prvenstveno za poljodjelsko obrađivanje, kultiviranje [Choay, 2001: 6; Haber, 1995: 38], u suhozidnim krajolicima smo se našli nazad na prvom kamenu iskrcenom iz zemlje i podignutim na drugi – na procesu umjesto strukture, tj. na radu i umijeću preoblikovanja lica krša. Često su to nadovezujući oblici, poput npr. bunje ispod prevjesa kamene litice. Kulturni krajolici su lica povijesnih privreda, nekih u fosilnim razaznatljivostima, drugih u reliktnim ostacima, a ponekih i u kontinuitetima korištenja. Oni nisu samo uspomene parohijalnih skučenosti već i globalnih širenja, interakcija, hegemonija i konjunktura, još od vremena suhozidima razgraničenih antičkih parcelizacija polja i maslinika (hvarska hora i pulski ager) sve do vinarske ekspanzije iz druge polovice XIX. st. i današnje Zajedničke poljoprivredne politike Europske unije. Njihovo se gradivo praktično više i ne krči. Krčenja kamenja iz zemljišta kakvima je namicano kamenje za stotine tisuća kilometara duge povijesne suhozide istočnojadranske obale sada onemogućuju i propisi, pa posve ambijentalan suhozid po pravilima struke doslovno više i nije takav jer se jedini kamen u većim količinama potrebnima za krajobrazna uređenja i gradilišta može dobiti samo iz površinskih kopova Ravnih Kotara. Po zadanostima javne nabave i korporativnog tržišta, ambijentalizirana suhozidna ograda državne ceste će biti

ista neovisno o tome nalazi li se u Istri ili Konavlima. Takav jednoobrazni i na veliko jedino izvedivi "nacionalni suhozid" procesno ne predstavlja presedan, jer je npr. i suhozide s konca XIX. st. možda sadržajnije okarakterizirati "europskim konjuktivnim suhozidima". Suhozidi, kao i njihovi krajolici, predstavljaju lokalna lica šire prisutnih fenomena, i to u omjerima karakterističnima upravo za svoja podneblja. Oni postaju globalnima već i pred svojim posjetiteljima, koji putem internetskih satelitskih fotografija čak i ne moraju biti fizički prisutni.

U takvim okolnostima potreba izvana određene zaštite promeće se u zahvalniji radni okvir očuvanja, i to ne samo materijalnih struktura već njih zajedno s umijećima zahvaljujući čijim prakticiranjima su uopće nastale. Na taj način se jednim zamahom ubijaju dvije muhe, jer povoljan rezultat nisu samo sačuvane građevine već i umijeća potrebna za njihovo održavanje, pa i širenje. Zbog toga pred preskriptivnom konzervacijom prednost dobijaju stimulacije gospodarskih aktivnosti kakve su s tim umijećima povezane. Najvažnije administrativne mjere za kontinuirane vanurbane kulturne krajolike danas ne leže u resoru kulturnih djelatnosti već u poticajima za održivu poljoprivredu, ali im kulturno upravljanje može olakšati posao evaluacijom kakvu nalaže Konvencija o europskim krajobrazima. Začetak ovakvih poticaja leži u konzervaciji kulturnih krajolika [Dormor, 1999: 49; McCrone, 1999: 59]. Njihova su se prva iskušavanja zbila u zaštićenim krajolicima, poput NP Moors u sjevernom Yorku gdje je na površini od 5400 ha kroz prve dvije godine primjene početkom 1990-tih obnovljeno 17 km suhozida [Statham, 1994: 296]. Paradoksalno, poljoprivredno upravljanje svojim poticajima ovdje obavlja netržišni, protekcionistički dio posla, dok se kroz upravljanje kulturom (kao i kroz reguliranje sorti i pasmina, naravno) dolazi do certificiranja vrijednosti za tim kompetitivniji nastup. Delikatan dio upravljanja predstavlja intersektorsko upotpunjavanje na temama istovremeno proizvodnim i baštinskim, prirodnim i kulturnim u isti mah.

Antropologizacija baštine nije ujedno bila i njena folklorizacija. Koncept nematerijalne kulturne baštine, kao kulturne etikete za pravnu formu intelektualnog kolektivnog vlasništva, ne predstavlja ideološki neologizam kakav je u romantičarskom XIX. stoljeću bio folklor. Nacionalni preporoditelji u glorificiranju seoskih riznica kulturnog identiteta, validnih za ucrtavanje u političke karte, nisu ni bili zainteresirani za domorodne koncepte. Za razliku od tog vremena, promjene u poimanju baštine kroz zadnjih pola stoljeća i u doba globalizacije razjačale nakon pada Željezne zavjese osnažuju lokalne kulture za njihova opstajanja i napredovanja. Usporedno nastajanje biotehnoške industrije, od pojave biopiraterije do Protokola iz Nagoye kojim se provedba Konvencije o biološkoj raznolikosti istančava u korist lokalnih zajednica, njih se dalo razumjeti kao stvaratelje dodanih vrijednosti prirodnih supstanci. Vrt i polje seljaka njegova su agrogenetska retorta u kojoj nastaju varijacije s mogućim vrlo poželjnim svojstvima, jer je masovna proizvodnja jednoobrazna i stoga osjetljivija na ugroze. U tom smislu se danas u biotehnologiji ponavlja dizajnerski moment folklorizacije iz Pokreta za umjetnost i obrt s konca XIX. st., u tadašnjem nastojanju da rukotvornim kvalitetama unaprijedi bezlična industrijski proizvedena masovna dobra. Onda se radilo o dizajnerskom uljepšavanju tekstila ili namještaja od čega stvaratelji ornamentalnih izvornika nisu imali izravne koristi. Danas je riječ o biotehnoškom dizajnu domorodnih sorti i pasmina. Njihov je laboratorij kulturni krajolik, a za utvrđivanje

posudbi, razmjena i prodaja sada su na raspolaganju DNK-biljezi. Poljodjelčevo poimanje biodiverziteta sada je već kategorija genetike, to je "Farmer's Unit of Diversity Management" [Halewood et al., 2006: 177]. Potaknut prilagodbama života, krš vrije takvim generativnim potencijalom.

Zbog toga upravljanje kulturnim krajolicima znači osposobljavanje lokalnih zajednica za buduća čuvanja i stvaranja, dok je upravljanje njihovim kulturnim resursima [Gibson, 2005: 297] u stvari izgradnja glavnice za demografsku obnovu i revitalizaciju krajobraza. Očuvanje kulturnih krajolika je razvojni projekt u kakvom arhitekt upravlja prostorom kovanja novih vrijednosti. S takvim zadatkom, u stvari, kao da je već kod kuće.

Viri i literatura

- Bortolotto, C. (2010): Globalising intangible cultural heritage? V: S. Labadi in C. Long (ur.): *Heritage and Globalisation*. Routledge, London, str. 97-114.
- Dormor, I. (1999): Current Planning Policies and Legislation for Historical Rural Landscapes. V: J. Grenville (ur.): *Managing the Historic Rural Landscape*. Routledge, London, str. 43-56.
- Ellen, R., et al. (ur.) (2000): *Indigenous Environmental Knowledge and its Transformations*. Routledge, London.
- Gibson, J. (2005): *Community Resources – Intellectual Property, International Trade and Protection of Traditional Knowledge*. Ashgate, Aldershot.
- Haber, W. (1995): Concept, Origin and Meaning of 'Landscape'. V: B. von Droste et al. (ur.): *Cultural Landscapes of Universal Value*. Fischer, Jena, str. 38-41.
- Halewood, M., et al. (2006): Farmers, Landraces and Property Rights – Challenges to Allocating Sui Generis Intellectual Property Rights to Communities over their Varieties. V: S. Biber-Klemm in T. Cottier (ur.): *Rights to Plant Genetic Resources and Traditional Knowledge, Basic Issues and Perspectives*. CABI, Wallingford, str. 172-202.
- Hegard, T. (1995): Nature and Culture – Two Aspects of the Same Story. Norwegian Landscape Management in the 1990s. V: B. von Droste et al. (ur.): *Cultural Landscapes of Universal Value*. Fischer, Jena, str. 374-377.
- Kuper, A. (1999): *Culture, The Anthropologists' Account*. Harvard U. P., Cambridge (MA).
- Larsen, K. E., i N. Marstein (ur.) (1994): *Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*. Tapir, Trondheim.
- Larsen, K. E. (ur.) (1995): *Nara Conference on Authenticity in Relation to the World Heritage Convention*. UNESCO, Paris.
- McCrone, P. (1999): Maintenance and Enhancement – The Management of Environmentally Sensitive Areas. V: J. Grenville (ur.): *Managing the Historic Rural Landscape*. Routledge, London, str. 57-72.
- Radkau, J. (2008): *Nature and Power*. Cambridge U. P., Cambridge.
- Smith, L. (2006): *Uses of Heritage*. Routledge, London.
- Statham, D. (1994): The Farm Scheme of North York Moors National Park, United Kingdom. V: D. Western in R. M. Wright (ur.): *Natural Connections, Perspectives in Community-Based Conservation*. Island Press, Washington D. C., str. 282-299.
- Villani, G. (2006): *I Beni Tangibili e Intangibili e il Paesaggio culturale. Tutela e legislazione. Il caso italiano*. Centro Universitario Europeo per i Beni Culturali, Salerno.

KRAS2011: IZKUŠENJSKO UČENJE KOT KLJUČ ZA

RAZŠIRJANJE ZNANJA O VREDNOTAH KAMNA

THE KRAS2011: EXPERIENTIAL LEARNING AS A KEY TO DISSEMINATING
KNOWLEDGE ABOUT THE VALUE OF STONE**izvleček**

Projekt KRAS2011 je prvič prinesel kamnito vernakularno arhitekturo kot vsebino, ki je del naše arhitekturne dediščine med izobraževalne dejavnosti za študente godpodinjstva in biologije Pedagoške fakultete UL. Dejavnosti so potekale v avtentičnem okolju v okviru predmeta kultura bivalnega okolja. Ključni cilj je bil predstavitev arhitekture kot nosilke različnih družbeno kulturnih pomenov v večplastnem zgodovinskem okolju in času. Študenti so raziskovali povezave med arhitekturo kot okvir bivanja v specifičnem prostoru in dejavnosti vsakodnevnega življenja, ki so tesno povezane z značilnosti prostora. Da bi kulturno krajino ohranili v vsej njeni raznolikosti in prednostih, moramo poznati in razumeti vernakularno arhitekturo določenega področja in njene vrednosti v preteklem in sodobnem času. Pred izvedbo projekta smo izdelali načrt dela, ki je vseboval nekaj didaktično metodoloških iztočnic povezanih z izkušenskim učenjem. Sledili smo shemi opazovanje, doživljanje, refleksija in preskušanje konceptov v določenih razmerah. S podoživljanjem in interpretiranjem izkušnje prostora z domačin materialom - kamen, smo študentom, bodočim učiteljem, skušali odpreti pot do kritičnega razmišljanja o odgovornem ravnanju z zgrajenim in naravnim okoljem.

ključne besede

vernakularna arhitektura, Kras, kamen, kultura bivanja, izkušensko učenje

abstract

The KRAS2011 project was the first to include vernacular architecture as part of our architectural heritage in the studies of students of biology and domestic science at the Faculty of Education of the University of Ljubljana. Activities were conducted in an authentic environment as part of the subject culture of the living environment. A key objective was to present architecture as a bearer of various socio-cultural meanings in a multi-layered historical and temporal reality. Students explored the connections between architecture as a framework in a specific area of residence and the daily activities that are closely related to the characteristics of space. In order to preserve the cultural landscape in all its diversity and strengths, we need to understand vernacular architecture and its value in both the present and the past. Before carrying out the project, a work plan was prepared which included some methodological didactic cues associated with experiential learning. We followed the scheme of observation, experience, reflection and testing of concepts in concrete situations. By reliving the experience of space and interpretation of native material - stone - we tried to stimulate the students, future school teachers, to think critically about the responsible management of the built and natural environment.

key words

vernacular architecture, Karst, stone, dwelling culture, experiential learning

"Človek ustvarja okolje, dom, a vse tisto, kar so zgradili rodovi njegovih prednikov, hkrati ustvarja njega." (Fister 1986, 365)

Projekt KRAS2011 je prvič prinesel vernakularno arhitekturo kot vsebino, ki je del naše kulturne in arhitekturne dediščine med izobraževalne dejavnosti za študente godpodinjstva in biologije Pedagoške fakultete UL. Dejavnosti so potekale v avtentičnem okolju v okviru predmeta Kultura bivalnega okolja, ki je del 4. letnika programa študija. Ključni cilj izvedenih dejavnosti je bil predstavitev arhitekture kot nosilke različnih družbeno kulturnih pomenov v večplastnem zgodovinskem okolju in času. Pred izvedbo projekta smo izdelali načrt dela, ki je vseboval nekaj didaktično metodoloških iztočnic povezanih z izkušenskim učenjem. Sledili smo shemi opazovanje, doživljanje, refleksija in preskušanje konceptov v določenih razmerah. Študenti so raziskovali povezave med arhitekturo kot okvir bivanja v specifičnem prostoru in dejavnosti vsakodnevnega življenja, ki so tesno povezane z značilnosti prostora. S podoživljanjem in interpretiranjem izkušnje prostora z domačin materialom - kamen, eden od simbolov Krasa, smo skušali študentom odpreti pot do kritičnega razmišljanja o odgovornem ravnanju z zgrajenim in naravnim okoljem. Na tak način smo želeli doseči, da bi okolje dobilo nov smisel v življenju študentov, ki bodo v kratkem času postali učitelji. Izkušnja prostora Krasa naj bi dejansko postala izhodišče za ustvarjalno učenje ter razumevanje njihove naloge pri seznanjanju učencev z vlogo posameznika kot aktivnega uporabnika in ustvarjalca v kraju, kjer živi.

Zaznava okolja s pozornostjo na oblike, materiali, načine sestavljanja, značilnosti tehnologije, namembnost objektov, tudi takih, ki danes nimajo več aktivne funkcije v vsakodnevnem življenju, je nekaj kar je vredno preizkusiti. Za študente je bilo posebej zanimivo raziskovati kako se oblikuje, opremlja in uporablja bivalni prostor, katere so tradicionalne dejavnosti,

ki so preživele pritisk sprememb v času in kakšno vlogo igrajo značilnosti naravnega okolja v življenju človeka in v oblikovanju prostora. Različni kamniti objekti nam odkrivajo vrednoto, ki je bila očitno nekoč ključna: oblikovanje kulturne krajine z uporabo domačega materiala na izviren način. Pomen te izkušnje vključuje spoznavanje prostora v času in človeka v prostoru, kompromis s krajem ter razumevanje, kako je kamen oblikoval življenje na Krasu, kaj od tega je preživelo do danes in zakaj.

Kultura bivalnega okolja

Razumevanje izvornega kompromisa človeka s prostorom je vrednota, ki z globalizacijo dobiva vse večji pomen, predvsem v kontekstu vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj, to je z namenom, da bi bodočim generacijam pustili svet vsaj v takih pogojih kot smo ga dobili mi. V primeru Krasa je splošni cilj vseh strategij razširjanja znanja pri študentih, dijakih, učencev in tudi splošni publiki, dvig zavesti o vrednotah kamna in njegovo ohranjanje.

Razumevanje kompromisa človeka s prostorom predpostavlja znanje in ozaveščanje različnih vidikov prostora in kar je bolj pomembno, povezovanje znanj, ki omogoča sestavljanje kompleksne slike določenega kraja. Zahteva natančno in doživeto razumevanje uravnotežene ponudbe in povpraševanja človeka v okolju. Zato je pomembno razmišljati o konkretnih iztočnicah, ki nam pomagajo definirati strategije za dvig zavesti o vrednotah kamna. Izkušensko učenje je didaktična metoda, ki vključuje pot od opazovanja, konkretne izkušnje, doživljanje in refleksije, oblikovanja abstraktnih konceptov ter generalizacij in preskušanje teh konceptov v določenih razmerah in je zato primerno izhodišče pri načrtovanju specifične dejavnosti za različne ciljne skupine.

Izkušensko učenje kot metoda dela

Izkušensko učenje definiramo kot proces, v katerem se znanje in vedenje ustvarjata prek preobrazbe izkušenj. Tako se pojavi pomembno vprašanje: kateri so vsi elementi, ki jih zajema definicija pojma izkušnja? D. Boud in njegovi sodelavci menijo, da vsaka izkušnja vključuje opazovanje, doživljanje in srečevanje nečesa. Trije momenti so del vsebine izkušnje (1985, 6-7). Sama zaznava ni dovolj za učenje, z njo moramo nekaj storiti. Izkušnja mora biti tako "oblikovana", da obstaja kot nekaj konkretnega, nekaj kar lahko "prenašamo."

Izkušnja je izraz, ki ima dve plati. Označuje namreč tako proces kot vsebino. J. Dewey pravi: "Izkušnja prav tako kot življenje in zgodovina vključuje človekovo delo, trpljenje in imaginacijo. Odgovori na vprašanja: kaj človek želi, ljubi, v kaj veruje, kaj podpira in kako deluje, kako trpi, hrepeni, uživa, gleda na stvari, na kratko, proces izkušnje" (1949: 215).

V nasprotju z definicijo izkušnje kot zaznavo iz zunanjega sveta, dialektičen pogled pojmuje, da je izkušnja nastala na osnovi izmenjav med čutno zaznavo in refleksijo. Zaznavna izkušnja postane "doživeta izkušnja" samo prek interpretativne zavesti. Doživeta izkušnja zagotavlja, da obstaja vzorec pomena v skladu s celovito izkušnjo.

Za Deweya se estetska izkušnja razlikuje od splošnih izkušenj zato, ker je holistične in unikatne narave in je vanjo vključena cela človekova osebnost. Estetski moment je zanj eden izmed osnovnih momentov človeške izkušnje. Na tej osnovi je trdil, da pomeni tradicionalna razlika med lepo in instrumentalno umetnostjo pomanjkljivo integracijo ciljev in metod in obubožanje izkušenj. Zanj je vsaka percepcija prej estetske kot epistemološke narave, je bolj "sodelujoča" kot pasivna, in vzpodbuja človeka k vrsti možnosti, ki mu jih ponuja okolje. "Tako so odstranjene problematične delitve značilne za današnji način razmišljanja: delitev vsega v naravo in izkušnjo, izkušnjo v prakso in teorijo, umetnost in znanost, umetnost v lepe in uporabne umetnosti" (Alexander 1998: 7-8). Izkušnja prostora Krasa je nedvomno tudi vrhunska estetska izkušnja.

Lahko opredelimo vrste izkušenj, ki jih srečamo pri našem delu: doživljanje predmetov in pojavov v okolju, naravi in umetnosti, spoznanje značilnosti materialov, tehnik in tehnologij, ki omogočajo nadaljnjo ustvarjalno uporabo kombinacij in sprememb, aplikacijo pojmov teoretičnega značaja in odkrivanje njihovih zakonitosti ter način funkcioniranja v konkretnih primerih v okolju, naravi in arhitekturi. Življenjske izkušnje se na svojevrsten način nenehno prepletajo s šolsko oz. študijsko izkušnjo mišljenja in ustvarjanja. Tako pridobljeno znanje se preoblikuje v ponovljenem dejanju nadaljnjega motiviranja za nova raziskovanja, odkritja in povezovanja predmetnih področjih, da bi dobili vselej bolj kompleksno sliko našega bivanja.

Vsekakor pa je izobraževanje o bivanju in okolju zelo pomembno področje, kjer je raznovrstna izkušnja osnovno sredstvo oz. izvor za razvijanje bogatega in smiselnega razumevanja snovi. Na teh raznovrstnih izkušnjah se torej lahko gradi vzgojnoizobraževalni proces pri predmetih kot so gospodinjstvo ali biologija in tudi drugih. V konkretnem primeru izvedbe projekta s študenti gospodinjstva in biologije smo naredili načrt dela, ki je vseboval nekaj metodoloških iztočnic povezanih z izkušenskim učenjem. Sledili smo shemi opazovanje, doživljanje, refleksija in preskušanje konceptov v določenih razmerah.

Opazovanje, konkretna izkušnja, doživljanje, refleksija na Krasu Opazovanje predpostavlja, da je subjekt ločen od objekta opazovanja. Analiza prostora se ujema s tistim, kar Gibson

imenuje "scanning", ali širše "nabiranje ambientalne informacije". Posameznik si z raziskovanjem sosledja sprememb v ureditvi prostora pridobi poznavanje "zemljevida" okolja (Gibson 1974, 259). Pogled pritegnejo zanimivi deli strukture okolja, zlasti gibanje in premiki, razlike; določena dela vsebujejo več informacij in prej pritegnejo naš pogled. Na zaznavnem nivoju se to kaže v razlikovanju figure, lika od ozadja, na miselnem nivoju na razlikovanju biti od ne-biti, enega pojma od drugega.

Psihološki vidik zaznavanja prostora je vedno podvržen sociološkemu, saj človek pri zaznavi izhaja vedno iz kulturnih danosti okolja. Torej so oblike, ki jih zaznavamo, tiste, ki jih naša vzgoja v določenem socialnem nezamenljivem kontekstu dopušča. Stvari dobivajo pomen predvsem po diktatu kulture. Umetnost in arhitektura dela iz čustev podobe, tako, da so čustva dostopna kontemplaciji in mišljenju.

Izkušnja predpostavlja medsebojni odnos med tistim, ki izkuša, in tem, kar je izkušeno. Na podlagi aktualne percepcije in prejšnjih človek določi nove dimenzije zaznavanja in pozornosti. Objekt se predstavlja tako, da izkaže določene materialne, objektivne kvalitete in značilnosti in tisto, kar človek doda v skladu s prejšnjimi zaznavami. Človek oblikuje naravo in narava oblikuje človeka. To je proces, na katerega vplivajo ideološka podlaga, družbeni kontekst, zavestni in polzavestni interesi, trenutek, prostor, čas in še nešteto predvidljivih in nepredvidljivih dejavnikov.

Doživljanje pomeni dokaj pasivno vlogo subjekta. Kraji in objekti definirajo prostor, mu dajejo "osebnost". Prostor postane mesto, tako da dobiva definicijo in pomen (Tuan 2003, 136). Pojavlja se zanimiv paradoks: mišljenje kreira razdaljo in hkrati uničuje neposrednost izkušnje. Refleksija nam vrne izbrane delce preteklosti, ki tako pridobivajo priokus permanence (prav tam 148).

S študenti gospodinjstva in biologije so preživeli nekaj dni na terenu, stanovali so v avtentičnem okolju, v vasi Pliskovica. Opravili so več ogledov vasi, informacije dokumentirali z fotografiranjem in opisovanjem, intervjuvali več prebivalcev, ki so pripovedovali o značilnosti prostora in življenja na Krasu. Pomemben je bil tudi zadnji del projekta, pri katerem so se preizkusili v tradicionalni kulinariki Krasa, spoznali so kako je tudi ta aspekt življenja tesno povezan s prostorom, saj smo tudi pri tem odvisni od njega. Praviloma gojimo, razvijamo in se hranimo s tistim, kar nam domač prostor podarja.

Prvo srečanje s prostorom je takoj pritegnilo pogled: materiali, oblika vasi in posameznih objektov, namembnost objektov, lokacija objektov v odnosu do celote, objekti za stalno ali občasno bivanje, za zaščito človeka in živali idr. Izvedli so, da so se številna naselja na Krasu izoblikovala že pred 11. stoletjem in to na sedanji lokaciji ali pa v neposredni bližini. Kraške vasi so nastajale sorazmerno z rodovitno zemljo, kjer je bilo te več, je bilo tudi naselje večje, ker je lahko preživelo več prebivalstva. Lokacija vasi je bila največkrat sredi obdelovalnih površin, tako, da so se obdelovalne površine po kakovosti stopnjevale od najkakovostnejših tik ob vasi do manj kakovostnih in bolj oddaljenih. Poti so v vaseh nastajale kot je bila potreba, najpogosteje do drugih domačij, cerkve, virov vode, njiv, kalov, idr. Poti so speljali po nekvalitetni zemlji, če se je le dalo, ker je rodovitne zemlje že tako primanjkovalo. Ravno tako so se skušali izogniti klancem, tako, da so poti največkrat potekale po slemenih vrtač. Vasi so pogosto razdeljene na več delov, koncev vasi, saj so tako lažje varovali in ohranjali pridelovalne površine, hkrati pa so tako imeli možnost izkoristka dobre zemlje za vrt ob

hiši. Nagib terena so izkoristiti za kletne prostore, ki so jih tako lahko zgradili brez dodatnega vkopavanja, hišo pa so postavili na najvišjo točko parcele, da je deževnica lažje odtekala proč od hiše (Slika 1).

Slika 1: Oblikovanje zasebnega in javnega prostora.
Figure 1: Shaping private and public space.

Kasneje so bili pozorni na konstrukcijske detajle, načine sestavljanja kamnitih zidov, kombinacije materialov npr. kamen in les, objekti, ki so v celoti kamniti idr. (Slika 2). Kamnoseško obdelan kamen je postopoma pridobil na pomenu v ljudskem stavbarstvu in s časoma dobil celo reprezentančno vlogo v obliki vhodnih portalov, okenskih in vratnih okvirjev, šivanih robov, konzol, kamnitih žlebov, tlakov, strešnih vencev in drugih arhitekturnih elementov. Kamen kot gradbeni element ustvarja poenoten videz kraških vasi.

Slika 2: Kamen v detajlih.
Figure 2: Stone in detail.

Za študente je bilo posebej zanimivo raziskovati kako se oblikuje, opremlja in uporablja bivalni prostor, katere so tradicionalne značilnosti, ki so preživele pritisk sprememb v času in kako pojavi naravnega okolja, zemlja, veter, vlaga, flora in favna vplivajo na oblikovanje prostora. Kraševci so se domiselno spopadali tudi z močnim vetrom - burjo. Gradili so strnjene vasi. Gank in odprtine so najpogosteje postavljali na južno ali zahodno stran, stran od burje. Stene, katere je burja najbolj obletavala so pustili brez večjih odprtih. Pozidave, ki so nastajale ob že obstoječih domačijah so si lahko privoščile več svobode v orientaciji, saj so jim že sosedji nudili zavetje pred burjo. Za zaščito so služili tudi visoki zidovi okrog domačij. Značilno je tudi, da so objekte gradili na robu parcele in jo tako optimalno izkoristili. Sistem gradnje je bil adicijski, saj so osnovi večkrat ob straneh dodajali prostore, te so dozidali tudi

v višino. Zaradi dodajanja ob straneh so bile stranske stene brez oken.

Pomembna lastnost kraških domačij in vasi je bila tudi samozadostnost, kar pomeni sposobnost samopreživetja dlje časa. Sistem delovanja naselja je bil popolnoma ekološki, saj ni imel stranskih produktov ali učinkov, ki bi negativno delovali na okolje.

Lahko sklenemo nekaj splošnih zakonitosti vernakularne arhitekture Krasa. Bistvo teh zakonitosti pa je, da so vse te specifične izhajale iz potreb, nastale so z razlogom. Uporabljali so lokalne materiale, ki so se tudi najbolje odrezali (Slika 3). Na ta način so skrbeli za lokalno gospodarstvo, razvoj in delo obrtnikov. Prihranili so stroške transporta in uvoza, natančno so vedeli kako se material v okolju obnaša, ter na tak način še naprej razvijali tehnologije obdelave in uporabe. Niso celostno razmišljali samo pri gradnji domačije, ampak tudi na ravni naselja. Urejali so okolico vasi, tako, da so izkoristili najboljše področja za polja, slabša za poselitev. Danes se na take značilnosti le redko oziramo, saj nismo več v taki meri odvisni od teh faktorjev.

Slika 3: Krajina in naravni materiali.
Figure 3: Landscape and natural materials.

Refleksija o tem kar so spoznali in doživeli je študente tudi vodila do zaključka, da v zadnjih desetletjih prihaja na Krasu do velikih sprememb kulturne krajine, ki ponekod sploh ne kaže več svoje značilne podobe. Spreminjanje kulturne krajine je tako vidno predvsem v postavitvi stavb na posesti, florisu stavb, strukturi naselja ter gradbenem materialu (Slika 4). Nekatere spremembe v gradnji so se zgodile zaradi spremembe predpisov, nekatere pa zaradi miselnosti ljudi. Tako so večinoma opustili kamen, kot gradbeni material pri hišah. Začeli so graditi na središču posesti. Danes nastaja veliko modernih domovanj, ki ne kažejo vzporednic s kraško vernakularno arhitekturo in drastično spreminjajo kulturno krajino Krasa.

Kulturna krajina se tudi bistveno spreminja med drugim zaradi pomanjkanja znanja ali neinformiranosti prebivalcev. Zgovoren primer so nekatere prenovljene fasade, ki niso ometane, kljub temu, da bi naj vedeli, da ima kamen tudi svoje slabosti in bolje funkcionira če je ometan. Tako so ga nekoč ometali z apnenimi ometi, ki so tako kot kamen paraprepustni in s starostjo še pridobivajo na trdnosti in kvaliteti. Da bi kulturno krajino ohranili v vsej njeni raznolikosti in prednostih, moramo poznati in razumeti vernakularno arhitekturo tega področja in njene vrednosti v preteklem in sodobnem času.

Spoznali so, da je v starih kraških domačijah skrito veliko znanja. Dobrine, ki so jih predniki zapustili v ljudski arhitekturi pa niso

samo praktične narave, ampak govorijo tudi o identiteti prostora, o kulturi, ki je tu živela. Vernakularna, ljudska, anonimna ali celo nerodovniška arhitektura je najbolj tradicionalna in najpogosteje uporabljena arhitektura. Kljub temu pa je bila stoletja prezrta. To se je dogajalo kljub temu, da je saj 90 odstotkov svetovne arhitekture vernakularne.

Tako arhitekturo je zidal preprost človek, ki se ni učil v šolah, ampak skozi dediščino. Živel je v skladu z naravo, ki jo je preoblikoval po svojih potrebah, vendar le do mere kolikor je narava dopuščala. Skozi generacije je nadgradil svoje znanje in rešitve, ki so izjemno učinkovite, saj je bil življenjsko odvisen od njih. Če ni upošteval zakonitosti narave, se je lahko zgodilo, da je bilo to zanj usodno. Nastala arhitektura je tako seštevek vseh predpogojev narave in krajine, ki so upoštevani v vsakem detajlu in krajini sami. Taka arhitektura je bila ekonomična, ekološka in naravna. Nastajala je iz nujnosti po preživetju in je skozi specifične pogoje prišla do najboljših rešitev.

Slika 4: Spreminjanje kulturne krajine je vidno predvsem v postavitvi in umeščenosti stavb na posesti, florisu stavb, strukturi naselja ter gradbenem materialu.

Figure 4: The changing of the cultural landscape is manifest above all in the disposition and placement of buildings on a property, ground plans, settlement structure and construction materials.

Ohranjanje kulturne energije

Najbolj vidna človekova stvaritev je zagotovo arhitektura. Ko je stavba zgodovinskega pomena konzervirana ali obnovljena za ponovno uporabo, lahko rečemo, da je "reciklirana" njena kulturna energija. Starejše stavbe ohranjajo lokalno kulturo in identiteto in ustvarijo občutek pripadnosti. Naša mesta in vasi so dejansko rezultati ometov časa v prostoru, delujejo kot enote prostorskih izkušenj v vsakdanjem življenju. Najstarejši objekti so pogosto mejniki. So ikone, referenčne točke in njihova prisotnost enostavno prinaša zbirko edinstvenih pomenov v kolektivni spomin kulture. Sestavljajo ga močni prepoznavni formalni in simbolni elementi. Ko gradimo tako, da se zavedamo tradicionalne značilnosti grajenega okolja, na nek način recikliramo človeške vire energije skupaj z materialno energijo. Oživimo preteklost, da bo del prihodnosti in ustvarjamo pomembne povezave skozi čas.

Če upoštevamo vlogo vzgoje in izobraževanja in njene posledice pri oblikovanju kritične in zavestne uporabnike arhitekture, je očitno, da postane razvoj izobraževalnih strategij, ki se ukvarjajo z našim skupnim prostorom in okoljem ključnega pomena. Zato se je treba vprašati kako razviti ustrezne programe na vseh ravneh izobraževanja za spodbujanje kritičnega in odgovornega odnosa do skupnega okolja, ki naj zajema vse vidike, ki oblikujejo koncepte trajnostnega prostorskega razvoja.

Med cilji trajnostnega izobraževanja bi morali upoštevati

avtentične in dejanske probleme v naši družbi. Eden od njih je ozaveščanje o značilnostih grajenega okolja in omogočanje ter zahteva, da se le te tudi pri novih posegih upoštevajo.

Razumevanje izvornega kompromisa človeka s prostorom je vrednota, ki z globalizacijo dobiva vse večji pomen, predvsem v kontekstu vzgoje in izobraževanja za trajnostni razvoj, to je z namenom, da bi bodočim generacijam pustili svet vsaj v takih pogojih kot smo ga dobili mi. Danes je že jasno, da to načelo presega okvire ekologije ali težnjo po recikliranju masovne produkcije dobrin. Še pred tem zahteva natančno in doživeto razumevanje pomembnosti uravnotežene ponudbe in povpraševanja človeka v okolju. To bi moralo postati eden ključnih splošnih ciljev vzgoje in izobraževanja; cilj, ki ga je KRAS2011 zagotovo zaenkrat dosegel.

Viri in literatura

- Alexander, T. (1998): *The Art of Life: Dewey's Aesthetics*. V: Hickman, L. (ur.): *Reading Dewey. Interpretations for a Postmodern Generation*. Indiana University Press, Bloomington in Indianapolis, 1-22.
- Arnheim, R. (1993): *Consideraciones sobre la educación artística*. Paidós: Barcelona.
- Boud, D., Cohen, R., Walker, D. (1993): *Using Experience for learning*. Open University Press, London.
- Dewey, J. (1981): *The Philosophy of John Dewey - vol. I: The Structure of Experience, vol. II: The Lived Experience*. The University of Chicago Press, Chicago in London.
- Fister, P. (1986): *Umetnost stavbarstva na Slovenskem*. Cankarjeva Založba, Ljubljana.
- Gibson, J. J. (1974): *La percepción del mundo visual*. Ediciones Infinito, Buenos Aires.
- Hickman, L. (ur.) (1998): *Reading Dewey. Interpretations for a Postmodern Generation*. Indiana University Press, Bloomington in Indianapolis.
- Hiss, T. (1991): *The experience of place, A new way of looking at and dealing with our radically changing cities and countryside*. Random House, Inc., New York.
- Juvanec, B. (2004): *Vernakularna arhitektura ali kompleksnost preprostosti*. V: *Arhitektura, raziskave 2004/1*. Fakulteta za arhitekturo, Inštitut za arhitekturo in prostor, Ljubljana, 16-21.
- Juvanec, B. (2005): *Kamen na kamen*. Založba i2, Ljubljana.
- Kraški tolmun 1, 2, Razvojno društvo Pliska, Pliskovica.
- Kučan, A. (1998): *Krajina kot nacionalni simbol*. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Mori, T. (2002): *Inmaterial/ultramaterial, architecture, design, and materials*. Harvard Design School and George Braziller Publisher, New York.
- Tomšič Čerkez, B. (2006): *Izkušensko učenje prostorskega oblikovanja*. V: *AR: Arhitektura in raziskave*, št. 2, 48-49.
- Tuan, Y. (1977): *Space and Place — The Perspective of Experience*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Uršič, J. (2010): *Pomen prostorskega oblikovanja za ohranjanje arhitekturne dediščine Krasa - diplomsko delo*. Pedagoška fakulteta UL, Ljubljana.

USTNO IZROČILO O KRAŠKI KRAJINI. O ČASU,
PROSTORU IN MITIČNI BABITHE ORAL TRADITION OF THE KARST LANDSCAPE. ON TIME, SPACE AND THE
MYTHICAL BABA**izvleček**

Prispevek je izsek iz etnološke raziskave o percepciji časa in prostora skozi ustno izročilo o krajini Krasa. V tradicionalnem mišljenju se naracija mitične ter daljne preteklosti odvija skozi prostorsko dimenzijo, v kraški krajini. Temeljni prostorski koncept je meja (med svetovi), kar se v krajini kaže v ritualnem in mitičnem pomenu katastrskih mej. V Nanosu je mogoče prepoznati mitično vlogo osi stvarstva. Poleg srenjske meje je posrednik z onstranstvom tudi hrast, čigar pomen se je ohranil v kraškem narečju. Raziskava je pokazala na strukturno razdrobljenost kraških vasi, ki se ločijo na manjše identitete po prostorskih enotah. Prispevek končuje z ostankom arhaične mitologije, ki jo na Krasu prepoznamo v folklornem liku Babe.

abstract

The contribution is a small part of an ethnological investigation of the perception of time and space in the oral tradition of the Karst landscape. In the traditional way of thinking, the narration of the mythical and remote past unfolds in a spatial dimension, in the Karst landscape. The fundamental spatial concept is the boundary (between worlds), which is manifested in the landscape in the ritual and mythical significance of cadastral boundaries. Mount Nanos can be considered in its mythical role as the axis of the universe. Beside the community boundary, oak, too, is a mediator for the world beyond, whose significance is preserved in the karstic dialect. The investigation pointed to the structural fragmentation of karstic villages, which are divided into smaller identities by spatial units. The contribution concludes with a remnant of the archaic mythology of the Karst, the folklore figure of Baba.

ključne besede

čas, prostor, meja, baba, Kras, folklor, mitologija.

key words

time, space, boundary, baba, Karst, folklore, mythology

Raziskava o percepciji časa in prostora prek ustnega izročila na Krasu je pokazala, da se v tradicionalnem mišljenju naracija mitične ter daljne preteklosti odvija prek prostorske dimenzije, v kraški krajini (Hrobat 2010a). Ljudje o daljni preteklosti povedo le to, kar je zapisano v krajini (Zonabend 1993: 16). Krajina s svojo materialno podobo daje iluzijo večnega trajanja. V njej ljudje berejo o svojih prednikih, ajdih – prvih poganih, Turkih, o Atilovih zakladih, krščanskih čudežih itd. Prek prostorske kontinuitete z naselji v bližini, kjer naj bi živeli mitični ajdi, se skupnost dojema kot avtohtona, "od vekomaj" na tem mestu, s čimer opusti tiste elemente, ki je ne poistovetijo s prostorom, ki ga zaseda. V kraški krajini so svoje čudeže udejanjali Bog ob svojem stvarjenju sveta in krščanski svetniki. Tako je tradicionalna miselnost prenesla krščanski čudež z ravni abstrakcije v konkretno vaško krajino, s čimer je bilo območje vaške skupnosti posvečeno z direktnim božanskim posegom. Tudi M. Halbwachs ugotavlja, da se je krščanski kolektivni spomin vpisal v kraje Svete zemlje, s čimer si je priskrbel iluzijo trajnosti. Določena resnica se lahko namreč fiksira v spomin skupine, če se predstavi v konkretni obliki nekega dogodka, osebe ali kraja. Kolektivne identitete se strukturirajo okoli časovno-prostorskih referenc, ki utrjujejo spomin skupne preteklosti (Halbwachs 1971: 124; 2001). Skupno vsem izročilom o daljni preteklosti je, da se čas oziroma preteklost kaže kot vidik prostora, krajine. V tradicijski miselnosti od časa oziroma preteklosti kot abstraktne kategorije ostane bore malo, saj ga ta konkretizira v domači krajini (Hrobat 2010a: 35-60). Tako kot čas je tudi prostor socialni konstrukt. Njegove konceptualizacije so posledica spreminjajočih se zgodovinskih kontekstov ter kulturnih specifik (Descola, Pálson 1996). Ker vsaka skupnost ustvarja, oblikuje, spreminja in izrablja prostor

glede na svoj sistem reprezentacije sveta, se prostor kaže kot način manifestacije ali izražanja skupnosti (Geertz 1972; Cadoret 2007). Človek si ni zamišljal prostora kot tridimenzionalni sistem po sodobnem zahodnjaskem modelu, temveč je trem vidnim dimenzijam dodal četrto, ki je predstavljala onstranstvo. Da se ni izgubil v nepredvidljivem prostoru, je vzpostavil določeno logiko, pravila, ki natančno določajo mesta vstopanja nadnaravnega v tostranski svet. Da bi razumel prostor, ga uredil, ga je diferenciral z vnosom koncepta meje, ki izhaja iz sistema binarnih opozicij (Lévi-Strauss 1989) in je hkrati posrednik med nasprotjema, ki ju razločuje (van Gennep 1977; Leach 1983; Dragan 1999 itd.). Dualistična perspektiva, ki navadno ustreza nasprotju "sveto" in "profano", se kaže v različnih percepcijah prostora, kot so "socialni", "osvojen" in "organiziran" prostor v nasprotju z "divjim", "neosvojenim" in "kaotičnim" (Douglas 1993; Eliade 1987; Radenković 1996; Risteski 2005). Na Krasu so se srenjske meje tako v ritualnem kot folklornem vidiku pokazale kot posredniki z onstranstvom. V ustnem izročilu Rodika se ob katastrski meji odpirajo prehodi v onstranstvo, prikazujejo se bitja, ki so povezana s posredovanjem med obema svetovoma, izvajajo se umori, razkosanje trupel bitij tega in onega sveta, pokopi itd. (Hrobat 2009, 2010a: 70-106). Podobna motivika nastopa na teritorialnih mejah tudi v širši slovenski in evropski folklori, pri čemer mnogi avtorji interpretirajo smrti in grobove na njih kot žrtvovanja (Grafenauer 1957; Dragan 1999: 42-65, 99; Kvideland 1993: 19). Poseben pomen mej se kaže v umestitvi svetih točk nanje ali v obrednih obhodih v Makedoniji in drugod (Šmitek 2004: 213-214, Risteski 2005: 216-217). Na ozemelske meje so bili v antični Grčiji postavljeni templji, ki naj bi jih varovali bogovi, v rimskem času pa so na mejnikih žrtvovali bogu Terminu (Guettel Cole 2004: 67-68, 77; Dilke

1971: 98-108). Mejna črta pomerij, ki naj bi jo ob ustanovitvi mesta Rim obredno zoral mitični ustanovitelj Rómul, je bila prav tako religioznega pomena (Segaud 2008: 102, 121). Obredni vidik srenjskih mej se odraža v "mrtvaških počivalih" (Hrobat 2010a: 107-118; 2010b). Gre za posebna mesta na pogrebnih procesijah, torej na tistih poteh človeka, ki so najbolj pomembne v razločevanju dveh svetov, živih in mrtvih (Hrobat 2010a: 107-108). Ljudje iz pogrebnega spreveda so se tu ustavili, prekrizali, zmolili, menjali nosače krst in postavili mrliča na tla, kar drugje, z izjemo križišč, ni bilo mogoče zaradi nevarnosti kontaminacije sveta živih s smrtjo. Analiza je pokazala, da "mrtvaška počivala" ležijo ravno ob katastrskih mejah. Nekaj izjem je ob vodi, ki je podobno kot srenjska meja veljala za posrednika z onstranstvom (Mencej 1997). Podatek govori v prid hipotezi, da so v pomanjkanju površinske vode na Krasu vlogo vode kot prehoda v onstranstvo prevzele katastrske meje. S tega stališča postane razumljivo, da so se ravno na srenjskih mejah, kjer se že v folklori odpirajo prehodi v onstranstvo, odvijale obredne dejavnosti. "Mrtvaška počivala" je mogoče razumeti v kontekstu obredov prehoda, prekoračitve, ki so po van Gennepovi teoriji (1977) del tradicijskega koncepta mej in omogočajo prehode med različnimi socialnimi statusi, teritorialnimi in časovnimi stanji.

Slika 1: Na kamnu pred cerkvijo na Repentabru naj bi bila Marijina stopinja, s čimer naj bi nakazala, kje graditi cerkev.

Figure 1: The stone in front of the church in Repentabor supposedly bears a footprint of St. Mary which indicated where the church should be sited.

Krajina je prepletena z mejnimi mesti, preko katerih sile z onstranstva vdirajo v "naš" svet, zato jih poskuša človek z obredi obvladati (Dragan 1999: 174). Meja med tujim in domačim, naravo in kulturo je premična. "Svetost" prostora oziroma njegova prehodnost z onstranskim se v izolinijah zmanjšuje od središča, od hiše (ognjišče, bohkov kot...) prek praga hiše do ograda ali meje dvorišča, meje vasi (Radenković 1996; Risteski 2005; Mencej 2005), kar kažejo tudi izročila o mestih vdora nadnaravnega na Krasu (Hrobat 2010a, 119-138). V kraškem narečju se je ohranil pomen hrastovega gozda kot meje z onstranstvom, saj prav hrastovemu gozdu pravijo domačini meja (Hrobat 2010a: 154-156). Na splošno so hrasti veljali za sveta drevesa tako v slovanskih kot indoevropskih izročilih (Dragan 1999: 90; Šmitek 2004: 63, 80-84; Risteski 2005: 258-260; Katičič 2008: 55, 111, 116). Hrastovo vlogo medija z onstranstvom nakazujejo tudi izročila s Krasa, saj se v Pliskovici v njem prikazuje Mater Božja, izpod njega prihajajo novorojenčki, ki v tradicijski miselnosti veljajo za tujce z drugega sveta ali celo sveta mrtvih, "tujce" (Risteski 2001: 167; Dragan 1999: 287, 292, 298-299), in je na križišču v Gropadi obdarjen z magičnimi močmi (Hrobat 2010a: 156-159).

Prehod med svetovi je najbolj propusten na križiščih, zato se ob njih v najbolj nevarnem času, na ivanje s kresi izvaja zaščita pred

vdorom sil z onstranstva. Pripovedi s Krasa in Istre govorijo o srečevanju prikazni, o klicanju hudiča na križiščih, na njih se bojujejo nadnaravna bitja, se zbirajo ali razkrivajo čarovnice, nanje je umeščena večina magičnih, očiščevalnih obredov, po izročilu se križišča mora blagoslavljeni itd. (Hrobat 2010a: 130-139). Na križišču oziroma ob sotočju dveh rek že Homer opravi obredno daritev, da se mu odpre podzemlje (Odiseja K-X, 512-518). Tudi Rómul naj bi v obredni utemeljitvi Rima daroval v grobnici na križišču dveh osi, cardo in decumanus, s čimer je bil Rim postavljen v središče sveta (Dragan 1999: 162; Segaud 2008: 110).

Slika 2: Mrtvaški breg na tromeji med Komnom, Gabrovico in Tomačevico. Mrtvaška počivala nastopajo pod različnimi ledinskimi imeni, kot so Križen drev, Mrtvaški breg, Mrtvaški hrib, Počivala itd.

Figure 2: "Slope of the Dead" at the meeting point of three boundaries between Komen, Gabrovica and Tomačevica. Dead rest sites (resting places for the men carrying a dead man to the cemetery) have various field names such as Križen drev, Mrtvaški breg, Počivala etc.

Svoj popek, središče sveta, so si v ritualni krajini določile vse mitologije od Indije do Skandinavije (Michel 1994: 165-169). Kar je E. Leach zapisal o dvumnosti meje, ki je brezčasna, nevsakdanja, na meji sveta (Leach 1983 (1976), 54), je pred njim povedal že M. Eliade s teorijo "središča sveta" (Eliade (1957) 1987; Dragan 1999: 95). V brezobličnem prostoru je središče tisto, ki ustvari prelom in kvalificira prostor. Religiozni človek organizira in orientira prostor v odnosu do svetega, ki ga razume kot središče človekovega življenja, "popek" sveta (1987: 8-65; 1992, 21-30).

Na ravni bivalnega prostora, hiše, vlogo sedišča, kjer poteka komunikacija med svetovi, prevzame ognjišče že od grške antike naprej (Vernant 2001, 147-200), pri čemer je bilo tudi na Balkanu središče obredno-religijskega življenja (Risteski 2005: 133-135). V tem kontekstu je mogoče razumeti izročilo s Krasa, po katerem se iz ognjišča sliši glasove iz sveta mrtvih (Hrobat 2010a, 140-141). V izročilu o krajini Krasa je simbole axis mundi mogoče prepoznati v drevesih, križiščih, vodi in/ali cerkvi v središču kraških vasi. Simbolične predstave o svetovni gori, ki predstavlja središče stvarstva ali svetovno os, so na mikroravni prevzeli hribi po imenu Gora z vodo in krščansko simboliko. Na Vremščico se navezuje izročilo o zdravilni vodi, kalu, o kači velikanki, o čudežnem svetniku in o trku lune (Premrl 2010, Medvešek 2006: 212, 227). Kot kozmična gora na makroravni nastopa Nanos, na katerem domujejo nadnaravna kača in bele žene, stal naj bi na sedmih, devetih ali trinajstih stebrih, in če bi ti popustili, bi celoten Kras in Vipavsko dolino zalila voda iz njegove notranjosti. Izročilo o grozečem potopu iz notranjosti

Nanosa spominja na kozmogonske mite o svetovnem potopu, ki povrnejo svet v nediferencirano stanje kaosa in odločajo o usodi sveta (Eliade 1987: 47-49, 129-131; Dragan 1999: 22-23, 97, Hrobat 2010a: 148-154).

Slika 3: Hrast na križišču pri Gropadi naj bi imel zdravilne moči. V tradicijskih predstavah veljajo tako hrasti kot križišča za posrednike z onstranstvom, od koder prihajajo nadnaravne sile.

Figure 3: An oak at a crossing near Gropada is supposed to have healing powers. In traditional beliefs, oaks and crossings are believed to be mediators for the other world, whence supernatural powers come.

Slika 4: Vremščica bogati izročilo o zdravilni vodi, kalu, o kači velikanki ter o čudežnem svetniku. Dva vrhova, ki naj bi nastala po trku lune, spominjata na tradicijske predstave o čudežnih drevesih z dvema vrhovoma in na mitične sovražne dvojčke v indoevropskih teogonijah.

Figure 4: Vremščica is home to rich traditions about medicinal water, a water hole, a giant snake, and a miraculous saint. Two tree tops which are supposed to have resulted from the collision of the Moon are reminiscent of traditional images of miraculous trees with double tops and mutually hostile mythical twins in Indo-European theogonies.

Na Krasu je navzven enotna identiteta vaške skupnosti razdrobljena na manjše vaške identitete, ločene po prostorskih enotah. Notranje strukturiranje vasi se odraža skozi ustno izročilo, toponime in skupinske identifikacije, skozi šege in navade ob ivanjskem kresovanju. V Rodiku se dvodelna struktura vasi, na katero se naslanja petdelna, prepozna v ustnem izročilu o najstarejšem delu vasi, ob šegah pri pustovanju, delitvi skupnih del, ob smrti, pri čemer vsakemu delu vasi ustreza del pokopališča, in ob liturgičnih obredih, pri čemer so

ženske vsakega dela vasi sedeje v cerkvi ločeno (Hrobat 2010a: 165-178; 2010c). Paralele notranji strukturiranosti naselij najdemo po Evropi, recimo v grških ter romunskih vaseh ali v makedonski rodovni grupiranosti grobišč (Risteski 2005: 209). V takšni notranji strukturiranosti bi lahko prepoznali splošen konceptualni princip strukturiranja sveta, ki temelji na konceptu binarne opozicije (Lévi-Strauss 1989: 131-161; Dragan 1999:

Slika 5: Kot kozmična gora nastopa Nanos, na katerem domuje nadnaravna kača, stoji na stebrih, je poln vode in grozi s povodnijo, kar spominja na kozmogonske mite o svetovnem potopu.

Figure 5: Nanos is seen as a cosmic mountain standing on columns; it is home to a supernatural snake and full of water which threatens a deluge, recalling cosmological myths of the Flood.

128-150). Vzrok bi morda lahko odkrili tudi z raziskavami v smeri različnega časovnega zaporedja kolonizacije rodov ali različnih hierarhičnih struktur prebivalstva.

V ustnem izročilu Krasa je mogoče zaslediti ostanke zelo arhaične mitologije. Prepoznavna je v Babi, po kateri se imenujejo kamnita monolita pri Rodiku in pri Opčinah nad Trstom ter nekateri toponimi. Skoraj povsod po Krasu so starši strašili otroke ob prvem odhodu v Trst, da bodo morali poljubiti ali pihati v rit "šmrkavi Babi". Enaka otroška folklorja je znana tudi v Vipavski dolini, v hrvaškem Kvarnerju in Istri. Ponekod so bile kamnite monolitne babe vključene v obredja, tudi v darovanja, kot recimo na Velebitu, na Veliki planini ali v Golcu v Čičariji (Hrobat 2010a: 183-253; Pleterski 2009 itd.).

Po slovanskem svetu se po babi imenujejo najrazličnejše stvari, od zadnjih snopov žita, kruha, krajev, od koder prihaja nevihta, delov ljudskih orodij in delov arhitekture, hribov, raznih padavinskih pojavov, mraza, lune, ozvezdij, mavrice, dnevov, mesecev in obdobij v letu itd. Na splošno "baba" označuje nekaj, kar služi za oporo, osnovo, podlago (npr. steber pri kozolcu, sklepni kamen apnenice) (glej Hrobat 2010a: 192-195; Ternovskaja, Tolstoj 1995: 122-123). Po eni strani označuje stare, iztrošene, nerodovitne, zato manj vredne stvari (npr. baba kot starka, čarovnica s poudarjenimi negativnimi lastnostmi, piškav oreh na Krasu), po drugi strani pa mlade, žive, bujne, rodne stvari (npr. baba kot mlada ženska, mati, samica - z zdravjo življenjsko močjo, telesno privlačnostjo, plodnostjo itd.) (Piškur 1965).

Na splošno baba asocira na vodo ali prek nahajališča skalnega monolita ob vodi (Vince-Pallua 1995/96) ali prek povezave s padavinskimi pojavi (Baba kot mesto prihoda nevihtnih oblakov, npr. Železna Babica pri Lokvi, baba, ki naj bi prinašala točo, npr. na Veliki Planini itd.) ali prek pridevnikov za mokroto

(smrkava, blatna). V Rodiškem izročilu postane njen urin dež, njen prdec veter, ko dvigne krilo, pa posije sonce (Peršolja 2000: 27; Hrobat 2010a: 207-214).

Baba je po celotnem slovanskem svetu povezana z goro, kar bi lahko nakazovalo širše evrazijske predstave o gori kot zemlji in ženski/materi. Toponimi enačijo dele telesa Babe s segmenti gore (Babin kolk, koleno, glava itd.) (Čausidis 2008: 274-278). Tudi iz kraškega izročila, po katerem so tistemu, ki je padel na tla, rekli, da je poljubil "šmrkavo Babo", je mogoče sklepati, da "šmrkava Baba" ne more biti nič drugega kot zemlja sama (Hrobat 2010a: 220).

Izredno arhaičnost izročil o Babi, ki presegajo zgolj slovanske primerjave, ki so se sprva nakazovale (Hrobat 2010a: 222-224), kažejo enaka rekla, šege in navade iz Francije in Italije. Prav tako so v italijanskih alpskih dolinah Ade in Mere, v Liguriji, v Franciji, v mestih Brion, Fouras, de Saintes, St. Thomas de Conas, gojitelji ostrig v Bretanji in ponekod drugod strašili otroke ob prvem odhodu v mesto, iz doline ali ob vstopu na določeno območje s poljubljanjem riti "ta stare" (fr. la vielle ali it. la vecchia). Ravno tako so kamnom darovali, poznali so enak rek kot na Krasu, da ob padcu na tla poljubiš "to staro" in po Babah – hribih napovedovali slabo, deževno vreme (Delavigne 1982; Bracchi 2009: 335-337; <http://www.italia-eventi.com/2010/12/der-orsh-vander-belin-il-sedere-della.html>; 12.10.2010; <http://www.paleoastronomia.com/articoli/shopexd.asp?id=90>; 12.10.2010).

Ob zažigu zadnjega snopa žita, "babe", so na Krasu in drugod zaželeli enako za naslednje leto. Baba tako zaključí en letni cikel, dobro letino, ki se mora končati s "smrtjo", da se naslednje leto lahko spet obnovi. Kar je podlaga celotnemu makrokozmosu, osnova konstrukciji, življenju, predstavlja tudi njegov konec, z babo se začne in konča (Hrobat 2010a: 222-226). V obsecenih izročilih o poljubljanju babe ob prvem prestopu na določeno območje je mogoče prepoznati ostanek iniciacijskega obreda prehoda (Delavigne 1982: 132). Primerjave iz slovanskega, italijanskega, belgijskega in francoskega območja nakazujejo, da se je v kraškem izročilu o Babi ohranil spomin na vseevropski predkrščanski lik, gospodarico elementov, plodnosti, življenja in smrti.

Slika 6: V živo steno vklesana Baba v podobi ženske na vhodu v mesto Grobnik, s katero so strašili otroke tako kot na Krasu, dokazuje, da se v kamnitih monolitnih babah resnično skrivajo ženski liki.

Figure 6: There is a Baba in the image of a woman chiselled out of a solid rock wall at the entrance to the town of Grobnik which was used to frighten children, the same as in the Karst region, which proves that stone monolithic "babas" truly conceal female figures.

Slika 7: Na Stari Babi nad Šturjami nad Ajdovščino so še danes ostanki kresa, ki so ga tudi drugod zažigali ob monolitnih babah.

Figure 7: At Stara Baba above Šturje above Ajdovščine the remnants of the bonfire that used to be lit here (and elsewhere) alongside monolithic "babas" can still be seen.

Viri in literatura

- Bracchi, R. (2009): *Nomi e volti di paura nelle valli dell'Adda e della Mera*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen.
- Cadoret, A. (2007): "Espace." V: Bonte, P., Izard, M. (ur.), *Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie*. Presses universitaires de France, Paris. Str. 235–236.
- Čausidis, N., (2008): "Mythologization of the Mountain". V: Kulavkova, Kata (ur.), *Memory & Art. Interpretations*. Vol 2. MANU, Skopje. Str. 261–303.
- Delavigne, R., (1982): *Sur les expressions angevines. "Aller à Brion bijer le cul de la Vieille"; étude ethno-mythique de littérature orale*, V: *Actes du colloque de langue et littérature orales dans l'Ouest de la France*, 1982, Presses de l'Université d'Angers, Angers. Str. 111-143.
- Descola, P., Pálson, G., (1996): "Introduction." V: Descola, P., Pálson, G. (ur.), *Nature and Society. Anthropological perspectives*. Routledge, London, New York. Str. 1–22.
- Dilke, O. A. W., (1971): *The Roman land surveyors. An introduction to the Agrimensores*. David & Charles, Newton Abbot.
- Douglas, M., (1993): *Čisto i opasno*. Biblioteka XX. Vek, Beograd.
- Dragan, R., (1999): *La représentation de l'espace de la société traditionnelle. Les mondes renversés*. L'Harmattan, Paris.
- Eliade, M., (1987): *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. A Harvest Book, Harcourt, Inc., Orlando itd.
- Geertz, C. (1972): "The Wet and the Dry: Traditional Irrigation in Bali and Morocco". *Human Ecology* 1: 73–89.
- Grafenauer, I., (1957): *Zveza slovenskih ljudskih pripovedk z retijskimi*, Slovenski etnograf 10: 97–112.
- Guettel Cole, S., (2004): *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience*. University of California Press, Berkeley itd.
- Halbwachs, M., (1971): *La topographie légendaire des évangélis en terre sainte. Etude de mémoire collective*. Presses Universitaires de France, Paris.
- Halbwachs, M., (2001): *Kolektivni spomin*. Studia Humanitatis, Ljubljana.
- Hrobat, K., (2009): *Folklor v vlogi označevanja vaških mej kot prostorskih vrzeli v onostranstvo : primer Rodika*. Studia mythologica Slavica 12: 207–222.
- Hrobat, K., (2010a): *Ko Baba dvigne krilo. Prostor in čas v folklori Krasa*. Znanstvena založba Filozofske fakultete, Ljubljana.
- Hrobat, K., (2010b): "Mrtva počivala na Krasu v primerjavi z mirili." V: Pleterski, A., Šantek, G. P. (ur.), *Mirila. Kulturni fenomen*. Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana. Str. 37–44.
- Hrobat, K., (2010c): *Prostorska struktura vasi v ustnem izročilu, šegah in navadah na Krasu*. Traditiones 39/2: 87–105.
- Katičič, R., (2008): *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Katedra Čakavskog sabora Općine Mošćenička Draga, Zagreb, Mošćenička draga.
- Kvideland, R., (1993): "Establishing Borders: The Narrative Potential of a Motif." V: Ellis Davidson, Hilda (ur.), *Boundaries & Thresholds*. The Tumble Press, Gloss. Str. 13–20.
- Leach, E., (1983): *Kultura i komunikacija. Logika povezivanja simbola*. Prosveta, Beograd.
- Lévi-Strauss, C., (1989): *Strukturalna antropologija. Stvarnost*, Zagreb.
- Medvešček, P., (2006): *Let v lunino senco*. Taura, Nova Gorica.
- Mencej, M., (1997): *Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti*. Slovensko etnološko društvo, Ljubljana.

- Mencej, M.,(2005): "Funkcije povedk o nočnih srečanjih s čarovnicami in njihova vloga v konstrukciji prostora in časa." *Studia mythologica Slavica* 8: 167–186.
- Michel, J.,(1994): *At the Center of the World. Polar Symbolism Discovered in Celtic, Norse and Other Ritualised Landscapes.* Thames and Hudson, London.
- Peršolja, J. M.,(2000): *Rodiške pravce in zgodbe.* Mladika, Ljubljana.
- Piškur, M.,(1965). *Pomenska analiza besede baba.* *Jezik in slovnstvo* 10/1: 6–15.
- Pleterski, A.,(2009): "Nekateri topografski vidiki obrednih mest." *Studia Ethnologica Croatica* 21: 27–46.
- Premrl, B.,(2010): *Cerkev na Gori sv. Urbana. Ob blagoslovitvi obnovljene cerkve sv. Urbana na Vremščici 24. maja 2009.* Dopolnjena razmnožena brošura. Ljubljana.
- Radenković, L.,(1996): *Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih Slovena.* Beograd: Prosveta, Balkanološki institut SANU (Biblioteka slovenski svet).
- Risteski, L. S.(2001): "Space and Boundaries between the worlds." *EthnoAnthropoZoom* 1: 154–179.
- Risteski, L. S.(2005): *Kategorite prostor i vreme vo narodnata kultura na Makedoncite.* Matica Makedonska, Skopje.
- Segaud, M.,(2008): *Anthropologie de l'espace. Habiter, fonder, distribuer, transformer.* Armand Colin, Paris.
- Šmitek, Z.,(2004): *Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti.* Študentska založba, Ljubljana.
- Ternovskaja, O., A., Tolstoj, N.I., (1995): "Baba." V: Tolstoj, N. (ur.), *Slavjanske drevnosti: etnolingvističij slovar. Meždunarodne otnošenija,* Moskva. Str. 122–123.
- Van Gennep, A.,(1977): *The rites of passage.* Routledge and Kegan Paul, London, Henley.
- Vernant, J-P., (2001): *Mito e pensiero presso i Greci. Studi di psicologia storica.* Piccola Biblioteca Einaudi, Torino.
- Vince-Pallua, J.,(1995/96): "History and Legend in Stone – To Kiss the Baba." *Studia ethnologica Croatica* 7/8: 281–292.
- Zonabend, F.,(1993): *Dolgi spomin. Časi in zgodovina v vasi.* ŠKUC, Filozofska fakulteta, Ljubljana.

ZNANJE, IZKUŠNJE IN ZABAVA V KAMNU

KNOWLEDGE, EXPERIENCE AND ENTERTAINMENT INVOLVING STONE

izvleček

Današnja mladina skoraj več ne pozna orodja, kaj šele postopkov ročne obdelave kamna in redko kdo še zna sezidati pastirsko hiško. Da bi to dosegli, jim moramo kamen kot material približati z izkušenjskim učenjem. Prostorsko oblikovanje, katerega del je tako kamnoseška obrt Krasa, kot suhozid tega področja, mora upoštevati vse bistvene prvine, ki določajo fenomen arhitekture, tako estetsko kot funkcionalno. Najlažje spoznanje teh prvin pa se skriva v nudenju določene izkušnje v prostoru, ki učencem pomaga pri spoznavanju kompleksnosti arhitekture. Ob pravilnem usmerjanju posameznika oziroma skupine lahko učencem na podlagi lastne izkušnje prikažemo vrednost dediščine in smisel njenega ohranjanja. Učenci tako kompleksno vedo, kot je arhitektura doživljajo na lastni koži, jo ponotranjijo in bolje razumejo. Otroci, ki uporabljajo senzorične materiale, ne postanejo samo spretnjši z rokami, ampak dosežejo tudi večjo stopnjo občutljivosti za dražljaje iz zunanjega okolja, ki nenadoma postane bogatejša, ker lahko z izostrenimi čuti v njem opazimo veliko podrobnosti, ki za nekoga brez teh izkušenj niso vidne. Vzgoja in izobraževanja otroka, ki ima izostrene čute za materiale, okolico itd., o ohranjanju dediščine in vrednosti te, je bistveno lažje, saj sam pozna ali lahko zbere informacije, ki te idejo podkrepijo.

ključne besede

kraška hiša, dediščina, kamen, izkušenjsko učenje, senzorični materiali

abstract

Young people today are almost completely ignorant of the tools, let alone the methods of manually working stone, and very few of them still know how to construct a small shepherd's house. Nonetheless, we expect and wish these same young people to respect the heritage that is very often contained in this material. In order to achieve this, we have to make the stone familiar to them through experiential learning, which will influence their attitude to heritage in stone and the craft of stone masonry spatial design – which also includes both the craft of stone masonry in the Karst and the dry-laid stone wall – must consider all the essential elements that determine the phenomenon of architecture, both aesthetically and functionally. The easiest way for students to learn about these elements is by providing some experience in space, which helps them understand the complexity of architecture. Children using realia become not only more dexterous, but also develop a greater degree of responsiveness to external stimuli. The environment suddenly becomes richer, because the senses which are made more acute can perceive many details that are inaccessible to someone lacking these experiences. Raising and educating a child with a more acute sense of materials, environment etc. to appreciate the protection and the value of heritage is much easier, as such a child is well informed or able to collect information corroborating these ideas.

key words

the Karstic house, heritage, stone, experiential learning realia

Natečaj Kraška hiša 2011

Kras je pogosto opisan kot "...*krajina izjemnega pomena z svojo naravno in kulturno dediščino ter lastno razpoznavno arhitekturno identiteto.*" [Lah, 2008, str. 94] Te značilne arhitekturne identitete nikakor ni moč zanikati še najmanj, ko je govora o kamnoseški dediščini in kamnu, kot materialu, ki je bil Kraševcu najbližje. Čeprav je v preteklosti skoraj vsak Kraševac tako ali drugače, kot pastir, kmet ali obrtnik, poskusil ustvarjati v kraškem apnencu ali z njim, je danes to skoraj izginito. Izgublja se znanje o obrti in navadah, ki so toliko časa krasile in funkcionalno dopolnjevale prostor. Današnja mladina skoraj ne pozna več orodja, kaj šele postopkov ročne obdelave kamna in redko kdo še zna sezidati pastirsko hiško. A vendar kljub temu pričakujemo in želimo, da bo ta ista mladina spoštovala dediščino, ki jo ta material nemalokrat nosi.

V želji, da bi učencem osnovnih šol na Krasu približala dediščino, sem leta 2010 začela z organizacijo natečaja Kraška hiša. Ta je bil zasnovan kot večina natečajev – otroci so ustvarjali, učiteljice izbrale, komisija ocenila in nagradila. Cilj natečaja je že od samega začetka otroke spodbuditi k pozitivnemu odnosu do kulturne dediščine in ozaveščati o pomenu te za ohranjanje značilne podobe Krasa. Vendar klasična oblika natečaja ni veliko pripomogla k temu, da bi mladostniki ponotranjili vrednote in ideje ohranjanja dediščine. Zato sem se letos odločila, da sam natečaj nadgradim z različnimi delavnicami in predavanjem. Pri tem sem sledila smernicam izkušenjskega učenja in nekaterim idejam Montessori pedagogike. Nastala je zaključna prireditev natečaja, ki je potekala 26. 9. 2011 v Pliskovici. Obsegala je predavanje o kraški arhitekturi ter delavnice klesanja črk, fotomontaže in starih pastirskih iger, ki so še toliko bolj zaživele v tipični kraški vasi.

Najpomembnejši dogodek "*dneva učenja in zabave*", kot smo ga poimenovali, je bila zagotovo delavnica klesanja črk, saj take delavnice za učence niso pogoste, v sklopu pouka pa skoraj nemogoče. Čeprav preprosta delavnica s kosi domačega Povirskega apnenca, nekaj dleti in macolami, na prvi pogled marsikom ni delovala zanimivo, kvečjemu nevarno, je učence zelo privlačila, saj tudi sami opažajo pomanjkanje takih izkušenj. Te jim niso samo pomagale pri porabi energije, ampak so jim prikrito pokazale in odkrile marsikaj. Tudi kaj takega česar se še ne zavedajo. Verjamem, da jih je ta delavnica kljub preprostosti, ozaveščala o dediščini in jim skozi prijetne izkušnje sporočala zakaj jo je vredno ohranjati. Viden rezultat delavnice so njihovi izdelki, neviden učinek delavnice pa se bo pokazal kot pozitivna izkušnja v interakciji s kamnom, ki bo vsekakor vplivala na njihov odnos do kamnite dediščine in kamnoseške obrti.

Izkušenjsko učenje za ohranjanje dediščine

Izkušenjsko učenje je posebej primeren pristop poučevanja prostorskega oblikovanja, ker je le-to izjemno kompleksno področje, katerega vrednoti, usmerja in obravnava mnogo različnih ved in panog. Ta pristop se je izkazal kot uspešen tudi v tem primeru, čeprav sama delavnica ni obsegala običajnega procesa izkušenjskega učenja v šoli, ampak je nudila le del celote oz. izkušnjo v kamnu, ki bo odzive dobila šele pri kasnejšem delu.

Prostorsko oblikovanje, katerega del je tako kamnoseška obrt Krasa, kot suhozid tega področja, mora upoštevati vse bistvene prvine, ki določajo fenomen arhitekture, tako estetsko kot funkcionalno. Najlažje spoznanje teh prvin pa se skriva v nudenju določene izkušnje v prostoru, ki učencem tudi pomaga pri spoznavanju kompleksnosti arhitekture. Kako bogata bo

Slika 1: Interes in navdušenje nad klesanjem v kamnu so pokazala tako dekleta kot fantje. Nalogo so oboji opravili enako uspešno.

Figure 1: Interest and enthusiasm for chiselling stone were shown by girls and boys alike. Both accomplished the task with equal success.

učenceva zaznava, pa je odvisno od pripravljenosti in odprtosti objekta zaznavanja. Pri slednjem je zelo pomembna vloga učitelja, ki skupino ali posameznika pri njegovem zaznavanju in spoznavanju usmerja. Ob pravilnem usmerjanju lahko učencem na podlagi lastne izkušnje prikažemo vrednost dediščine in smisel njenega ohranjanja. Učenci tako kompleksno vedo, kot je arhitektura doživljajo na lastni koži, jo ponotranjijo in seveda bolje razumejo. [Tomšič Čerkez, 2006].

Lastne in vodene zaznave prostora vplivajo na učenčevo ustvarjanje, hkrati pa raznolikost teh zaznav spodbuja različne likovne rešitve. Tak način dela je za učenca kvalitetnejši, a za učitelja zahtevnejši, saj nikoli ni mogoče predvideti vseh posledic izkušenj posameznika. Kljub temu moramo učitelji tak način dela jemati kot izziv in primer kvalitetnega pouka ter biti fleksibilni in dinamični, da bo ura ali naloga, kar se da uspešna in dosegla svoj cilj.

Izkušnjejsko učenje kot način poučevanja prostorskega oblikovanja prinaša tudi druge prednosti. Učenci pri izkušnjejskem učenju spoznavajo objekte v realni velikosti in iz "pravih" materialov, kar v šolskem okolju zaradi tehničnih težav ni vedno mogoče. Obravnavane materiale doživljajo neposredno, obenem pa obravnava prostora v realni velikosti predvideva

drugačne oblikovne rešitve kot pomanjšan model ter ponuja kvalitete, ki morda v pomanjšanem merilu niso hitro opazne. Pri izkušnjejskem učenju povezujejo svoje rešitve z drugimi aspekti in znanjem iz drugih predmetov, stavbe obravnavajo in razumejo celostno v kontekstu oziroma okolju v katerega so postavljene in še bi lahko naštevali. [Tomšič Čerkez, 2006]

Vse omenjene karakteristike izkušnjejskega učenja so prednosti pri obravnavi arhitekturne dediščine. Kako bolje učence prepričati v vrednotenje in spoštovanje vrlin vernakularne ali pretekle arhitekture, kot da te vrline ali ugodnosti tudi sami občutijo? Dobro zasnovano izkušnjejsko učenje jih prav tako usmerja in izobražuje za prihodnost, torej za situacije, ko bodo sami prenavljali ali se odločali o usodi stavbne dediščine ali kamnitih elementov. Če bodo imeli iz preteklosti pozitivne in primerne izkušnje o stavbni dediščini in kamnu, bodo veliko lažje spoznali, katere karakteristike je potrebno pri dediščini ohranjati.

Montessori pedagogika in kamnoseška obrt

Poleg izkušnjejskega učenja interakcijo otrok s pravimi in s tem včasih tudi nevarnimi materiali zagovarja več pedagoških praks. Med temi je tudi pedagogika Marie Montessori, ki teži k

Slika 2: "Roke ne uporabljajo samo v praktične namene, ampak tudi za pridobivanje znanja." [Montessori, 2006: 193]

Figure 2: "Don't use your hands for practical purposes only, but also to acquire knowledge."

temu, da se otroke že v rani mladosti navaja na steklene in druge predmete, ki jih običajno obravnavamo kot nevarne in se jim skušamo izogniti. Ti predmeti so lahko za otroka nevarni, kot je lahko nevaren tudi kamen. Se pa hkrati pri uporabi in nesrečah s takimi predmeti otrok nauči ravnanja z njimi in dobi izkušnje iz prve roke, ki so zanj nepogrešljive. Večina teh materialov vključuje t.i. kontrolo napake, kar pomeni, da otroku omogoča povratno informacijo o pravilni uporabi ali rešitvi, ne da bi zato potreboval pomoč učitelja. Enako velja za kamen kot material za obdelavo ali gradnjo. [Montessori, 2006]

V Montessori vrtcih so v okolje, v katerem se otroci zadržujejo, namesto igrač prisotni tudi tako imenovani Montessori ali senzorični materiali, ki so nastali kot plod dolgoletnega raziskovanja in preizkušanja v različnih šolah po svetu. Ti so bistvo metode Marie Montessori in osnova njenega procesa učenja. Otrokom naj bi omogočali raznolike izkušnje z vsemi čutili, z izjemo okusa. Torej z dotikom, vidom, vohom in sluhom. Z njimi se bodo otroci priučili natančnejšega dojetanja materialov, okolice, fizičnih zakonov itd.

Metoda Montessori pedagogike zagovarja delo s senzoričnimi materiali, saj to z vsakodnevno rabo izboljša čutno zaznavanje. Vendar urjenje čutnih zaznav ne more biti samo sebi namen, ampak mora biti del neke aktivnosti, ki vključuje tako um kot

gibanje. Kar klesanje vsekakor vsebuje. Otroci, ki uporabljajo senzorične materiale, kot je lahko tudi kamen, ne postanejo samo spretnejši z rokami, ampak dosežejo tudi večjo stopnjo občutljivosti za dražljaje iz zunanjega okolja, ki nenadoma postane bogatejša, ker lahko z izostrenimi čuti v njem opazimo veliko podrobnosti, ki za nekoga brez teh izkušenj niso vidne.

Čeprav je Maria Montessori, začetnica Montessori pedagogike, vpliv senzoričnih materialov preučevala predvsem pri otrocih do šestega leta starosti, lahko to isto teorijo prenesemo na starejše otroke in kamen, ker je ta kot material za učence predvsem v praksi neznan. Ampak ravno zaradi nepoznavanja, prvih vtisov in okoliščin resničnega življenja v uporabniku zbudi nepričakovane aktivnosti in opazovanje, kar je tako presenetljivo, kot tudi popolnoma naravno.

Vzgajati in izobraževati otroka, ki ima izostrene čute za materiale, okolico itd. je veliko lažje učiti o ohranjanju dediščine in vrednosti te, saj sam pozna ali lahko zbere informacije, ki to idejo okrepijo. Otrok jo tako tudi lažje ponotranji in jo razume. Oseba, ki dogajanja ali prostora okoli sebe, ne zazna dobro, teh informacij kasneje ne more uporabiti pri analizi in sintezi domačega okolja, arhitekture ali nasploh.

Zaključek

Soditi o takojšnjem učinku delavnic klesanja kamna je v tem primeru težko. Vrednotenje otežuje predvsem dinamika celega procesa in dejstvo, da izkušnjsko učenje v tem primeru ni bilo izvedeno v celoti, saj otroci delavnice niso izpeljali kot projekt ali zaključeno celoto, ampak je ta le delec, izkušnja več, ki jim bo pomagal pri oblikovanju smiselnih in uporabnih rešitev, ko bodo naslednjč ustvarjali v kamnu ali soustvarjali domači prostor. Njena največja prednost pa je vsekakor v tem, da bodo zaradi lastne izkušnje, ti otroci sedaj opazili vrsto značilnosti kamna in njegovega oblikovanja za katerega pred delavnico niso bili dovzetni in o njih niti niso razmišljali. Bolj bodo cenili delo v kamnu in s tem tudi kamnito dediščino. Zaradi slednjega je smiselno razmisliti o izkušnjskem učenju takega tipa v šolah in obšolskih dejavnostih, saj takih in podobnih izkušenj učencem in dijakom bistveno primanjkuje. Ideja je glede na količino snovi o prostorskem oblikovanju pri likovnem pouku v osnovnih in srednjih šolah, rahlo utopična, ni pa nemogoča. Verjamem, da je smiselno realne izkušnje v kamnu učencem in dijakom ponuditi, saj jih tako posredno učimo o ohranjanju kulturne in žive dediščine, ter jim ponujamo kamen kot didaktični pripomoček, ki skriva veliko več znanja, kot se zdi na prvi pogled.

Viri in literatura

- Lah, L., (2008): Ekomuzeji – oživljanje in varstvo arhitekturne dediščine. V: AR, Let. IX, št. 1, str. 56–63.
- Montessori, M., (2006): Srkajoči um. Uršulinski zavod za vzgojo, izobraževanje in kulturo. Ljubljana.
- Tomšič Čerkez, B. G., (2006): Izkušnjsko učenje prostorskega oblikovanja. V: AR, Let. IX, št. 2, str.: 48–49.
- Verovšek, Š., Juvančič, M., (2009): Prepoznavanje prostorskih kvalitet med mladostniki. V: Urbani izziv, Let. 20, št. 1, str.: 43–52.
- Zupančič, T., Novljan, T. et al., (2009): Konkretizacija pojma trajnostnega prostorskega razvoja za oceno osveščenosti otrok in mladostnikov. V: Urbani izziv, Let. 20, št. 1, str. 33–42.

PREPLET KRAJINE IN AVTOHTONE ARHITEKTURE

OTOKOV SEVERNEGA KVARNERJA

THE INTERTWINING OF LANDSCAPE AND NATIVE ARCHITECTURE OF THE
NORTHERN KVARNER ISLANDS**izvleček**

Predmet preučevanja doktorske disertacije (v nastajanju) je prepletanje krajinskih in arhitekturnih prvin v avtohtoni krajinski sliki otokov severnega Kvarnerja. Vprašanja, na katera odgovore iščem v raziskovalni nalogi, se nanašajo na področja varovanja in prenov krajinsko arhitekturnih morfemov, ki v tej regiji izginjajo v hitrem tempu. Vzroke za to najdemo predvsem v spremenjenem načinu življenja in dela lokalnega prebivalstva ter masovnem turizmu, ki sta v zadnjih desetletjih bistveno spremenila tipologijo pozidave, pa tudi v vse slabšem poznavanju prvin, ki te regije prepoznavno soustvarjajo. Spreminjanje krajinske slike je dolgotrajen proces, na katerega vpliva množica majhnih - spontanih - odločitev posameznika ter večjih planskih - nadzorovanih - odločitev stroke, ki še vedno ne deluje povezano. Možnosti soodločanja obeh strani v prihodnosti je cilj, h kateremu stremi delo v tu predstavljeni raziskovalni nalogi. Namen in cilj naloge je pridobiti osnovno inventarizacijo in analizo specifičnega regionalnega prostora ter pregledati raziskave in teme, ki so do sedaj ta prostor že obravnavale. Po zaključku naloge bi takšen interdisciplinaren pregled omogočil oblikovanje sistema informacij dostopnega širši javnosti, ki bi lahko različne stroke in laični del uporabnikov prostora povezal v celovitejše načrtovanje prenov in kreativno varovanje avtohtone krajinsko - arhitekturne dediščine obravnavane regije.

ključne besede

arhitekturna dediščina, kulturna krajina, krajinska slika, interdisciplinarno, kreativno varovanje dediščine, otok Krk

abstract

The subject of the doctoral dissertation (in progress) is the intertwining of landscape and architectural elements in the indigenous landscapes of the northern Kvarner islands. The questions I try to answer in this research deal with the protection, preservation and renovation of the landscape's architectural morphemes, which are disappearing at a rapid pace. The reason for this lies mainly in the modified way of life and work of the local population, mass tourism and deteriorating knowledge about the indigenous elements that co-create the local character of the region. Changing the landscape image is a long-term process that is affected by a number of small, spontaneous decisions taken by individuals, and major planning decisions taken by various experts who still do not work in an interdisciplinary mode. My goal - the participation of all parties involved - is briefly presented in this article. The purpose of the dissertation is to make a basic inventory and analysis of this region and a review of topics that have so far been researched there. Upon completion of the dissertation, an interdisciplinary review of information could be made available to the general public. This could bring the various disciplines and users of the space closer together in more comprehensive planning of renovations and creative protection of the landscape and architectural heritage in the region.

key words

architectural heritage, cultural landscapes, landscape image, interdisciplinary, creative protection of heritage, island of Krk

Nature is "a dead language to the uneducated passenger" [po Twain, 1883, str. 83].

Doktorska disertacija, ki je v nastajanju, raziskuje ohranjena zaledna naselja in krajinske strukture otokov severnega Kvarnerja. Kot interdisciplinarno in mednarodno zastavljena naloga je uspešno kandidirala tudi na razpisu Mladi raziskovalci iz gospodarstva, generacija 2010. Najprej pa bi rada podala obrazložitev h geografskemu izboru ter izboru tematike prenov in ohranitve avtohtonega v prepletu krajine in arhitekture.

Kot tuja obiskovalka - turistka, zadnjih 15 let, sprva kot mlada študentka in kasneje z analitičnimi očmi projektantke, spremljam spremembe v družbenem - bivanjskem in posledično vizualnem prostoru te regije. Gledanje prostora se je torej spreminjalo iz "osebnega, celo čustvenega" [Lah, 1994, str. 14] v analitičnega, ki poskuša z interdisciplinarno raziskavo razčleniti krajinsko sliko za kasnejše metodološko pristopanje k prenovam krajinsko arhitekturnih morfemov. Za oris bom opisala primer znanca domačina. V istem časovnem obdobju se je iz ribiča, ki je skupaj z očetom preživljal družino izključno z ribolovom, za kratek čas spremenil v lastnika gostinskega lokala. Kasneje v nepremičninskega investitorja. Zdaj z gradnjo apartmajskih objektov za najem spreminja arhitekturno podobo svojega domačega kraja. Stare lesene ribiške barke v marini pa počasi zamenjujejo katamarani in jahte.

Odgovor na vprašanje zakaj prenove in ohranjanje dediščine je jasno podan v Evropski konvenciji o varovanju arhitekturne dediščine, kjer "najboljše upanje za prihodnost dediščine predstavlja njena uporaba. Medtem ko konservacija objektov zahteva veliko finančnih sredstev, je hkrati lahko vir novih delovnih mest in prihodkov" [Convention for the protection of the Architectural Heritage of Europe, 1985]. Konservacijo

tu razumem kot "vzdrževanje zatečenega stanja z namenom ohranitve spomenika" [Demšar, 2004, str. 100]. Termin konservacija je za razliko od termina rekonstrukcija, kjer je potrebno v celoti slediti izvirniku (posamezni objekti), pri ohranjanju širše krajinske slike bolj ustrezen. Vseeno menim, da je ta v neskladju z edino nespremenljivko krajine, kar je njeno stalno spreminjanje zaradi družbenih in naravnih vplivov. Termin kreativno varovanje razumem kot ohranjanje identitete (prepoznavnosti in avtohtonosti) prostora, pri čemer z omejitvami ne zaviramo razvoja gospodarstva in kmetijstva. Z ustreznimi urbanističnimi, arhitekturnimi in krajinskimi zasnovami, ki so več kot le "imitacija čitljivih krajinskih oblik iz okolice" [Škrjanec, 2003, str. 34], lahko krajinsko sliko tudi danes oblikujemo v kompleksna in skladna 'prizorišča'.

Teoretski okvir raziskovalne naloge

V doktorski disertaciji bodo opravljene inventarizacije ter morfološke in strukturne analize primerov kvalitetno ohranjenih, avtohtonih mediteranskih naselij. Ti so v zaledjih otokov ravno zaradi slabšega razvoja masovnega turizma uspela ohraniti svoj 'duh prostora', a se zato danes soočajo z odseljevanjem prebivalstva.

Na strukturiranje arhitekturnih in krajinskih prvin v krajinski sliki izbranega regionalnega prostora so vplivali različni klimatski, reliefni, logistični, družbeni in utilitarni pogoji. Prepoznavno krajinsko sliko danes poleg naštetih vplivov soustvarjajo tudi simbolne vsebine, ki so jih skozi stoletja 'vgradili' uporabniki prostora. V procesih načrtovanja prostora razumem zaznavanje kraja kot prepoznavanje njegovega prostorskega in družbenega konteksta. Za ustrezno oblikovanje krajev in prenov posameznih krajinsko arhitekturnih morfemov je poznavanje odnosov,

oblik in vzorcev konteksta nujno potrebno. Prepletenost prvin simbolnega in utilitarne vidika bodo prikazale zgoraj omenjene inventarizacije in analize zalednih naselij na otokih severnega Kvarnerja.

Kako nasprotujoče si dejavnike v prostoru obrniti v trajnostni razvoj in kreativno varovanje dediščine, bo v nalogi raziskano skozi primere dobre prakse, vzornih prenov in trenutnih trendov v turizmu.

Strokovni prispevek naloge

Z opravljenimi temeljnimi študijami bi bilo po zaključku naloge mogoče oblikovati širše dostopen sistem informacij o tipologiji, gradivih, prvinah, detajlih itn., ki predstavljajo avtohtono podobo prostora. S sodobnimi spletnimi mediji (npr.: internetna platforma in sistem povezav, načrtovanje na daljavo) bi bilo 'soodločanje' v načrtovanju in povezovanju vseh uporabnikov prostora korak bližje uresničitvi. Obstaja veliko možnosti povezovanja uporabnikov, ki v ta namen še niso širše uveljavljena. Povezovanje v socialnih omrežjih, spletni forumi in interaktivne podatkovne baze omogočajo dostop do informacij in izmenjavo mnenj ter izkušenj. Podobne cilje si je zadala Udruga Dragodid, iniciativa, ki na Hrvaškem deluje na področju raziskav in arhitekturnih delavnic gradnje suho- zidov. Še posebej aktivna je preko internetne strani www.dragodid.org. Skozi doseganje raziskovalno delo so bili vzpostavljeni tudi prvi stiki s hrvaškimi strokovnjaki, kot so doc. dr. Igor Toš iz zagrebške univerze za področje antropologije in arhitekturne teorije, z dr.sc. Aleksandro Faber, ki je na hrvaški Akademiji znanosti in umetnosti vodila znanstveni projekt Kamen, suhozidna kamena arhitektura i pejzaž Jadrana (koda: 101-0000000-3233, podrobneje na: <http://info.hazu.hr/projekti>) in arhitektom Brankom Orbaničem, ki vodi delavnice gradnje kašunov in suho- zidov v Istri znotraj projekta Revitas- Revitalizacija istrskega zaledja in turizma v istrskem zaledju. V članku bom na primeru naselja Dobrinj, ki se nahaja v osrednjem delu otoka Krk, prikazala način dela v doktorski disertaciji.

Slika 1: Geografski izbor doktorske disertacije- severni Kvarnerski otoki, v članku podrobnejše o otoku Krku in naselju Dobrinj. Podobna analiza naselja je bila narejena za naselje Vidoviči na otoku Cresu v okviru meddržavnega sodelovanja med Republiko Slovenijo in Republiko Hrvaško (ARRS BI-HR/07-08-012). Podrobneje v članku Vidoviči in kultura oblikovanja prostora, objavljen v AR [Zupančič, 2010].

Figure 1: Geographic area covered by the doctoral dissertation - northern Kvarner islands, detailed island of Krk and the settlement of Dobrinj. A similar analysis of the village of Vidoviči on the island of Cres was conducted by intergovernmental cooperation between the Republics of Slovenia and Croatia. Details in the article "Vidoviči and the culture of spatial design", published in AR [Zupančič, 2010].

Razvoj in vpetost Dobrinja v prostor

Naselje Dobrinj skupaj z mesti Krk, Vrbnik in Omišalj predstavlja najstarejše omenjene centre otoka. Ti so, kot upravni in verski centri imenovani kaptoli, skozi stoletja narekovali razvoj otoka. Po arheoloških raziskavah so ostanki starokrščanske bazilike v mestu Krk, zgrajene na rimskih termah, datirani že v 5. st. [glej Gulin, 2008, str. 337]. Zaradi družbenih in geografskih razmer se po razvoju in pomembnosti v današnjem prostoru naselja med seboj močno razlikujejo. Mesta Krk, Vrbnik in Omišalj so zaradi neposredne bližine morja in dobrih cestnih povezav obdržala pomemben status tudi z razvojem turizma. Naselje Dobrinj, ki je urbanistično, funkcionalno in lokalno opredeljen kot mesto, pa danes naseljuje komaj sto stalnih prebivalcev. Kljub temu je Dobrinj upravno središče občine z 20 naselji, ki predstavljajo skoraj 30% vseh naselij otoka [Opačić Tvrtko, 2005]. Naselje predstavlja tudi kulturno središče z etnografskimi zbirkami, manjšimi muzeji in zasebno galerijo Infeld. Krajinska slika naselja se je razvila skozi stoletja plastenja naravnih in antropogenih prvin. Tukaj bi omenila tudi štiri glavne značilnosti krajev, ki vplivajo na naše doživljanje prostora, in sicer: sestavljenost (kompleksnost), povezanost (koherenca), skrivnostnost in čitljivost [glej Kaplan idr., 1989].

Slika 2: Pogled na naselje iz zaliva Soline kaže na utrdbeni značaj s strnjeno silhueto, ki sledi raščnemu terenu.

Figure 2: View of the settlement from Soline Bay showing the defensive character, with a compact silhouette that follows the sloping terrain.

Kot versko središče je bil Dobrinj na otoku omenjen prvi, in sicer leta 1100 kot dobrinjski kaptul s cerkvijo Sv. Stjepana in cerkvijo Sv. Vida v zaselku Sveti Vid Dobrinjski [glej Gulin, 2008, str. 343], in je bil že takrat avtonomno središče z lastnimi prihodki, posestvi, matičnimi knjigami in upravo [Gulin, 2008]. Lega naselja je na osrednjem delu otoka. Dvignjeno na vzpetino, logično sledi raščnemu terenu in s strnjeno pozidavo kot utrdba bedi nad zalivom Soline. Izredno premišljena, strateška postavitev v prostor upošteva teren in zagotavlja pregled nad dostopom do oz. z morja in Kvarnerskim zalivom vse do Istre. Zanimivo je, da Dobrinj kot edini izmed šestih krških kaštelov, kot jim pravijo domačini (iz lat. *castellum*), nima utrdbenega obzidja. V skladu z ugotovitvami dr.sc. Aleksandre Faber bi lahko razumeli, da je lokacija naselja izbrana tako, da nudi "najbolj optimalne pogoje za uspešno in sigurno obrambo, pri čemer je bilo najpomembnejše mesto izbrano za posebne namene, v najzgodnejših obdobjih naseljevanja najverjetneje za svetišče" [Faber, 2000, str. 147]. Tezo tu potrjuje centralna postavitev dveh cerkva in samostoječega zvonika, okrog katerih se je naselje razvilo. Zaradi strmo padajočega terena se naselje izven začrtanih okvirjev ni moglo širiti.

Bližina sveže vode je zagotovila dobre, čeravno skromne obdelovalne površine. Razvoj in členitev grajenega in krajinskega gradiva sta dokaj jasno vidna še danes. Struktura in

zasnova zazidave sledi plastnicam terena, kar je razvidno tudi iz usmeritev slemen stavbnih objektov. Na bolj položnem terenu potekajo smeri slemen večinoma vzporedno s plastnicami. Na bolj strmem terenu so slemena praviloma postavljena pravokotno na plastnice. Večina objektov ima dvokapne položne strehe. Pojavnost krajinskih in arhitekturnih prostorskih prvin v naselju Na vstopu je zanimiva postavitev vaškega pokopališča, ki je v Mediteranu, kot samostojna prostorska enota, velikokrat locirano izven naselja. Ob zgornji glavni vstopni poti sta ohranjena *guvna* (oz. *gumno*). Oba sta dvignjena in obzidana, krožne oblike ter znotraj kamnito tlakovana. Guvno je bilo včasih namenjeno mlačvi žita in hkrati srečevanju vaščanov ob žetvi. Ob spodnji vstopni poti se kot del domačije nahajata balinišči (lokalno imenovano jog), kjer so se po pričevanju domačinov odvijali pravi vaški turnirji.

Slika 3, 4: Zračni posnetek in aerofoto posnetek Dobrinja jasno prikazujeta organizacijo naselja ter sledenje zazidave in pridelovalnih površin terenu [<http://croatia.hr/hr-HR/Odredesta/Mjesto/Dobrinj>].

Figure 3, 4: Aerial view of Dobrinj showing the clear organisation of the built and agricultural elements on the topography of the site.

Na vstopnem delu naselja se nahajajo (nekdanji) samostojni gospodarski objekti za hrambo pridelkov in hlevi za živino (tudi za konje), katerih fasade so vidne kamnite ali obdelane (*žbukane*). Vzporedno s pokopališčem potekata obe glavni poti v oz. skozi naselje (vzhodna in zahodna). Že potek poti z vizuro na zvonik cerkve razkrije prepleten simbolnih in funkcionalnih prvin v strukturiranju prostora. Strnjena gradbena linija stanovanjskih objektov sledi osi vstopnih poti, ki se nato odpre naprej v vaški (oz. mestni) trg in park, kjer se pod drevoredom kostanjev tudi v današnjih časih odvija družabno

življenje. Trg je oblikovan v dveh nivojih z nekaj metrov visokim zidom. Nanj so v več nivojih vpete vzdolžne kamnite klopi in sedala, ki bi ob ukinitvi parkiranja lahko bolj izrazito izkazovale svoj edinstveni značaj. Značilnost oblikovanja mediteranskih trgov je podprta s sklenjenim obodnim stavbnim nizom. Tu je locirana prva šola, ki jo je leta 1841 v lastni hiši odprl domačin, duhovnik Anton Kirinčič [Občina Dobrinj, www].

Slika 5, 6, 7, 8: Vstopna pot z glavno vizuro na cerkveni zvonik. Trg kot prostor srečevanja z gradivi in raznolikimi teksturami kaže razvoj skozi čas. Sestop z glavnega trga razkrije prvotno obdelavo na zapuščenih kamnitih stanovanjskih objektih. Barvo ometa 'žbuke' določa agregat, pridobljen v okolici naselja in ga je danes težko najti.

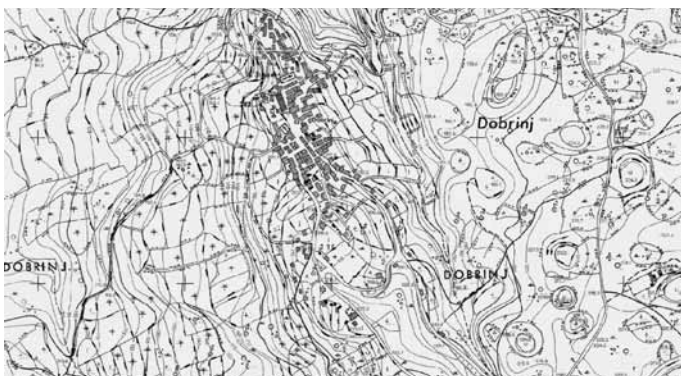
Figure 5, 6, 7, 8: The main access road with a view of the church tower. The village square as a meeting place shows development over time with diverse materials and textures. Beyond the main square there are abandoned houses with original facades. The typical colour of the facade comes from sand found nearby, which is hard to find today.

Samostoječi cerkveni zvonik, zgrajen v 16. stoletju, je izmaknjen s sredine trga proti razgledišču na severnem delu vasi. Razgledišče je dvignjeno nad teren in tako posebej izpostavljeno ter ima razgled na širši Kvarnerski zaliv. Gručasta členitev zazidave se po spodnjem nivoju nadaljuje v severni del naselja,

ki se izteče v odprto, sedaj zaraščeno krajino. Hiše oziroma domačije so na vzhodnem delu večinoma delno zidane v teren, s terasno oblikovanimi pridelovalnimi vrtovi po zunanjem obodu naselja. Racionalnost in enotnost gradnje je z nizanjem objektov ob glavni dostopni poti in gradnje na skali pustila več možnosti razmeščanja pridelovalnih površin. Te so razporejene po terenu navzdol, ponekod izvedene s tipičnimi stopnišči in prehodi-škalinami in škalicami, ki omogočajo dostope do vrtov. Kamnite krajinske prvine in njihovo poimenovanje na otoku Krku je podrobneje opisal Ivica Brozić v diplomski nalogi Antropogenizacija kamena na otoku Krku.

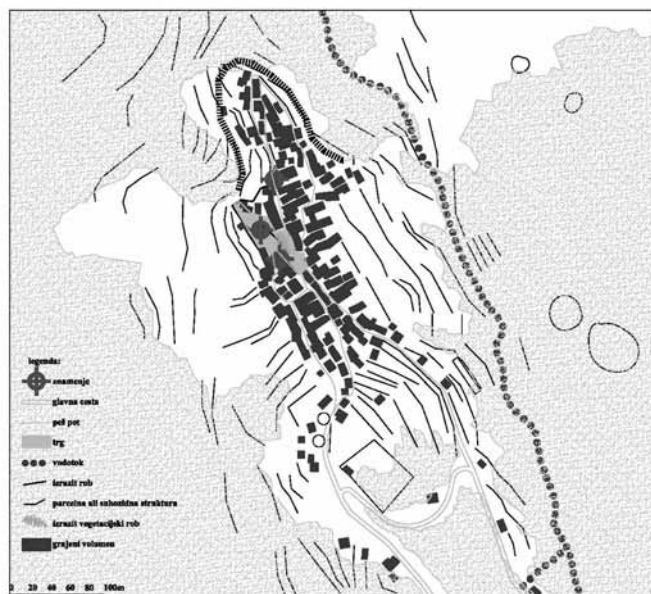
Slika 9: Pogled na zaliv Soline z razgledne točke. Vrtovi za pridelavo poljščin, trte in oljk, ki se terasno spuščajo, so ograjeni s kamnitimi in lesenimi prviniami. *Figure 9: View of Soline Bay. Terraced gardens for vegetables, vines and olive trees are divided by stone and wood elements.*

Slika 10: Plastnice, parcelacija in terasna zasnova Dobrinjštine, kakor področju pravijo domačini, sta neločljivo prepletena pri strukturiranju prostora. Danes je veliko teras zaradi opuščanja kmetijstva v zaraščanju, zato je struktura prostora na katastrskih kartah dosti bolj čitljiva. [<http://www.gis.pgz.hr/gis/default.aspx>]. *Figure 10: The terrain, land subdivision and terraces of the Dobrinjštine area are inextricably intertwined in the structuring of space. Today, due to the abandonment of farming, most terraces are overgrown. The structure of the space is much easier to read on topographic cadastral maps.*

Vrtovi se terasno spuščajo ter omogočajo gojenje poljščin, oljk in trte. Pridelovalne površine so vzpostavljene s kamnitimi zidovi različnih izvedb (z in brez veziv, samostojni ali podporni) in terasami različnih dimenzij ter oblik. Postavitev teras vedno sledi terenu, zato so nekatere vzdolžne in ozke, druge krajše in zaobljenih oblik. Na ta način se je pridobila visoko kakovostna in vlažna prst, kar se kaže tudi v intenzivnem zaraščanju neobdelovanih površin. Na ne-vzdrževanih površinah najdemo drevesne sorte Robinije (*Robinia pseudoacacia*), belega gabra (*Carpinus orientalis*), puhastega hrasta (*Quercus pubescens*) s

podrastjo robidovja (*Rubus* sp.), brinov (*Juniperus* sp.), lovorja (*Laurus nobilis*) itn. Po pogovorih z domačini sem ugotovila, da je na robovih naselja nujno potrebno zaščititi vrtove pred številno divjadjo (srne, divje svinje, zajci). Zaradi zaraščenosti strmega terena, ki je izredno težko dostopen, ni povsod razvidno ali so prehodi vrtov ograjeni z lesenimi oborami ali kamnitimi prviniami (*škatica, laz*). Najbolj zastopana vrsta vegetacije na vrtovih, in sicer pri drevesnih sortah, je sadno drevje, kot npr. figa (*Ficus carica*) in oljka (*Olea europaea*), v manjšem obsegu kostanj (*Aesculus hippocastanum*), oreh (*Juglans regia*), breskve (*Prunus persica*), kaki (*Dyospiros kaki*) in češnje (*Prunus avium*). Zelišča in aromatične rastline, npr. rožmarin (*Rosmarinus officinalis*), sivka (*Lavandula angustifolia*) ipd., lovor (*Laurus nobilis*) in druge cvetoče grmovnice, se v vrtovih uporabljajo kot oblikovni poudarki. Drobnost strukturo pridelovalnih površin členijo večje poteze oljčnih nasadov. Suhozidi so zidani iz manjšega kamenja, v enojnih in dvojnih izvedbah (*lokalno unjula in dupla gromača*). Z manjšim kamenjem je izvedba zidov lažja in zahteva manj 'delovnih rok'. Na višinskih preskokih, prehodih in lastniških mejah se pojavljajo masivnejši zaključki. Pri gradnji je velikokrat razvidna ponovna uporaba elementov (stopnice, preklade). Zaradi staranja in odseljevanja prebivalstva, zaraščanja pridelovalnih površin ter propada kamnitih ter lesenih prostorskih prv in tudi tu, kot drugje v Mediteranu, krajinska slika izgublja svojo kompleksnost. Izginjanje vzorcev v krajini posledično "transformira krajine izrednega pomena v poenostavljene in manj zanimive. Tako zaradi izgube kulturnih in vizualnih kvalitete izgubijo svoj pomen" [Aničić idr., 2004, str. 103].

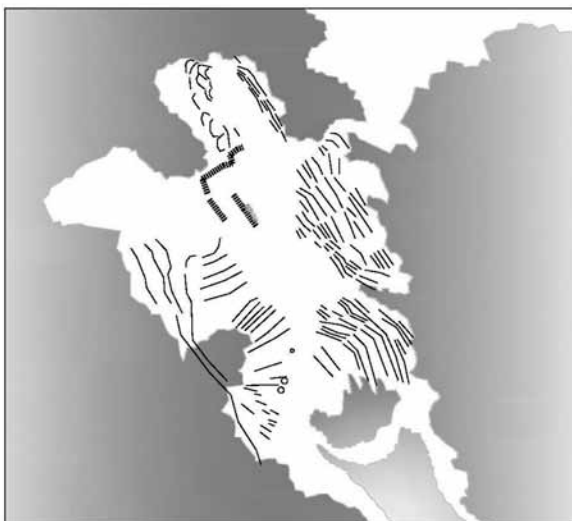

Slika 11: Strukturno morfološka analiza s čitljivo pozidavo je pokazala razdrobljeno pozidavo na vstopnem delu kjer so objekti večinoma gospodarski. Strnjene gradbene linije stanovanjskih objektov, ki sledijo glavni komunikaciji, so skoncentrirane okrog verskih in upravnih objektov v centru naselja. *Figure 11: A structural and morphological analysis shows a clear pattern of dispersed farm outbuildings. The continuous built fabric of residential buildings, which continue along the main communication routes, are concentrated around the religious and administrative buildings located in the centre of the settlement.*

Ugotovitve inventarizacije in analiz naselja

Krajinsko arhitekturna analiza je zastavljena kot interdisciplinaren pogled na vzroke in procese, ki so vsebinsko

in kvantitativno vplivali na formiranje prostora. Strukturno morfološka analiza naselja je prikazala usklajenost umeščanja arhitekturnih in krajinskih prvin z reliefnimi značilnostmi. Na podlagi objektivno določljivih podatkov o krajinski zgradbi in tudi na podlagi dojetja prostora lahko izluščimo jasna merila vrednotenja kulturnih krajin [glej Mlakar idr., 2006, str. 222]. Z dominantami in vizurami sta orientacija in hierarhija v prostoru jasno nakazana. Postavitev obeh dominant-arhitekturne (zvonik) in krajinske (drevored kostanjev) še dodatno izpostavlja simbolni pomen trga kot prostora družabnega življenja. Drevored kostanjev je zakonsko zaščiten kot dediščina oblikovane narave. Kulturna krajina s strukturami teras, suho- zidov in agrikulturnih vegetacijskih prvin obdaja naselje in vzpostavlja prehod med 'divjo' naravo in 'ustvarjenim' prostorom človeka. Glede na dejstvo, da je nova pozidava na strmih robovih praktično nemogoča in tudi zakonsko omejena, je vzdrževanje 'kultiviranega' prehoda med obema nasprotujočima prostorskima entitetama toliko bolj nujno. Kulturna krajina lahko tu kot "splet zavestno ustvarjenih prostorov na površju zemlje" [Kučan, 1998, str. 19] ohranja simbolno prepoznavno in utilitarno vlogo. V kombinaciji s prej omenjeno umestitvijo prostorskih poudarkov lahko dominante z odklikom naravne krajine v ozadje še posebej poudarimo. Z ustvarjanjem kontrasta se tako lahko v prostoru hkrati odražata pretekla tradicija rabe in avtohtono oblikovanje prostora.

Slika 12: Vzdolžne terase ob vzhodnem delu naselja. Skladno s padajočim terenom proti vodotoku se vzdolžni sistem teras okrog severnega dela naselja previje v krajše in širše terase nepravilnih oblik. Terasa prekine vertikalna dominantna razgledišča z zvonikom.

Figure 12: The longitudinal terraces at the eastern part towards the stream follow the contour of the settlement in the northern part to shorter and wider terraces of irregular shape.

Ljudsko stavbarstvo je v svoji pojavnosti in značaju vrednoteno kot skrajno poenoteno, brezčasno, utilitarno in reprezentativno [glej Canizaro idr., 2007]. V naselju najdemo več tipov in razporeditev stanovanjskih in gospodarskih stavbnih enot ter stavbnih enot javnega značaja. Te so z današnjimi vzorci oziroma pogoji gradnje skoraj neponovljive. Druga značilnost vernakularne arhitekture je njena "dodana vrednost in spremenljiv značaj, tako drugačen od zaključenih, enoznačnih oblik, značilnih za večino sodobne arhitekture" [Rapoport, 1969, str. 5-6].

Kljub večinoma zraščanim skupinam stavb in strnjnim nizom pozidave vzdolž ceste, najdemo znotraj naselja tudi manjše samostojne objekte. Posamezne stavbe in nizi so smiselno-glede na plastnice- razporejene pravokotno ali vzporedno s cesto. Značilni krški pojav konobe (delno vkopane kleti pod stanovanjskim delom z arkadnimi vstopi, namenjene shranjevanju poljščin, vina ter za drobnico) se tu pojavljajo v manjšem obsegu. Objekti imajo večinoma položne (20-30°) simetrične dvokapnice, krite z opečno kritino (*kanalico*). Les se uporablja za strešne in medetažne konstrukcije, okna, vrata in tudi opore vinske trte na pročeljih hiš. Vhodi so poudarjeni z arhitekturnimi, kamnoseškimi detajli ali z enostavnejšimi kamnitimi členi. Okenski okvirji (*lokalno jim pravijo erte*) so kamniti, manjših dimenzij z lesenimi polkni (*škurami*) za zaščito pred burjo in poletnim pregrevanjem. Opazni so kovinski dekorativni elementi ograj, ki so v večini naselja enotne oblike s stiliziranim srcem. Na javnih in zasebnih površinah se pojavljajo kamniti vodnjaki (*gustirne*). Prevladuje zidana kamnita gradnja z ometanimi fasadami. Izjema so nekateri gospodarski objekti, kjer je kamnita fasada vidna ali slabo ometana. Po pripovedovanju domačinov tu piha zelo močan jugo, ki ob močnih nalivih nosi dež horizontalno in posledično neometane objekte '*zalije skozi zid*'. Uporabljena gradiva pri gradnji stavbnih enot so kamen, les, opeka in kovina, ki ne glede na čas nastanka jasno izražajo smisel za razmerja, kompozicijo ter logično uporabo oblikovnih prvin in gradiv.

Slika 13, 14: Zapuščen stanovanjski objekt v centru naselja z ometano fasado, kamnitimi okvirji vrat in oken ter leseno oporo za vinsko trto. Objekt je samostojen, z manjšim vrtom ob strani. Zapuščen gospodarski objekt na vstopu v naselje z vidno kamnito fasado in manjšim številom odprtih. Objekt je samostojen in delno vkopan z ločenim vhodom v klet po spodnjem nivoju.

Figure 13, 14: Abandoned residential building in the centre with stucco facade, stone door frames and windows, and a wooden support for a vine. The house is detached, with a small garden to one side. An abandoned farm outbuilding stands at the entrance to the village with a visible stone facade and a few openings. This building also stands alone, with the basement built into the sloping terrain.

Primeri prenov v Dobrinju

V strukturno morfološki analizi je bila ugotovljena pojavnost samostojnih, dislociranih gospodarskih objektov na vstopnem delu naselja. Strnjena oziroma zgoščena struktura stanovanjskih objektov se nadaljuje proti centru naselja. Samostojni gospodarski objekti, ki so večinoma enonadstropne stavbe s

Slika 15, 16: Primeri prenovljenih stanovanjskih objektov prikazujejo raznolik pristop k prenovam. Zgornja slika prikazuje avtorski primer prenove, kjer je nov arhitekturni člen (balkon) pritrjen na objekt s skulpturalnimi kovinskimi nosilci. Člen se jasno loči od ohranjenega stavbnega oboda in poudarja kontrast med starim in novim. Avtor in glavni izvajalec prenove je avstrijski kipar Max Seibald, ki objekt uporablja kot delovni in bivalni prostor.

Figure 15, 16: Examples of renovated housing show a diverse approach to renovation. The figure above shows a very distinctive renovation, where a new architectural element (balcony) is attached to a building with sculptural metal brackets. The element is clearly not part of the old architectural repertoire, and thus emphasises the contrast between old and new. The designer and main contractor of the renovation was Austrian sculptor Max Seibald, who uses the house as a working/living space.

Slika 17, 18: Večina prenovljenih objektov je ometanih v različnih teksturah in barvah. Kot način fugiranja kamnite fasade je bil pri nekaj prenovah uporabljen sivi cement. Barva fuge je v prevelikem kontrastu z barvo kamna in deluje moteče ter tuje.

Figure 17, 18: Most of the renovated buildings are plastered in different textures and colours. In some renovations, using a grouted stone method, grey cement has been applied to the facade. There is too much contrast between the paint and the colour of the stone, making it appear strange and intrusive.

kletjo deloma vgrajeno v teren, so v zadnjem času podvrženi prenovam. Razlog za to lahko najdemo v lažji dostopnosti, in posledično v logistiki prenove. Stanovanjski objekti v centru naselja so namreč zaradi strnjenih gradbenih linij in ozkih ulic težje dostopni s strojno mehanizacijo. Dela je potrebno opraviti ročno. Nedavno prenovljeni objekti se ločijo na fasadne obdelave s 'fugiranjem' - vidno kamnito fasado, oziroma na fasado s sodobnimi silikatno silikonskimi ometi. Fasade so, razen nekaj

izjem, v rumenkasto pastelnih tonih, a vseeno s svojo izrazito 'sodobno tekstu'r končne obdelave in prekrivanjem kamnitih okenskih okvirjev zmanjšujejo videzno skladnost. Avtohtoni rumenkasti omet je viden samo še na nekaterih ne- obnovljenih objektih v Dobrinju in bližnjem Vrniku. Vidne kamnite fasade so fugirane z različnimi vezivi. Sporna je uporaba sivkastih agregatov, ki so trenutno logistično in cenovno bolj dostopni. Po pogovoru z lokalnimi gradbeniki sem ugotovila, da je alternativa sivemu cementu in pesku, kombinacija belega cementa z grobim peskom bež barve (granulacije 0-8mm), ki se ga pridobi iz bližnjega peskokopa v naselju Garica. V postopku obdelave vidnih kamnitih fasad je najprej predvidena učvrstitev konstrukcije objekta z zapolnjevanjem vmesnih prostorov (med kamni) z malto. Sledi fugiranje s prej omenjenim vezivom, in kot zadnje, ščetkanje fuge z jekleno ščetko. Končni videz fug je dosti bolj podoben barvi prvotno vgrajenega kamna. Rezultat je homogena fasada, ki se ujema tudi s prvotnimi grobimi ometi stavbnih objektov. Težnje k fugiranju kamnito zidanih stavb so v širšem mediteranskem prostoru trenutno v 'trendu'. Pred 'fugiranjem za vsako ceno' opozarjata tudi dr. sc. Aleksandra Faber in arh. Branko Orbanić. Gre za vprašanje konteksta in pretekle ter današnje rabe posameznega objekta.

Sklep

Vnašanje sodobnih gradiv in prvin pri prenovah krajinsko arhitekturnih morfemov je dilema, na katero odgovarjajo že same definicije terminov. Osnovna zahteva rekonstrukcije je striktno sledenje izvorniku. Pri konservaciji gre za ohranjanje nekega zatečenega stanja. Pri prenovah, kjer ni na voljo zadostnih virov za rekonstrukcijo in kjer so zaradi novih potreb nujno potrebne "velikostne spremembe razmerja stavb" [Fister idr., 1993, str. 73], je potrebna ločnica med 'starim' in 'novim', kreativno varovanje torej, vendar tako, ki ohranja prepoznavne značilnosti in posebnosti specifičnega regionalnega prostora. Vprašanje varovanja kulturne krajine je neločljivo povezano

Slika 19, 20: Arhitekturni in krajinski člen, ki se kot posebnosti skrivata znotraj naselja.

Figure 19, 20: Interesting architectural and landscape elements which are hidden features within the village.

s podobo *"kulture krajine v času, ko se bistveno spreminjajo načini rabe in odnos do prostora"* [Kučan, 1998, str. 216]. Prednost Dobrinja v turističnem pomenu in razvoju je ravno v izjemni prostorski umestitvi, strukturni zasnovi naselja z jasno izraženim centrom ter platenju krajinskih in arhitekturnih prvin skozi stoletja v kompleksno krajinsko sliko. S kakovostnimi prenovami stavbnih objektov in vzdrževanjem, ali bolje rečeno obdelovanjem kulturne krajine, ki obdaja naselje, bi bilo lahko naselje bolj prepoznavno tudi v širšem prostoru. Dobro poznavanje vseh raznolikih plasti prostorskega konteksta in razvoja je torej lahko ustrezna osnova za prostoru primerno načrtovanje danes in v prihodnosti.

Viri in literatura

- Aničić, B., Rechner, I., Perica, D., 2004: Strukturni slovar kulturne krajine na otoku Krku (Hrvaška). V: Acta Carsologica 33/1, str. 101-115. [elek. vir.]. Dostopno na: <http://www.zrc-sazu.si/izrk/Carsologica/Acta331/Pdf3331/branka.pdf>
- Canizaro, B., 2007: Architectural Regionalism, Collected Writings on Place, Identity, Modernity and Tradition. Princeton Architectural Press, New York.
- Convention for the protection of the Architectural Heritage of Europe (ETS No. 121); [elek. vir.]. Dostopno na: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Reports/Html/121.htm> [5.11.2011]
- Brozić, I., 2008: Antropogenizacija kamena na otoku Krku. Diplomsko naloga. Sveučilište u Zagrebu, Agronomski fakultet, Zagreb.
- Demšar, T., 2004: Krajinsko arhitekturne značilnosti vojaških pokopališč prve svetovne vojne na območju Soške fronte in njihova prenova. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, Ljubljana.
- Faber, A., 2000: Gradnja protohistorijskih i ranoantičnih bedema u priobalju Ilirika. *Histria Antiqua*. Stran 147.
- Fister, P. idr., 1993: Glosar arhitekturne tipologije. Zavod za prostorsko planiranje, Ministrstvo za okolje in prostor, Ljubljana.
- Gulin, A., 2008: Hrvatski srednjovekovni kaptoli: loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, Kvarnerskih otoka i Istre. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb. Str. 337 – 344.
- Kaplan, R., Kaplan, S., 1989: The experience of nature. A psychological perspective. Cambridge university press, Cambridge.
- Kučan, A., 1998: Krajina kot nacionalni simbol. Znanstveno in publicistično središče, Ljubljana.
- Lah, L., 1994: Prenova stavbne dediščine na podeželju – Kras. Dolenjska založba, Tiskarna Novo mesto, Novo mesto.
- Mlakar, B., 2006: Kulturna krajina kot kulturna dediščina. V: n., Bratina-Jurkovič, B., Mlakar, ur. Mednarodna konferenca Krajina in družba. Ljubljana: Ministrstvo za okolje in prostor Republike Slovenije. 2006. Str. 220-233.
- Občina Dobrinj, 2011. Upoznajte Opčino Dobrinj – Povijest. [online]. Dostopno na: http://www.dobrinj.hr/povijest_hr.htm [8.11.2011]
- Opačić Tvrtko, V., 2005: Opčina Dobrinj na Krku – može li se razviti turizam u uvjetima otočne periferije? [elek. vir.]. Dostopno na: <http://www.geografija.hr/clanci/763/opcina-dobrinj-na-krku-moze-li-se-razviti-turizam-u-uvjetima-otocne-periferije> [10.11.2011]
- Škrjanec, M., 2003: Načrtovanje poti in spremljajoče turistično rekreacijske infrastrukture na primeru bodočega krajinskega parka Radensko polje. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Biotehniška fakulteta, Oddelek za krajinsko arhitekturo, Ljubljana.
- Twain, M., 1883: Life on the Mississippi. [elek. vir.]. Dostopno na: <http://books.google.si/books?id=A313N7bQLukC&printsec=frontcover&hl=sl#v=onepage&q&f=false> [11.5.2011]
- Zupančič, D., 2010: Vidoviči in kultura oblikovanja prostora. V: AR Arhitektura raziskave 2010/1, str. 28-37. [elek. vir.]. Dostopno na: http://www.fa.uni-lj.si/filelib/9_ar/2010/ar_2010_1_clanki_domen_zupancic.pdf [10.11.2011]

Naložba v vašo prihodnost

OPERACIJO DELNO FINANCIRA EVROPSKA UNIJA
Evropski socialni sklad

mлада raziskovala iz gospodarstva Tina Demšar Vreš
tina.demsar@landscape.si
Landscape d.o.o.

Iz recenzije

Članek je del doktorske naloge in govori o prepletanju prvin arhitekture in krajine severnega Kvarnerja. Obravnava predvsem krajino in mesta (Dobrinj podrobneje), žal se ne ukvarja z elementi arhitekture podeželja (bunari, gumna, komarde, mrgari), ki krajino bistveno dopolnjujejo. Vključitev teh značilnih objektov bo v doktorsko nalogo nujno. Članek vsebuje opise urbanističnih, arhitekturnih in krajinarskih posegov.

Za arhitekturo in urbanizem bi bila potrebna tipološka raziskava, vezana na naravne danosti, tudi z geografskega vidika. V virih bi bilo treba uravnati vsa tri področja, kar predstavlja širši spekter znanj kot navajanje predvsem spletnih naslovov.

Recenzija je bila sprejeta na seji Znanstvenega sveta Projekta Kras2o11 dne 13.1.2012
Podpredsednik sveta, akademik prof. dr. Andrej Kranjc

USTVARJANJE KRAŠKE KULTURNE DEDIŠČINE MED

TEORIJO IN PRAKSO

CREATING KARSTIC CULTURAL HERITAGE BETWEEN THEORY AND PRACTICE

izvleček

Razumevanje kulturne dediščine Krasa ne vključuje le pomena ohranjanja, zaščite in varovanja kulturnih stvaritev naših prednikov za identifikacijske, ekonomske in razvojne namene, temveč tudi načine, poti oz. prakse ustvarjanja dediščine. Ker je dediščina konstrukt sedanjosti, medtem ko vire za njeno interpretacijo in rabo uporabljamo iz preteklosti, pri njenem ustvarjanju sodeluje več akterjev: strokovnjaki iz posameznih kulturnih institucij, člani najrazličnejših lokalnih, razvojnih, turističnih, kulturnih društev in organizacij, učenci, dijaki in študentje v okviru dediščinskih projektov ter številni posamezniki. Vsak ustvarjalec dediščine bo elementom iz preteklosti glede na družbeno sprejemljive vrednote in norme ter lastne izkušnje, potrebe, merila, ideje in pričakovanja podelil svoj pomen. V prispevku bodo tematizirane različne vloge in nameni strokovne in laične javnosti v procesih ustvarjanja kulturne dediščine, kjer bo poudarek na predstavitvi načinov, kako vzpostaviti učinkoviti medsebojni konstruktivni dialog med glavnimi deležniki konstruiranja dediščine. Le v komplementarnih medsebojnih odnosih bo dediščina odigrala učinkovito razvojno vlogo, ki bo Krasu prinesla dobre primere za zagotavljanje konkurenčnosti in inovativnosti.

ključne besede

procesi ustvarjanja dediščina, trajnostni razvoj, strokovna in laična javnost, Kras

abstract

Understanding the cultural heritage of the Karst involves not only the significance of preserving, protecting and safeguarding the cultural artefacts of our forbears for the purposes of identity, economic and development, but also the ways, avenues and practices of creating heritage. As heritage is a construct of the current time, whilst the sources used to interpret and employ it are borrowed from the past, several actors are involved in its creation: experts from individual cultural institutions, members of various local, development, tourist and cultural societies and organisations, pupils and students within the framework of heritage projects, as well as numerous individuals. Every creator of heritage will confer their own significance on elements of the past with regard to socially acceptable values and norms, and in conformity with their own experiences, needs, criteria, ideas and expectations. The paper addresses topics such as the various roles and purposes of experts and the lay public in processes of cultural heritage creation; emphasis is placed on the presentation of ways in which to establish a constructive dialogue between the principle stakeholders of heritage construction. It is only in complementary relationships that heritage will play an efficient development role in providing good models for the Karst region to ensure competitive and innovation momentum.

key words

processes of cultural heritage creation, sustainable development, experts and lay public, the Karst

Po osamosvojitvi Slovenije, ki je za svojo mednarodno prepoznavnost, utrjevanje nacionalne in regionalne identitete in razvoj novih gospodarskih dejavnosti (npr. turizma) potrebovala nove kulturne simbole, se je raziskovanju in vrednotenju kulturnih elementov iz lokalne preteklosti začelo posvečati več pozornosti. Spoznano je bilo, da materialne in nematerialne stvaritve naših prednikov, ki jih v sedanjosti označujemo kot dediščina, lahko predstavljajo pomemben kulturni in ekonomski potencial, ki akterjem lokalnih skupnosti omogočajo identifikacijski znak pri izgradnji in utemeljevanju osebne in kolektivne lokalne oz. regionalne prepoznavnosti, hkrati pa je tržno blago, ki omogoča skupnostim ekonomski socialni in kulturni razvoj. Procese ohranjanja, zaščite, varovanja in rabe preteklih elementov so obenem spodbudili tudi širši globalni procesi, ki niso povzročili le kulturne homogenizacije, temveč tudi zavedanje kulturnih in naravnih značilnosti lokalnega prostora, kar teoretiki označujejo kot globalizacijo (Robertson 2003: 35) oziroma relokacijo (Beck 2003: 70). Tu je pomemben proces vzpostavljanje novega odnosa med lokalnim in globalnim prostorom, ki se med drugim kaže pri vplivu političnih, kulturnih, ekonomskih in drugih procesov svetovnega merila na lokalni prostor in obratno, vplivu lokalnih procesov na globalni svet. Kot zapiše znan sociolog, ki se je ukvarjal z zmotami o globalizmu, Ulrich Beck: "Ne moremo se namreč izogniti temu, da ne bi iz globalnega sveta, prepletenim z globalnim trgov, potrošnjo in informacijami, ničesar absorbirali, vendar se o načinu tega izbora odloča lokalno oziroma komunalno" (Beck 2003: 81). Nove družbenopolitične in kulturne razmere (prim. transnacionalizacija, razmah množičnih občil, komodifikacija kulture itd.) so med drugim ustvarile pogoje, da je postalo ukvarjanje oziroma ustvarjanje dediščine domena širšega prebivalstva in ne le strokovne in

znanstvene javnosti v okviru državno kulturnih institucij, kot je bilo značilno še pred tremi desetletji.

Procesom relokacije oziroma globalizacije se ni izognil niti kraški svet. Pri vnovičnem odkrivanju naravnih in kulturnih posebnosti lokalnega okolja sta pomemben simbol kraške identitete s pomočjo strokovnopolitičnega diskurza postala tudi kamen in arhitekturna dediščina. O tej temi so v devetdesetih letih 20. in v začetku 21. stoletja izšla številna knjižna dela (gl. Renčelj, Lah: 2004; Renčelj 2002; Kernel 2003; Pertot 1994, 1997; Marušič (ur.): 2001 idr.), v letih 2003–2004 se je v Občini Sežana izvajalo pomemben čezmejni mednarodni PHARE projekt Porton - središče za obdelavo, oblikovanje in ohranjanje kamna, po naseljih so se odvila številna strokovna srečanja. Na predavanjih in izdani literaturi smo poslušali oziroma brali, da je "glavna razpoznavnost Krasa kraška arhitektura, kot seštevček vsega, kar sta doslej ustvarila skupaj znani umetnik in anonimni graditelj" (Fister 1999: 19), da z "izgubo kraške arhitekture bi izgubili tudi Kras" (Agencija Kras 1999: 10–11) oziroma, da kraška arhitektura ohranja Kras in njegovo značilno polpreteklo podobo. Poleg poudarjanja pozitivnega pomena kamna in kraške arhitekture za razpoznavnost Krasa in načina življenja Kraševcev, pa smo bili na predavanjih tudi priča izjavam o omalovažujočem oziroma negativnem odnosu Kraševcev do kamnite dediščine in tradicije uporabe kamna. Zato je po besedah arhitektke dr. Žive Deu in še mnogih drugih strokovnjakov, ki niso doma s Krasa, zasluga "ljudi, ki prihajajo iz mest in manj zasluga domačinov" (Deu 2004: 15), da se je na Krasu spremenilo vrednotenje preteklih arhitekturnih elementov. Takšne izjave so marsikaterega Kraševca zbolele, saj se strokovnjaki, ki so negodovali nad ravnanjem lokalnega prebivalstva, ki je donedavnega zanemarjalo, uničevalo

oziroma zapuščalo kamnite stvaritve, niso poglobili v širše družbenopolitične, kulturne in socialne razmere, ki so bile vzrok nastalemu ravnanju. S poglobljenim razumevanjem zgodovine načina življenja Kraševca bi spoznali, da je v času moderne dobe, katere značilnosti so se v slovenskem prostoru najbolje odražale v obdobju socialistične Jugoslavije, ko se je težilo k napredku, razvoju, tehnološki razvitosti in novim arhitekturno umetnostnim slogom, preteklost predstavljala simbol nazadovanja, na Krasu pa zlasti simbol revščine, ki so jo Kraševci najbolj izkusili v obdobju fašizma in dve desetletji po drugi svetovni vojni.

Slika 1: Portala domačij v vasi Kobjeglava, grajena pred drugo svetovno vojno. (Hrani: Družina Grmek iz Kobjeglave.)

Figure 1: The portals of homesteads in the village of Kobjeglava built before the 2nd World War.

Slika 2: Po drugi svetovni vojni so portala uničili in vgradili železen porton. (Foto: Jasna Fakin Bajec, 2004.)

Figure 2: After the 2nd World War, the portals were destroyed and iron entrances were built.

Ker je med domačim prebivalstvom življenje v stari kmečki hiši simboliziralo tehnološko zaostalost in kulturno nerazvitost, so z izboljšanjem gmotnega položaja in z ugodno kreditno politiko v sedemdesetih let 20. stoletja začeli graditi nove bivalne enote, ki niso odražale značilnih kraških arhitekturnih posebnosti. S spodbujanjem napredka in tehnološkega razvoja so se v arhitekturi uvajali novi stili in kompozicije (npr. tipske, škatlaste bivalne enote) z novimi gradbenimi materiali kot so beton, železo in jeklo. Stavbe naj bi odražale idejo razuma, osnovano na univerzalnih principih, ki ni upošteval regionalnih

značilnosti in materialov, kot sta bila na Krasu kamen in les. Zato je kamen pridobil pomen zaostalosti, medtem ko je betonski zid simboliziral novo dobo, ki je prinašala boljši način življenja. S tem se nekoliko prekine proces tehnološko inovativnega nadgrajevanja tradicije, saj so bile stare kraške hiše prenovljene z novimi arhitekturnimi elementi (npr. novimi železnimi vhodi), ponekod so funkcionirale le kot gospodarska poslopja ali pa so bile prepuščene propadanju oziroma so jih kasneje začeli kupovati neavtohtoni prebivalci, ki so jih spreminjali v počitniške hiše oz. vikende. Obenem se je treba zavedati, da je na Krasu v obdobju po drugi svetovni vojni primanjkovalo izobraženega sloja, ki se bolje zaveda kulturnega in socialnega pomena stvaritev iz preteklosti, saj so bili izobraženci zaradi fašističnega nasilja v obdobju med svetovnima vojnama izgnani. Številni kmečki sloj, ki je ostal, pa ni spoznal, da je lahko preteklost pomembna vrednota za boljšo sedanost in prihodnost. Brez lastnega razmišljanja in kritičnega pogleda je podlegel neuspešnim političnim procesom konstruiranja jugoslovanske nacionalne identitete, kjer se je večjo družbeno pozornost namenjal drugim pomnikom iz preteklosti (zgodovini NOB, slovanskim šegam in navadam). Danes sicer Kraševci priznavajo, da so jih pozitivnega odnosa do kamna in kamnite dediščine med drugim naučili tudi t. i. "Drugi" – prebivalci počitniških hiš (vikendaši) iz notranjega dela Slovenije, ki so kupljene stare kamnite hiše popravili v idealiziranem kraškem stilu, saj so v značilnih kulturnih elementih iz kraške preteklosti za razliko od lokalnega prebivalstva prepoznali druge vrednote in pomene kot domačini. Zaradi drugačnih zgodovinskih izkušenj, potreb, pričakovanj, ciljev in izobrazbe so arhitekturne elemente kraške hiše povezovali s podeželsko idilo, estetiko, romantiko, spominom na otroške, brezskrbne dni itd., medtem ko so jih domačini povezali z uporabnostjo, oziroma funkcionalnostjo, saj morajo v bivalnih enotah preživeti dalj časa kot lastniki počitniških hiš. Zato je lokalno prebivalstvo svoje bivalne enote primorano spreminjati glede na potrebe življenja v 21. stoletju, kar pomeni spreminjanje funkcije in zgleda posameznih arhitekturnih elementov. Mirno pa lahko trdimo, da je danes tudi med lokalnim prebivalstvom kamen vnovično pridobil pozitivno konotacijo, kar se je začelo odražati tudi v vsakdanjem načinu življenja. To sem med drugim vidi pri popravljanju kraških hiš oziroma dodajanju kraških elementov novogradnjam ali gradnjam iz socialističnega časa, odprtju Višje strokovne šole v Sežani, kjer izvajajo program Oblikovanje materialov za kamnoseški poklic, večanju števila kamnoseških mojstrov, večjem številu udeležencev na kamnoseških delavnicah itd.

Predstavljeni primer nam obenem pokaže, kako med različnimi akterji pretekli elementi, ki jih danes označimo kot dediščino, utelešajo različne pomene in vrednote, hkrati pa se pomeni tudi spreminjajo skozi čas in prostor. Kot zapiše raziskovalec dediščine Graham Fairclough "kar navadni ljudje vrednotijo, je lahko različno od strokovnjakov, lahko pa vrednotijo isto stvar, vendar zaradi različnih razlogov, kot so razlogi povezav, spomina, lokalnosti" (Fairclough 2008: 299). V obdobju moderne dobe Kraševcem kamen, kamniti izdelki in kamnita arhitektura niso predstavljali dediščine, ki jo je potrebno vrednotiti, temveč so to predstavljali drugi simboli preteklosti. Čeprav se ne sme prezreti, da si je stroka v okviru Goriškega muzeja in Zavoda za varstvo kulturne dediščine, območna enota Nova Gorica prizadevala, da bi kamen in kamnite stvaritve pridobili pozitivno vrednost (v okviru Goriškega muzeja je v sedemdesetih letih 20. stoletja potekala etnografska raziskava materialne kulturne

dediščine, organiziranih je bilo več razstav in posvetov), širša kraška javnost za razliko posameznikov ni znala prepoznati pomen ohranjanja kamnitih izdelkov. Odnos se je začel spreminjati šele konec osemdesetih in v devetdesetih letih 20. stoletja. K temu so veliko pripomogli tudi tuji strokovnjaki, ki so obiskovali slovenski kraški svet in tu izvajali raziskave naravnih pojavov. Zofija Klemen Krek, nekdanja direktorica in generalna sekretarka Slovenske nacionalne komisije za UNESCO, je na dveh okroglih mizah o kraški dediščini na Krasu opozorila, da domači strokovnjaki pri pripravljanju predlogov, katere predele slovenske krajine predlagati za vpis v svetovni seznam naravne in kulturne dediščine, niso predvideli kraške naravne in kulturne krajine in da je moral priti strokovnjak svetovnega slovesa, ki je pripomnil: *"Oprostite gospa, kje pa je klasični kras? Ali ne veste, da je to pokrajina, ki absolutno sodi v seznam svetovne naravne in kulturne dediščine po svojih značilnostih kraških pojavov v podzemlju in na površju ter skupaj s kulturno dediščino tvori tipično kraško kulturno krajino!"* (Klemen Krek 1999: 32, gl. še 1995: 56). Nato so strokovnjaki na novo oblikovali predloge in vanje vključili tudi Kras s kulturno krajino, z vsemi arhitekturnimi in drugi spomeniki itn.

Slika 3: Značilen kraški portal v Tomaju leta 1945. (Hrani: Arhiv Slovenskega etnološkega muzeja v Ljubljani, Zbirka: Foto oddelek Tiskovnega urada pri predsedstvu vlade Slovenije).

Figure 3: A typical karstic portal in Tomaj in 1945.

Hkrati se nam ob primeru tudi odstira vprašanje o procesih oziroma načinih konstruiranja dediščine. Po sodobnih postmodernističnih paradigmah je dediščina namreč razumljena kot stvaritev oz. konstrukt sodobnih meril in vrednot izoblikovanih v specifičnih družbenogospodarskih, političnih in kulturnih razmerah nacionalnega / regionalnega / lokalnega prostora, ki v sodobnem globalnem svetu ni imun na širše evropske in svetovne vplive. Vire za njeno interpretacijo pa uporabljamo iz preteklosti. Do nedavnega smo bili najpomembnejši ustvarjalci dediščine t. i. avtoritativna telesa oziroma strokovnjaki iz najrazličnejših kulturnih institucij (muzejev, arhivov, zavodov za varstvo kulturne dediščine, raziskovalnih institucij), ki smo po najrazličnejših strokovnih merilih prepoznali vrednost posameznih elementov iz preteklosti. Zaradi družbenopolitičnih in kulturnosocialnih razmer, ki so jih prinesli globalizacijski procesi, transnacionalna gibanja, značilnosti tržnega gospodarstva in z njim povezana komodifikacija kulture so se nam v zadnjih letih pri ustvarjanju dediščine pridružili

tudi drugi akterji lokalnih skupnosti: člani najrazličnejših kulturnih, turističnih, razvojnih in drugih društev; učenci, dijaki in študentje različnih izobraževalnih dediščinskih projektov in številni posamezniki. Zato je pri sodobnem ustvarjanju dediščine pomembno sodelovanje oziroma komparativnost vključenih akterjev ustvarjanja dediščine, saj se je do nedavnega dogajalo, da je strokovno-znanstvena javnost za razliko od lokalnega prebivalstva v kulturnih prvinah iz preteklosti (npr. kamniti hiši, kamnoseškem izdelku, ljudskem plesu in pesmi, veččinah, življenjskemu ritualu) prepoznala drugačne vrednote kot domačini, ki živijo s strokovno ovrednotenimi prvinami. Ker stroka do nedavnega ni upoštevala pomenov in vrednot kulturnih elementov domačega prebivalstva, ki izhajajo iz njihovega načina življenja, preteklih izkušenj, sedanjih potreb in želja, je v mnogih kraških primerih prihajalo do upornih ravnanj (prim. Štanjel).

Slika 4: Novogradnja s tradicionalnimi kraškimi elementi. (Foto: Jasna Fakin Bajec, Škrbina, 2004.)

Figure 4: A new build with traditional karstic elements.

Zastavljajo se vprašanja, kako združiti poglede in pomene različnih akterjev, ki sodelujejo v procesu ustvarjanja dediščine, da dediščina ne bo odigrala le identifikacijske in tržne, temveč tudi trajnostno razvojne vloge, ki bo zagotavljala konkurenčnost in inovativnost lokalnega okolja? Kako uskladiti poglede strokovne javnosti, političnih akterjev in lokalnega prebivalstva pri rabi/izrabi dediščine, da bo predstavljala osnovni pogoj za pripravo razvojnih strategij lokalnega prostora.

Odgovor leži v interdisciplinarnem pristopu, kjer bodo ključno vlogo poleg strokovne in politične javnosti odigrali prav lokalni prebivalci, saj je prav od njihovega odnosa, pogleda, mišljenja in rabe odvisno nadaljnjo življenje dediščine. Če bo strokovna javnost ali politična oblast poskušala razvijati prakse razvoja, ki so v lokalni skupnosti negativno ovrednotene oziroma nimajo tradicije (npr. gojenje sivke na Krasu), se bo lokalno prebivalstvo težje prilagodilo oziroma ustvarjeno dediščino ne bo prepoznalo za svojo. Čeprav se strokovna javnost na teoretični ravni zaveda tako pomena interdisciplinarnega odnosa med različnimi strokovnimi pogledi in merili, kot pomena vključevanja lokalnega prebivalstva, se v realnem svetu takšna pristopi največkrat razblinijo. Stroke niso pripravljene na kompromisne dogovore in poglede, za najrazličnejše procese vključevanja lokalnega prebivalstva pa največkrat zmanjka volje, energije, predvsem pa denarja. Vključevanje lokalnega

prebivalstva se pri razvojnih projektih, ki predvidevajo ohranjanje in trženje dediščine, največkrat kaže z vključitvijo strokovnjakov iz domačega okolja, ki sicer poznajo lokalne probleme in nanje tudi opozarjajo, vendar v kolikor se ne bo ozaveščalo in izobraževalo celotnega lokalnega prebivalstva – tudi tiste s nekoliko nižjo izobrazbo, nezainteresirane oziroma pasivne prebivalce, ki so številčno v večini – nobena razvojna strategija ne bo zaživela in bo le črka na papirju. Tako se je na Krasu dogodilo s projektom Pilotni projekt Kras in bojim se, da se bo podobno dogodilo z aktualnim čezmejnim projektom Slovenija – Italija z naslovom Kras – Carso: Strateški projekt za trajnostno upravljanje naravnih virov in teritorialno kohezijo. In kako pritegniti širši sloj lokalnega prebivalstva v procese ustvarjanja dediščine, zlasti pa v procese njene uporabe za trajnostni razvoj lokalnega okolja? Stroka mora najprej spoznati pomene in vrednote, ki jih v skupnosti utelešajo kulturne prvine, ki jih želimo vključiti v njen razvoj (npr. arhitekturni objekti). To pogojuje, da morajo strokovnjaki, ki sodelujejo pri revitalizaciji npr. zgodovinskih naselij, gospodarskem razvoju okolja (v obliki razvoja turizma) ali drugih oblikah ustvarjanja dediščine, vzpostaviti stik z ljudmi, se poglobiti v njihovo preteklo pot in tudi v okolje, v katerem živijo, da spoznajo njihove (človekove) izkušnje in družbeni kontekst. Le tako lahko iz njihove zgodovine, izkušenj in sedanjih praks sestavimo logiko skupnosti ter na podlagi ovrednotenih pomembnih sestavin njihovega življenja ponudijo smernice za prihodnost. Predstavljeni uvodni primer lepo pokaže, da pri oblikovanju pomenov, ki jih utelešajo kulturne stvaritve označene kot dediščina, imajo konstitutivno vlogo prakse oziroma dejanja, mišljenja, spominjanje in ravnanja domačih akterjev, ki so postavljeni v povsem konkretne in spreminjajoče se zgodovinske, družbene, ekonomske in prostorske okoliščine. Tako je pri preučevanju praks ustvarjanja kulturne dediščine in njene sodobne vloge ključnega pomena spoznavanje praks človeka – akterja določene družbe, ki je glavni nosilec kulturnih procesov. Človek s svojim delovanjem (vsakdanjimi praksami) producira materialne in nematerialne kulturne artefakte in njihov pomen, ki posredno ali neposredno vpliva na življenje družbenih skupin, kakor to dopuščajo ali narekujejo odnosi med člani te skupine in njihove zgodovinske izkušnje. Raziskava načina življenja naj se ne bi izvajala le v strokovnjaških kabinetih in predavalnicah v diskusijah z drugimi strokovnjaki, temveč med glavnimi akterji v skupnosti. Pri tem bi nekoliko izpostavila etnografsko metodo dela (intervjuje, ankete, opazovanje z udeležbo), s pomočjo katere se strokovnjak v pogovoru z ljudmi lahko dokoplje do ključnih segmentov življenja v skupnosti, spozna odnose domačih ljudi do materialnih objektov ter drugih kulturnih segmentov, hkrati pa ljudi tudi informira, izobražuje in ozavešča. Ker se bo lokalno prebivalstvo počutilo kot pomemben sogovornik o njihovem načinu življenja med preteklostjo in prihodnostjo in obenem ključen akter razvoja, bo v nadaljnjih letih lažje sledilo razvojnim konceptom. Hkrati je potrebno zagotoviti aktivno sodelovanje z občinskimi oblastmi, saj so ključni oblikovalci oziroma potrjevalci prostorskih in drugih razvojnih smernic. V kolikor se občinski svetniki ne zavedajo trajnostnih problemov svojega lokalnega okolja, pomena ohranjanja oz. sonaravnega razvoja kulturnih in naravnih produktov, ne moremo pričakovati, da bodo podprli strokovne predloge in priporočila. Za doseg teh ciljev je potrebno stalno izobraževanje in do-izobraževanje občinskih svetnikov, ki se bi lahko kazalo v obliki strokovnih člankov v lokalnih občinskih časopisih in na strokovnih predavanjih v okviru občinskih sej.

V dosedanjih letih se je žal vse prevečkrat dogajalo, da so raziskovalci reševali številna znanstvena vprašanja o varovanju in zaščiti Krasa, ki žal niso prišla do uporabnika v določenem bivalnem okolju. Vsak razvoj pa je uspešen le v primeru, da vključuje lokalno prebivalstvo, brez katerega si učinkovitega in uporabnega dela ni mogoče predstavljati oz. brez katerega lahko pridobljeni rezultati in spoznanja obvisijo v vmesnem prostoru med proizvajalci in uporabniki znanja. Le v komplementarnih medsebojnih odnosih med strokovno in politično javnostjo in lokalnim prebivalstvom bo dediščina odigrala učinkovito trajnostno razvojno vlogo, ki bo Krasu prinesla dobre primere za zagotavljanje nadaljnje konkurenčnosti in inovativnosti.

Viri in literatura

- Agencija Kras. (1999): Z izgubo "kraške" arhitekture bi izgubili tudi Kras – sklepne ugotovitve okrogle mize "Zakaj izgineva kraška avtentična arhitektura?". V: Kras, revija o Krasu in krasu, št. 32-33, str. 10-11.
- Beck, U. (2003): Kaj je globalizacija? Zmote globalizma – odgovori na globalizacijo. Knjižna zbirka Krt, Ljubljana.
- Deu. Ž. (2004): "Zagovornica izvirne kraške stavbne dediščine": Dr. Živa Deu o obnovi stanovanjskih stavb na podeželju: pogovor. V: Kras: revija o Krasu in krasu, št. 66, str. 10-15.
- Fairclough, G. (2008): New Heritage: an Introductory Essay – People, Landscape and Change. V: The Heritage Reader. Routledge, London, New York, str. 297-312.
- Fister, P. (1999): Ali izgineva avtentična kraška arhitektura?; vedno aktualno vprašanje. V: Kras, revija o Krasu in krasu, ŠT. 32/33, str. 17-25.
- Kernel, D. (2003): Kamnolomstvo in kamnoseštvo na Krasu. Goriški muzej, Nova Gorica.
- Klemen-Krek, Z. (1995): Spodbuditi organizirano gibanje: okrogla miza "Ženska in njena vloga pri varovanju naravne in kulturne dediščine Krasa". V: Kras, revija za promocijo, let. 2, št. 9, str. 56-57.
- Klemen-Krek, Z. (1999): Države tekmujejo za vpis v Unescovo dediščino. V: Kras, revija o Krasu in krasu, št. 32/33, str. 31-33.
- Marušič, I. (ur.) (2001): Kamen 1992-2001: 10 let. SKD Igo Gruden, Nabrežina.
- Pertot, I. (1994): Obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti. Samozaložba, Trst.
- Pertot, I. (1997): Kamnita dediščina Krasa: obdelava in projektiranje kamna v kamnoseški obrti. Mladika, Trst.
- Renčelj, S. 2002 Kras: kamen in življenje. Libris, Koper.
- Renčelj, S. Lah, L. (2004): Kraška hiša in arhitektura Krasa med očarljivostjo in vsakdanom. Libris, Koper.
- Robertson, R. (2002): Globalisation or glocalisation. V: Globalization: critical concepts in sociology, 3. del. Routledge, London, New York.

REVITALISATION OF VINEYARDS IN THE TERRACED
LANDSCAPE ON THE KARST RIDGE OF TRIESTEOŽIVLJANJE VINOGRADOV V TERASASTI POKRAJINI TRŽAŠKEGA KRAŠKEGA
ROBA**izvleček**

Starodavna krajina terasastih vinogradov v Kontovelu je zelo dragocena. Pomen celovitosti te kulturne krajine je povezan z bližino miramarskega gradu in parka ter s hkratno prisotnostjo dveh področij, vključenih v Naturo 2000. Leta 2010 smo za Tržaško deželo izdelali krajinsko poročilo, v katerem smo analizirali in ovrednotili projekt oživitve obstoječih poti z namenom izboljšati dostopnost do kmetijskih zemljišč in s tem pospešiti obdelovanje teras. Deželno poročilo vsebuje zahteve za pripravo podrobnejšega načrta. V poročilu je posebej naznačeno, da mora končni načrt upoštevati vrednost izvornih suhozidov, ki prispevajo k avtentičnosti kulturne krajine. Ker zamenjava starega kamnitega zidu z novim ne bo nikoli dosegla izvirne avtentičnosti, priporočamo skrbno preverjanje možnosti, da na novo zgradimo suhozide z uporabo enakih tehnik in istih materialov, kadar je to potrebno zaradi razširitve poti. Uporabljeni kamni morajo biti izključno iz porušenih obstoječih zidov znotraj področja posega. Uporaba kamnov iz krajevnih leg zagotavlja popolno spoštovanje izvornosti in barv kraja ter povečuje okoljsko vzdržnost posega.

ključne besede

obalna krajina, terase, vinogradi, suhozidi, Kras, Trst

abstract

The ancient landscape of terraced vineyards in Contovello is of great value. The importance of the integrity of this cultural landscape is linked to its proximity to the Castle and the Park of Miramare and the simultaneous presence of two Natura 2000 areas. We elaborated a landscape report for the Province of Trieste in 2010, analysing and evaluating a project aiming at recovering the functional features of the existing routes to improve access to agricultural land and thereby enhance the cultivation on the terraces. The landscape report include requirements for the preparation of detailed design. In particular the report indicates that the final design must take into account the value of the original dry stone walls which contribute to the authenticity of the cultural landscape. Since the replacement of an old stone wall with a new one will never reach the original authenticity it is advisable to check carefully the possibility of rebuilding the dry stone walls using the same techniques and the same materials where it is necessary to widen the path. The stones used must derive exclusively from the demolition of existing walls inside the area of intervention. The use of stone from the site ensures full respect for its original and the colours of the place and increases the environmental sustainability of the intervention.

key words

coastal landscape, terraces, vineyards, dry stone walls, Karst, Trieste

This article is based on the landscape report we elaborated for the Province of Trieste in 2010. The report was prepared for the application for approval of the project "Infrastructuring the Karst ridge of Trieste - First Phase" in accordance with the Italian law of 2005. The mentioned project proposed a way to recover the hillside of Contovello, Trieste, giving this area the infrastructure deemed necessary for accessibility and irrigation.

The ancient landscape of terraced vineyards in Contovello is of great value. The importance of the integrity of this cultural landscape is linked to its proximity to the Castle and the Park of Miramare and the simultaneous presence of two Natura 2000 areas: the Habitats Directive Site (SCI) "Carso triestino e goriziano" and the Birds Directive Site (SPA) "Aree carsiche della Venezia Giulia".

The project aims at recovering the functional features of the existing routes to improve access to agricultural land and thereby

enhance the cultivation on the terraces. The extraordinary cultural landscape would otherwise be doomed to disappear as a consequence of the process of reforestation. Since it is a highly vulnerable landscape it requires the utmost respect for the characteristics of the site.

Analysis of the current situation**Territorial and landscape overview**

The project site is located in the region of Friuli Venezia Giulia, Province of Trieste, Municipality of Trieste, locality Contovello. The province of Trieste can be represented by two neighbouring bands of variable thickness: the Karst plateau and the coastal strip. The built environment consists of the city of Trieste and a number of smaller towns of ancient formation, based on predominantly agricultural or fishery related activities, located immediately around the scattered Karst plateau and the coast

Figure 1: Terraced vineyards are associated with the villages on the edge of the Karst ridge. The area of context and the area of study are highlighted in the drawing.

Slika 1: Terasasti vinogradi so povezani z vasi na obrobju Kraškega roba. Na risbi sta poudarjeni okolno območje in proučevano območje.

and connected by widespread newly formed buildings. The landscape context identified by the centre is bordered to the east, west of the village of Duino, the countries that border the Karst ridge to the north and south of the sea. The centres included in this area have historically been characterised by being tied to the sea, despite the great differences in altitude. The villages situated on the ridge, Visogliano, Aurisina, Santa Croce, Dulanjavas and Contovello, thus form a group characterised by direct connections with the coast, such as by passing fishermen to reach fishing spots, which still mark the area.

Figure 2: The network of paths shows a few connections between the Karst ridge and the sea, overcoming the barriers formed by the coastal road and the rail routes which have interrupted many of these connections.

Slika 2: Mreža poti prikazuje nekaj povezav med Kraškimi robom in morjem. Premagujejo ovire, kot sta obalna cesta in železniška proga, ki sta prekinili mnoge teh povezav.

Landscape context and area of study

The landscape is characterised by widespread and extensive terraces testifying the presence of ancient agricultural cultivation. In the study the partition walls and support of the terraces are made of dry sandstone and host crops mainly of vine. Among the terraces there is a network of access paths, also bordered by stone walls. The project proposes the recovery of these artefacts related to the landscape features of the area.

Figure 3: View of vineyards on the terraces above the Miramare Castle and Park.

Slika 3: Pogled na vinograde na terasah nad miramarskim gradom in parkom.

Geomorphological character

The study area extends along the sides of the coastal town of Trieste under the locality of Contovello, above the railway line

from Trieste to Venice. The altitude is approx. 100-250 m.a.s.l. The area has developed gradually in the transition zone between the limestone formation, the band of sandstone and, towards the sea, the area of the flysch. Limestones generally have low erodibility due to its compactness, and high permeability, characteristics that lead to a landscape with rounded hills. This is the case of the Karst plateau north of Contovello. Flyschlike geological structures, however, have a medium-high degree of erodibility, caused by the intense stratification and the presence of soft and non permeable marl layers, resulting in a much more rugged landscape with steep slopes and deep grooves. The morphology of the ridge is intimately linked to the type of rock. The border of the Karst ridge is of limestone, the lower band consists of sandstone with rather sweet slopes, while from an altitude of 130-170 m.a.s.l. a layer of flysch evolves with a more pronounced inclination.

Figure 4: Authentic path paved in stone connecting the Karst ridge to the Adriatic coast.

Slika 4: Prvotna, s kamni tlakovana pot, ki povezuje Kraški rob z Jadransko obalo.

Hydrological character

On the versant of the coast of Trieste there are many brooks containing high quantities of water during periods of heavy rains. Apart from areas in the valley, there is no real underground water and the presence of some sources is connected to local groundwater flow into the fissures of the rock. In the past wellsprings were exploited on a small scale, by collecting water in tanks.

The area examined is crisscrossed by four valleys crossed by small rivers of torrential character: Rio Grignano Prosecco Rio, Rio and Rio Miramare Cedas and Marinella. Within the area of study we find one of these brooks, the Rio Miramare, as well as the pond of Contovello. This pond is an element of landscape value, environmental as well as recreational. This is a small overrun of water created by sealing the bottom with clay in order to accumulate a reserve of water that was once used for grazing animals. The pond is fed by small springs from the overlying layers of flysch. It appears in the cadastral maps from 1822.

Vegetational systems

The vegetation of the study area consists of Mediterranean shrub species, woodlands, vineyards and olive groves on terraces. Many cultivated areas situated on the terraces have been abandoned and therefore there is an ongoing natural process of reforestation.

The forest associations on the side of the Trieste coast consists of oak woods, dominated by Downy Oak (*Ostrya-Quercetum pubescentis*) or Sessile Oak in most areas with acid soils (*Sesler-Quercetum petraeae*). In both cases, the undergrowth is compact and rich *Sesleria autumnalis*. The phase of reforestation following abandonment of crops or pastures is often characterised by the abundance of common broom (*Spartium junceum*). On the terraced areas there are crops, especially of vine (*Vitis vinifera*), and a minority of olive (*Olea europaea*) and fruit trees.

Agrarian landscapes

The project area is part of that portion of the Karst ridge which is characterised by steep slopes shaped into terraces. These are made up of agricultural lots of small size and quadrilateral shape, elongated perpendicular to the maximum gradient of the slope. The cultivated lots are usually separated by stone walls of sandstone. A large part of this abandoned agricultural land is currently presenting different stages of overgrowth with shrubs and stability problems, due to lack of maintenance.

The historical and cultural value of the terraced landscape is considerable and it also contributes to the formation of a habitat containing species of Community interest.

The cultivation of vine in the past has been an important element in the economy of the territory of Trieste, an outstanding example is the valuable *vinum pucinum* in Roman times.

In the period between 1400 and 1500 the Empire and the municipality aimed at containment and control of the vine cultivation and the commerce of wine, so the first agricultural rules were established. The situation remained unchanged until the proclamation of the free port of 1719 which led to an increase in the population and a renewed interest in investing in wine production. The best vineyards are concentrated mainly in the Karst area between the ridge and the sea, on arenaceous-marly layer corresponding to the villages of Santa Croce, Contovello and Barcola.

Around 1630 a system of planting vine called "Friuli" was introduced, in which the plants were neatly arranged, often in rows, allowing a rational exploitation of the land.

Especially in the area of Prosecco, Santa Croce and Contovello the quality of the wine was exceptionally high and it was appreciated by the upper classes throughout Europe, especially in Carinthia, Styria, Carniola and up in Graz, Linz and Prague.

Historical territorial fabric

An important iconographic source to understand the transformation over time of the terraces of Contovello is the historic land register Franceschini of 1866; cartography indicating individual lots, urban and rural areas.

In 1866 the urban centres and their boundaries were clearly legible: Contovello, San Girolamo and Dolagnavaz. There was more water, the pond of Contovello was enlarged and divided into two basins, sinks, fountains and water troughs for animals were present. The map also indicates the existence of two English gardens.

The predominantly agricultural area was cultivated with vineyards and only a few parts were used as orchards, left fallow or covered with wood. The paths between the terraces were narrow and thin to maximise the acreage.

Very interesting is the comparison between historical and current panoramic photographs. The first case is a shot from the Strada Napoleonica prior to 1857: the terraces extend almost

to the coast, while today you see the effects of overgrowth and urbanisation. The second case is a historical picture from a viewpoint at Contovello in 1952: the terraces are plenty and the border between urban and rural area is clear, a number of houses and a mass of cedars planted after World War II capture the view, weakening the identity of rural simplicity of the site (see Photo 6).

Figure 5: The height and proximity of the bordering stone walls form narrow and shady corridors in some sections of the paths.

Slika 5: Višina in bližina razmejitvenih kamnitih zidov na nekaterih odsekih poti tvorita ozke in senčnate koridorje.

Distribution and differentiation of the artefacts in the area of study

The project "Infrastructuring the Karst ridge of Trieste" contains a typological study of the existing stone walls of the area. These artefacts are listed by function, period of construction, type of binder material, condition and possible causes of degradation.

According to the typological study of the walls we can make some important considerations. The two major types of wall represented are dry stone walls of sandstone and walls of concrete. These two materials are the cheapest ones in each period. In order to make the paths accessible for even small mechanical agricultural vehicles a substantial part of the original tissue of dry sandstone walls has to be replaced or supplemented by elements in concrete. The area of the project corresponds to the area with the most important historical artefacts.

historical dry stone walls

The materials used in the past for built elements were obtained from the cleaning of stones from the fields and from the construction of trails. Unlike the Karst plateau, where the prevailing stone was limestone, the Karst ridge, up to an altitude of about 150 m.a.s.l. consists of sandstone. This sedimentary stone, grey and yellow ochre, comes in slabs with a thickness that can vary from a few centimetres to several metres. The farmers of the past have found it particularly convenient to split the sheets slotting, in order to get enough regular blocks with a characteristic elongated shape suitable for walls.

In the dry stone wall there is no collaboration between the block of material and binder, which means that the structure can withstand stress due solely to its own weight. These structures are used for the containment of the land as a division between agricultural lots.

Flooring: Historically, the paving of the paths of the study area was made of clay mixed with elements of stone. The same treatment was reserved for the access ramps and terraced

properties. With the use of cars and mechanical surfaces driveways have been paved or covered with gravel. The traits in the project are still in gravel or grass and weeds.

Steps: In ancient times, where it was necessary to overcome a large slope, steps were built of slabs of sandstone. In later periods the existing stone was replaced and integrated with concrete.

Fences and gates: The oldest fencing fences were made of local wood, untreated and usually put in place directly by the farmers. The existing fences of today are made of various materials: metal, plastic and wood. Even the gates were originally made of wooden strips or wrought iron but today various materials are used, often impacting with the context.

Water collection: To cope with water scarcity in the summer months rainwater tanks were arranged, later supplemented by metal tanks and plastic bins.

Relation to scenic routes

The network of paths that crosses the area of terraces is indirectly connected to a larger system of touristic interest. Four trails of historical and natural interest wind through the Karst ridge and affect the area of study.

The re-qualification of two sections of paths of Contovello provided by the project, increases the use of paths in the area of study and improves the connection with the extensive network of trails on the Karst.

The degradation of the environment and the landscape

The recent development of settlements on the Karst ridge has reduced the open view towards the sea and interrupted the continuity of ecological corridors.

The abandonment of traditional cultivations on the terraces results in the loss of the qualities of the rural landscape and of biodiversity together with an increased risk of erosion.

The large single-family buildings in the historical centre of Contovello have greatly reduced the visual quality of the historical settlement from many viewpoints east of the site. Next to the historical settlement cedars (*Cedrus* spp.) were planted in the fifties. The growth of these trees, extraneous to the context of the vegetation of the area, has greatly altered the visual perception of Contovello, first characterised by the contrast between the historical centre, well-defined on top of the hill and the terraced vineyards below.

The reduction of open spaces in favour of the forest and the urban sprawl around the old historic core are attacking the structure of the traditional landscape, characterised by sharp boundaries between different land uses, including settlements, cultivated areas and wooded areas.

Summary of significant historical events

The promontory of Contovello has always been the object of attention for its dominant position, with an open view of 360°, and for the characteristics of its agricultural land.

The presence of spring water, the slopes descending to the sea exposed by the sun, protected from the cold Bora winds, the good quality of the marly soils, have inspired the construction of terraces and the cultivation of wine and olives, since remote times.

On the site there is evidence of a proto-historic settlement, with remains dating from the end of the Bronze Age and from the Iron Age. In addition, there are Roman remains discovered a hundred metres south of the top of the hill.

On top of the peak of Contovello there are remains from the castle of Moncholano. The first documentary sources regarding the fortification are from 1308. Next to the castle the existence of a church dedicated to San Gerolamo is documented from 1338.

Contovello is probably the only known case in which one can determine precisely the birth of a village on the Karst. On July 30, 1413 it was decided in Trieste to create a village near the castle of Moncholano where only the church of San Gerolamo existed. At first the new settlement was called Villa di San Gerolamo, and later, in 1437, the name Contovello appeared for the first time.

A pictorial representation of Contovello interesting for the landscape aspects is the etching by Gaetano Merlato, dated 1820, entitled "View of the village of Contovello from the heights of Greta". It is a perspective representation of the hill of Contovello. In the foreground there is a road that borders the sea. On the left, two sailing boats, probably fishing boats, are delineated on the gulf. In the background emerges the Karst ridge that culminates with a rocky ridge on the right and pointed steeple of the church of Contovello in the centre. The terraces abundant with vineyards are clearly represented in this picture. Valleys traversed by brooks which descend from the mountain and groups of trees that are concentrated mainly in the roughness of the slope.

Functional and visual analysis

Visual and symbolic relationships

The project was evaluated from an analysis on a regional scale, identifying the terraces that stretches from the outskirts of the city of Trieste until Aurisina, between the sea and the Karst plateau.

The extent of the Karst ridge reaches an altitude of about 250 metres above sea level, on whose line contains there is a number of important landmarks and scenic lookouts (Belvedere Italia, Monte Grisa Sanctuary, Church of San Gerolamo).

In the aerial photo the extension of the terraces in Contovello is shown, above the railway line. From the sea they form the backdrop to the Park of Miramare, since the plateau behind is not visible.

Figure 6: The vineyards on terraces located between Contovello and Miramare are visible from the sea, from some points of the coast and from panoramic viewpoints in the city of Trieste.

Slika 6: Vinogradi na terasah med Kontovello in Miramarom so vidni z morja, z nekaterih točk na obali ter z nekaterih panoramskih razglednih točk v Trstu.

Panoramic photos were taken from different points of the coast of Trieste, which highlight the profile of the Karst ridge, corresponding to the terraces and the village of Contovello.

It is therefore very important to take into account that the transformation of this part of the ridge is visible from a distance and can alter the quality of the coastal landscape.

Functional relationships

Very important is the system of roads and pedestrian paths. The main vehicular roads are the Viale Miramare, which follows the coastline, the Salita Contovello and the Strada del Friuli, reaching the villages of Contovello and Prosecco, and the Strada Napoleonica.

The ridge is a very important tourist attraction for its high cultural value and environmental qualities. For this reason many tourist itineraries have been created connecting the Slovene and the Italian Karst. Significant for the cultural history are the pedestrian paths running along the boundaries of rural lots, some of which reach the coast: the old paths once used by fishermen.

Analysis of levels of protection in the operating context and study area

The area is part of the context of the Karst designated as a site of the ecological network "Natura 2000" under the Habitats and the Birds Directive.

Figure 7: Terraces of Contovello seen from the port of Cedas. (around 1950, M. Magan).

Slika 7: Terasa v Kontovelu iz pristanišča v Čedasu (okoli 1950, M. Magan).

The SCI "Carso triestino e goriziano" and the SPA "Aree carsiche della Venezia Giulia". ZPS extend within the provinces of Trieste and Gorizia. On the north the site borders on the Republic of Slovenia. The SCI/SPA, contains all types worthy of protection and conservation: Karst lands, wetlands (lakes, Karst ponds), cliffs and scree slopes, caves, fragments of vegetation (sub) Mediterranean extrazonal, limestone plateaus, rivers and halophilic area. Thanks to the fact that it is here the Mediterranean, the Alps and the Balkans converge, the Karst has an extraordinary wealth of flora and fauna.

Photographical documentation

The views towards the area of study are analysed from particularly significant viewpoints from the surrounding area. The relationship between the current situation and the past is analysed through two sets of images. The first one highlights some elements that characterise the morphology of the territory and the culture of the past.

The second establishes a direct comparison between past and present using pictures taken from a similar view in different ages.

If you compare two photographs, one from 1952 and one from 2010, transformations undergone in the area during about sixty year emerge. In particular, the loss of the definition of boundaries is noted, the disorderly building growth, the overgrowth, the loss of identity of the historical settlement of Contovello and the consequent weakening of the hierarchy between buildings and open spaces. Through the juxtaposition of two images taken near the Strada Napoleonica, the phenomenon of overgrowing is evident: the terraces which once extended to the sea are hardly visible (see Photo 6).

Figure 8: Comparison of a historical photo and a current photo from the lookout Trmadevec. The settlement of Contovello dominates the underlying areas with vineyards. (1952, M. Maganji). In the current image the urban sprawl is reducing the quality of the cultural landscape and a grove of cedars hides the settlement of Contovello partially.

Slika 8: Primerjava med staro in sedanjo fotografijo z razgledišča Trmadevec. Naselje Kontovel obvladuje nižje ležeča področja z vinogradi. (1952, M. Maganji). Na današnji fotografiji širjenje mesta zmanjšuje kakovost kulturne krajine, cedrov gaj pa delno zakriva naselje Kontovel.

Project: Description of the works to be performed

The project aims at recovering the degradation of existing interstate routes and bordering walls. The planned intervention aims at increasing the accessibility of the area, enhancing agricultural activities and ensuring the possibility of easy maintenance of the built elements.

During the final design a typical agricultural vehicle has been identified, currently used in the country, which enshrines the average characteristics. The total width of this vehicle is 1050 mm. The operations to be undertaken in accordance with the final project are of two types. The first type includes the recovery of the routes, the consolidation works of the terraces and the enlargement of the interstate roads to allow the passage of farm agricultural vehicles. The final design provides for a minimum width of 1.5 metres of the interstate roads in straight paths. In critical situations, in the presence of curves this width is increased. The second type of works, includes the demolition, excavation and restoration of paths for the installation of a water system and underground conduits for future installation of electrical cables. Along the route there will be pitches for the exchange and for the parking of agricultural vehicles, for temporary storage of materials and seating and information will be provided for tourists. For the retention of rainwater runoff along the route of the project will feature works reducing the water flow speed and accumulating water in underground tanks.

Identification of the project compared to the existing situation overlap

The project has been overlaid on the regional cartography and aerial photos to identify the network of paths. Historical research making use of photographic documentation and literature available and tables of the Franceschino land register was also carried out.

Figure 9: Comparison of areas cultivated by vine - overlap between aerial photo of 2005 with the Franceschino land register 1866. White areas in the drawing correspond to vineyards of 1866. From the overlap is noted that the network of paths has remained almost unchanged while the surface of vineyards is very reduced.

Slika 9: Primerjava vinorodnih območij – prekrivanje zračnega posnetka iz leta 2005 s Franciscejskim katastrom iz leta 1866. Beli predeli na risbi označujejo vinograde leta 1866. Prekrivanje pokaže, da je mreža poti ostala skoraj nespremenjena, medtem ko se je površina vinogradov zelo skrčila.

Comparison and identification of the project compared to the existing situation

The project has been compared with the existing situation with particular attention paid to the historical paths existing in the territory.

Comparison and identification of works in relation to the Franceschino land register

The current topographical structure given by the dry stone walls, and the division in terraces has been compared to the situation in the middle of the nineteenth century, recreated by means of the drawings of the land register of 1866. A remarkable state of preservation of the original structure emerges, while the change in land use has led to a progressive reforestation of the area.

The proposed intervention, following the divisions of the agricultural lots respects the subdivision of the area. The width of current paths winding within dry stone walls, is in some cases very narrow (50-80 cm) a direct consequence of the morphology but also of the original function.

Figure 10: Long stone stairs between the dry stone walls of the terraces.
Slika 10: Dolge kamnite stopnice med suhozidi teras.

The project analysed proposes, for functional reasons, an extension of the width of the paths replacing existing partitions with reinforced concrete coated with sandstone.

The project provides some pitches for operation of mechanical equipment, pitches that also serve as a resting place and panoramic terrace. These points now have a form dictated primarily by functional requirements, in contradiction with the topography of the territory.

The reasons for the architectural language adopted in reference to local tradition

The proposed intervention will connect to the network of nature trails of the Karst, thus helping to enrich the offer. Special attention is being given to the points of junction with the existing paths.

Elements for assessment of landscape compatibility Compliance with the intervention compared to the levels of protection in the operating context and study area

The proposed intervention compiles with the levels of protection as indicated in urban plans regarding the area.

The effects of the intervention on the surrounding landscape and on the area of intervention The evaluation of landscape compatibility concerns both the area of intervention and the surrounding landscape, both during construction and after construction. In the evaluation it is important to take into account the improvements which the realisation will bring to the entire system of terraces through the resumption of cultivation. The preservation of this cultural landscape requires active cultivation. The abandonment of cultivation and subsequent reforestation are the main causes of the process, going on for years, which is reducing the extension of the cultivated landscape of the terraces.

Figure 11: Comparison between the existing situation and the proposal. The visual impact of the pitches is clear.

Slika 11: Primerjava med obstoječo situacijo in predlogom. Vizualni vtis strmin je jasen.

The authenticity of the route before and after the intervention has also been evaluated, authenticity being considered the value of preservation of historical artefacts that contribute to landscape value.

The intervention inevitably affects the points just mentioned. The realisation of the project does not substantially alter the visual perception considering the points of view distant to the area of study (Colle di San Giusto, Viale Miramare, Faro dela Vittoria, Belvedere Italia and Strada Napoleonica). Considering scenic routes near the area of intervention, there is a disturbance of the visual perception due to the interruption of the continuity of linear walls created by the lay-bys.

Thanks to the use of photomontages the effects of the realisation were compared with the current situation, both for phase 1 and phase 2. The images show the enhancement of the site as a result of maintenance, in particular recovery compared to the current situation of degradation with walls overgrown by weeds. The enlargement of the path alters the proportions between the path and the bordering walls.

The coating of the walls is an important aspect for the evaluation of landscape compatibility. The final design is based on a solid documentation of the existing situation through a typological study of the walls, an accurate and precise documentation of the state of preservation and stability of existing walls. The maintenance of existing walls is assessed where it is possible. In short, the existing walls are demolished and rebuilt only in the units considered unsafe, and in the collapsed sections of wall

sections where it is necessary to widen the roadway to achieve the width of 1.5 m which is considered necessary. According to an audit of the project it was noted that in phase 1 approximately 60% of existing walls are maintained, while in the area of phase 2 around 54%.

Figure 12: The authenticity of the current network of paths is high.
 Slika 12: Današnja mreža poti je zelo podobna prvotni.

Figure 13: The authenticity of the network of paths will be reduced following the implementation of the project.

Slika 13: Avtentičnost mreže poti se bo po izvedenem projektu zmanjšala.

The landscape transformation is irreversible in the case of demolition of ancient walls. Other interventions are reversible. Regarding the visual quality the effect will be more significant in a short term, while in a medium- and long-term the development of the vegetation will make a less obvious contrast between walls and rebuilt existing walls. The effects of the transformations during the construction will be substantial but, given that the work will be concentrated over a limited time, the operation should not be too burdensome. The effects of the intervention when built will provide benefits for the maintenance and recovery of traditional agricultural activities in the area.

The most significant changes to the landscape are those concerning the pitches. Considering the system of paths and the settlement of Contovello, any change will have an impact, however small, on the landscape as a whole.

The works of mitigation and compensation provided

The area of study deserves a management plan considering the high landscape values, the natural and historical-cultural values. The most significant values are those of vine cultivation

on terraces, documented in the area since the year 1308, but probably existing in the site already in the Roman period. Some routes passing through the cultural landscape may also be advertised, routes exploring the peculiarities of local and fostering a better knowledge of the territory by citizens. As a compensatory measure to the inevitable changes related to the project an intervention on the sections of walls made of concrete in the post-war period is proposed, currently of scarce value, through an operation of coating the wall with stones retrieved for better visual integration.

Figure 14 and 15: Comparison between the existing situation and the proposal. Simulation based on photographs showing the visual impact of the intervention. Sliki 14 in 15: Primerjava med obstoječo situacijo in predlogom. Simulacija s pomočjo fotografij prikazuje vizualni vtis posega.

Requirements for the preparation of detailed design

In particular, the final design must take into account the value of the original dry stone walls which contribute to the authenticity of the cultural landscape. The replacement of an old stone wall with a new one will never reach the original authenticity of the existing wall. It is advisable to check carefully the possibility of rebuilding the dry stone walls using the same techniques and the same materials where it is necessary to widen the path. It is important to specify in the final project the need to employ skilled labour and stress that the construction supervision will control the good correspondence between new and ancient artefacts. In the event that the construction of new concrete walls is absolutely necessary in some section, the coating must be done with utmost care and respect of traditional methods of laying. The stones used must derive exclusively from the demolition of

existing walls inside the area of intervention. The use of stone from the site ensures full respect for its original and the colours of the place and increases the environmental sustainability of the intervention. In this regard, it is not necessary to resort to external supplies with consequent reductions in costs of supply and transport of materials.

As for the paving of the paths compacted soil or local sandstone without concrete should be used. In addition it is recommended not to use concrete on the access ramps to the lots. For particularly pronounced slopes it is advised to use steps of sandstone, without the use of concrete. For fences and gates local handcrafted wood is indicated, possibly made from twigs on the ground, wrought iron elements and materials tied to tradition. It is suggested not to carry out the project providing the conduits for the subsequent installation of electrical cables. The landscape value of the study area is given largely by the cultivation of the vine on terraces with traditional eco-friendly techniques which do not require a fixed power supply. The availability of water and electricity could be an incentive to a future urbanisation and to the introduction of non-traditional crops and therefore cause a degradation of environmental quality.

Suggestions for territorial planning

Considering the high landscape value, environmental, historical and cultural features of the ancient terraced slope around Contovello, the development of an integrated plan to recover the values that are disappearing due to abandonment of cultivation and subsequent reforestation is suggested.

Bibliography

- Calligaris, R. (1999): *Flysch - Trieste tra marna e arenaria*, Museo civico di storia naturale di Trieste, Trieste.
- Colombo, F. (1998): *Dal castello di Moncholano alla torre di Prosecco - Storia e vicende di una struttura fortificata triestina fra tardo medioevo ed età moderna*. V: "Archeografo Triestino" Serie IV - 1998 - Volume LVIII (CVI della Raccolta).
- Cosma, S. (1998): *Vitovska - i vigneti dal mare al carso*. V: *Vinibuoni d' Italia*.
- Durissini, D., Nicotra, C. (1998): *Guida ai sentieri del Carso Triestino*. Edizioni LINT, Trieste.
- Kačič, R. (2001): *La struttura del paesaggio carsico / Sestava kraške krajine*. V: *Paesaggio e Architettura rurale carsica / Kraska krajina in ruralna arhitektura*, str.: 13-51.
- Renato Mezzena, *Alberi ed arbusti del Carso*, Edizioni villaggio del fanciullo, Trieste, 1987.
- Mezzena, R. (1987): *Alberi ed arbusti del Carso*. Edizioni villaggio del fanciullo, Trieste.
- Mezzena, R. (1987): *Piante medicinali del Carso*. Edizioni villaggio del fanciullo, Trieste.
- Poldini, L. (1989): *La vegetazione del Carso isontino e triestino*. Edizioni Lint, Trieste.
- Rotta, G. (2006): *Kontovel rustica e aromatica*. FrancoRosso Editore, Trieste.
- Tomasi, E. (2000): *Carso Triestino - Monfalconese - Goriziano per il turista e l'escursionista vol. I e II*. Tamari Montagna Edizioni, Maserà di Padova.

izvleček

Kras je prostor, ki ga definira predvsem prostranost kamnitih goličav in pomanjkanje površinskih voda. Ljudje so se že v prazgodovini uspešno prilagodili posebnostim kraškega okolja in izoblikovali so specifično bivanjsko kulturo, prepoznano še danes kot tipično za to področje. V članku je opisana raba in principi zlaganja in obdelovanja osnovnega gradbenega materiala na krasu, apnenca, v gradnji suhih zidov in pastirskih hišk kot posledica čiščenja pašnikov in drugih kmetijskih površin, v sistemih oskrbe z vodo in ledom ter pri gradnji domovanj s predhodno skrbno izbiro poselitvenega prostora in organizacijo kmečkih domov samih. Tako pri sistemih oskrbe z vodo kot domovanj so oblike prikazane razvojno, od najenostavnejših do najrazvitejših. Pri sistemih oskrbe s pitno vodo tako sledimo razvoju od primitivnih lukenj, kamor se je stekala voda do vodnjakov z zidanimi podzemnimi zbiralnimi cisternami in bogato okrašenimi klesanimi nadzemnimi oklepi. Pri domovanjih pa je razvoj tekkel od enoceličnih pritličnih enot vse do najrazvitejše oblike zaprte domačije z bogatim kamnoseškim okrasjem.

ključne besede

Kras, kamen, hiške, kali, vodnjaki, ledenice, stavbarstvo

abstract

The Karst is a space defined first and foremost by the vastness of the stony barren landscape and the scarcity of surface waters. Already in pre-historic times people had successfully adapted to the peculiarities of the karst environment and created a specific way of life which is still recognised as typical of this area. The paper describes the use and principles of stacking and working the basic construction material of the Karst, limestone, which was collected by clearing pasture land and other agricultural surfaces. It is used for dry stone walls and very small shepherd's houses, for constructing systems for the provision of water and ice, and dwellings after the careful selection of a suitable settlement area and the organisation of farmhouses. Both for water provision systems and dwellings, their forms are shown in terms of evolution, from the simplest to the most advanced. In the case of systems for supplying water, we may thus follow their evolution from primitive collection holes into which water flowed, to wells complete with underground masonry collection tanks and walls on the surface richly decorated with chiselled work. As for dwellings, their development proceeded from single-cell, single-storey units to the most advanced form of enclosed homestead, with rich decoration chiselled in stone.

key words

Karst, stone, small houses, water holes, water wells, ice pits, architecture

Kraška planota je svet, ki ga zamejujejo Vipavska in Soška dolina, Brkini in na jugu Tržaški zaliv. Čeravno je padavinska voda tista, zaradi katere kras obstaja in ga je kot takega tudi izoblikovala, ob omembi besede kras najprej pomislimo na kamnito goličavo, kjer primanjkuje zemlje in ni površinskih voda. Eno izmed ljudskih razlag ali "pravljico" o nastanku Krasa, kot jo sam imenuje, je zapisal tudi Simon Rutar: "Ko je bil Bog svet ustvaril, ostal mu je še velikanski kup kamenja, o katerem dobrohotni stvaritelj ni vedel, kaj bi ž njim počel. Pride mu na misel, v morje zagnati ga, češ tam ne bode moglo nikomur na poti biti. Spravi je torej v velikansko vrečo ter je začelne po bliskovo čez suho zemljo proti morju. Hudoba pa, ki je hotela stvaritelju pokvariti vse dobre stvari, naredila je luknjo in velikansko vrečo ravno predno je imela do morja prileteti. Kamenje se je hipoma izsulo iz vreče in tako je nastal puščoben, kamenit 'Kras'." (Rutar, 199: str. 114, 115).

Najpomembnejši vir za preživetje ljudi in živali sta voda in rodovitna zemlja. Enega kot drugega na Krasu primanjkuje. Od okoliških pokrajin se tako Kras loči po prostranih kamnitih in brezvodnih goličavah, majhnih gručastih naseljih in zaradi pomanjkanja prsti redkih poljedelskih površinah ter tem pogojem prilagojeni kulturni krajini. Še po podatkih iz katastra iz l. 1900, ko je bilo kmetijstvo v razcvetu in je prišlo do agrarne prenaseljenosti tega območja, je bilo med zemljiškimi kategorijami več kot tretjina pašnikov. (Kras, 1999: 199). Ljudje so se že v prazgodovini in nadalje v rimskem obdobju uspešno prilagodili posebnostim kraškega okolja in izoblikovali so specifično bivanjsko kulturo, prepoznano še danes kot tipično za to področje. Pri tem gre za izvorno in raznoliko uporabo kamna v gradnji, skrbno izbiro poselitvenega prostora in organizacijo kmečkih domov samih, sistem oskrbe z vodo, oblike čiščenja pašnikov in ureditev kmetijskih površin.

Zemljiške površine so se na Krasu že stoletja pridobivale s krčenjem gozdov, prenašanjem zemlje pa tudi odstranjevanjem in razbijanjem odvečnega kamenja. Tega so najprej zlagali v suhe zidove, ki so razmejevali pašnike. Ker pa je bilo na pašnikih premalo krme, so čistili tudi površine, na katerih so želeli ustvariti travnike za košnjo in pridobivanje sena za spravilo in krmljenje v zimskem času, ograde.

Slika 1: S suhim zidom ograjen Janezov vrt v Matavunu z njivo v dnu in košenino okrog, ki danes občasno služi kot pašnik za čredo ovac Prluščevih. Včasih so pasli na gmajni, neočiščenem svetu. E. Belingar, 2011.

Figure 1: Janez's garden in Matavun enclosed by a dry-laid stone wall with a field at the bottom surrounded by a meadow, which now sometimes serves as pasture for the sheep of the Prlušček family. Sheep once grazed on the common land, which had not been cleared of stones. E. Belingar, 2011

Odvečno kamenje so odlagali na kupe, grublje ali groblje, griže. V času, ko so še prevladovale črede drobnice, so iz kamena zgradili tudi staje in mozarje, v katere so čredo zagnali čez noč, da je bila zaščitena pred divjimi zvermi in zaradi molže. Na podoben način kot travnike so s čiščenjem kamena pridobivali tudi obdelovalne površine, njive, ki so jih združevali v polje.

Ob robu gmajne so za zaščito pastirjev zložili najbolj preprosto izvedbo človekovega bivališča, na Krasu imenovano hiška ali kar hiša, sicer pa značilno za ves sredozemski prostor. Hiške so majhna enoprostorna zavetišča, na suho zložena iz neobdelanih kamnov in z odprtino, obrnjeno k prijaznejši strani neba, kjer je človek poiskal zavetje pred dežjem in burjo. Vse te lastnosti prvobitnega bivališča so postale konstanta v nadaljnjem razvoju stavbne kulture na Krasu vse do najrazvitejše oblike, domačije zaprtega tipa.

Pri gradnji hišk so se morali graditelji znati na različne načine. Razlaganje različnih načinov gradnje hišk je povzeta po tekstu Borisa Čoka (Načini gradnje). Tako so gradnjo prilagajali terenu in količini kamena, zaradi tega so tudi hiške različnih dimenzij. Posebej zahtevna je bila gradnja strehe. Za pravilno oblikovano in nepropustno streho so morali nabrati dovolj skrli ali pa so te morale biti dovolj velike. Hiške so gradili na suho, brez malte. V tlorisu so pravokotne, kvadrataste, peterkotne ali okrogle oblike. Za gradnjo opornega ali nosilnega zidu iz neobdelanega kamena so kot vezivo uporabili grušč ali drobno kamenje, ki je zagostilo spoje. Boris Čok glede na postavitev na parceli opredeljuje štiri osnovne oblike izgradnje hišk. Samostojno hiško so postavili v primeru, da je bilo na razpolago dovolj različnega kamena. Pri naslonjeni so kot del nosilnega zidu izkoristili skalo ali steno. Pri gradnji širokega zidu so pustili del nepozidan, ga premostili s preklado, čez pa zložili streho vezane hiške. Zložena je bila hiška v kupu kamena ali griži. Obodni zidovi hiške morajo biti dovolj široki, da prenesejo težo strehe, ki je praviloma grajena v obok. Nekatere manjše hiške ožjega pravokotnega tlorisa niso obokane. Od vhoda proti zadnjemu delu zidu jih prekrivajo prečno in zaporedno položene velike skrle, čez je naloženo manjše kamenje. Zaradi slabega prekrivanja skrli take strehe pogosto puščajo vodo. Redka, a izjemno dovršena je gradnja obeh stranskih zidov pri obokani strehi v piramidasto obliko in skoraj trikotno obliko vhoda, saj ta način zahteva izurjenost graditelja in izjemen občutek.

Slika 2: Lokev, Jurčekova hiška na Mravah. Foto: E. Belingar, 2009.
Figure 2: Lokev, Jurček's small house at Mrave.

Enoprostorne pritlične hiše, zidane iz oblikovanih, enakomerno vrstnih kamnov, ki dajejo obličju hiše robustno asketski izgled, krite s strmo, prvotno slamnato, pa tudi že s skrlato streho in večjo, praviloma polkrožno zaključeno in segmentno sestavljeno kamnito vhodno in v najboljšem primeru le še eno manjšo okensko odprtino na osončeni strani so tudi osnovna stavbno bivanjska enota kraških vasi. V njih so živeli tako ljudje kot živali, jedli in spali so v njih tako eni kot drugi.

Poselitev se je širila z dodajanjem enot ene k drugi. Nastali so stegnjeni ulični nizi, gase, tako značilni za srednjeveška jedra kraških naselij. Z zapolnitvijo poselitvenega prostora s pritličnimi enoceličnimi hišami znotraj naselja je bila edina možna smer širitve v nadstropje. Pritlični prostor se nadzida z enakim v nadstropju, ki se odpira z vhodnimi vrati, pred katerimi je kamnit podest, do katerega vodijo asketsko oblikovane zunanje kamnite stopnice, razen takrat, ko so hiše prislone v breg in je dostop v nadstropje kar z zadnje strani. Hiše opremijo s skrbno obdelanimi arhitekturnimi detajli. Kvadratne okenske odprtine okvirijo s kamnitimi ravnimi okvirji s porezanimi robovi na zgornjih treh stranicah, ravno tako imajo na "ajdovo zrno" porezane robove vhodni portali z ravno preklado, ki se pojavijo poleg šilasto obokanih in polkrožno zaključenih, prvič tudi datiranih. V pritličju se vrši gospodarska, v nadstropju pa stanovanjska funkcija

Slika 3: Domačija Dutovlje 85. Minav hram s šilasto obokano kalono v pritlični prostor, ki ima na "ajdovo zrno" porezane robove in zaključek "na oslovski hrbet", na posnetku iz 1978. leta z izvornim ometom. Do kamre v nadstropju so vodile zidane masivne kamnite stopnice. Fotodokumentacija ZVKDS, OE Nova Gorica.

Figure 3: Homestead at Dutovlje 85. Minav's house, with an Italian pointed arch (kalona) above the entrance leading to a ground-floor room, in a photograph from 1978. A massive built staircase led to the room on the first floor.

V pritličju se vrši gospodarska, v nadstropju pa stanovanjska funkcija. Z razmahom gradbene dejavnosti v 17. in 18. stoletju začno posamezni gospodarji združevati posamezne stavbne enote, ležeče v nizu, v enotno domačijo. Povezava med posameznimi enotami domačije teče tako v notranjosti, izvedejo

se preboji v skupnih stenah. Zunanji dostop omogoča zidani hodnik, na katerega vodijo prav tako zidane kamnite stopnice z ograjo in pristreškom. Blagostanje se odraža tudi v oblikovanosti in opremljenosti zunanjih fasad, z urejeno razvrstitvijo in oblikovanjem fasadnih odprtih in kamnoseškimi podrobnostmi na celotnem objektu, pri čemer so jim za zgled mestne hiše. Okenske odprtine, okvirjene s pokončnimi kamnitimi pravokotnimi okvirji, se povečajo, razmerja med odprtinami in zidanim delom fasade so preprosta in jasna in se kot taka ohranijo do prve svetovne vojne. Poleg izpolnjevanja osnovne funkcije zaščite učinkujejo domačije tudi lepo na pogled. Na bolj reprezentativnih lokacijah nastajajo za kmečko okolje izjemne arhitekture, kmečki dvorci in furmanske domačije.

Tekom 18. in 19. stoletja so tam, kjer je bila parcela dovolj velika, domačiji v nizu dozidali poslopja, ki jih nizajo okrog dvorišča, borjača, kjer zavzema z okenskimi in vratnimi odprtinami praviloma proti soncu obrnjena stanovanjska hiša osrednji položaj. Poslopja z zunanjimi fasadami obrišejo parcelno mejo, preostali prostor pa zamejijo z visokim zidanim kamnitim zidom, ki se proti vaškemu prostoru odpira z reprezentativno kamnoseško opremljenim vhodnim portalom, kalono in portonom, lesenimi vrati. Spremembe se izvršijo tudi znotraj organizacije same domačije. Posamezne stavbne enote dobijo zgolj stanovanjsko, druge gospodarsko funkcijo.

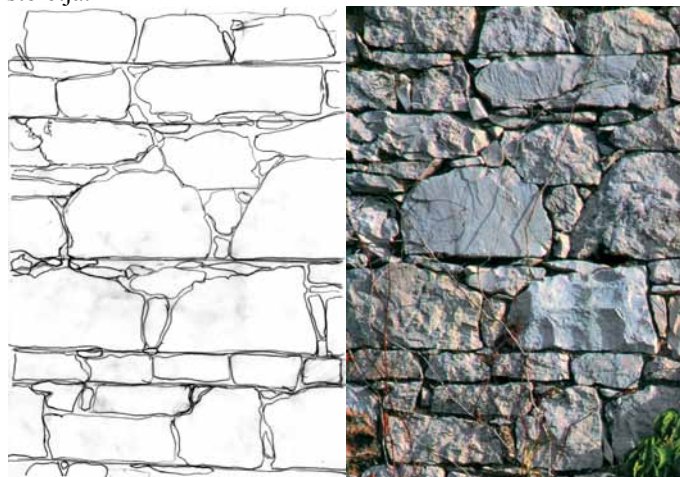
Slika 4: Domačija Zančevih v Kobjeglavi, ki ima objekte razporejene okrog dvorišča, zadnjo, nepozidano stran pa zapira vrt. Nekdanja hiša, bogato okrašena s poslikavami in umetelno izrezljano ograjo ganka pod korčnim napuščem, je po dograditvi nove prevzela gospodarsko funkcijo. Foto: E. Belingar, 2011.

Figure 4: Homestead of the Zanec family in Kobjeglava, with structures arranged around the courtyard; the rear, which is not built, is enclosed by a garden. The former farmhouse, richly decorated with paintings and a skilfully carved balcony rail beneath the jutting roof of Spanish tile, assumed an economic function after a new farmhouse was built.

Ognjišče potisnejo v spahnjenco, zunanji prizidek kuhinje, od koder se odvaja dim skozi slikovit dimnik. V nadstropju povezuje posamezne enote zunanji lesen hodnik, gank, sloneč na umetelno kamnoseško izdelanih konzolah, z leseno ograjo in korčnim nadstreškom.

Strme skrlate strehe ponekod zamenjajo s položnejšimi korčnimi, pri čemer sleme ostane več ali manj na isti višini, obodni zid pa pozidajo do položnejše strehe in tako pridobijo uporabno podstrešje, čofito, tudi kašče. Razlike med bolj in manj premožnimi na vasi se izkazujejo predvsem v bogastvu kamnoseške opreme, ne pa v sami organizaciji domačije, ki je v obeh primerih enaka.

V samem oblikoslovju naselij opazimo strnjeno gručasto pozidavo, pri najrazvitejši obliki kmečkih domov pa nizanje objektov okrog zaprtega dvorišča, kamor so usmerili tudi okenske odprtine, saj je le taka oblika nudila zaščito pred neugodnimi vremenskimi pogoji, vročino poleti in burjo pozimi, pa tudi nepovabljenimi gosti. Prostorska rast domačije je tako izpolnjena, nadaljnje obdobje pomeni le dodajanje novih oblikovnih elementov in kot taka dočaka še prvo četrtno 20. stoletja.

Sliki 5 in 6: Skica gradnje kamnitega zidu. Kamni se zlagajo po principu vrstenja. Vrste tečejo vodoravno. Arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica.

Figures 5 and 6: Sketch of a stone wall construction. The stones are stacked in horizontally running courses.

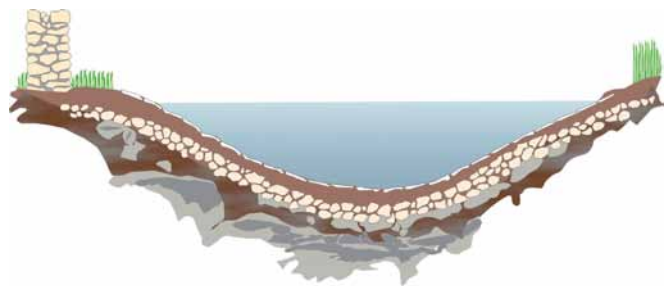
Kamen za zidavo so kopali v manjših kamnolomih, last posameznih gospodarjev, kupiti pa ga je bilo moč tudi pri podjetnikih v večjih kamnolomih. Kamen za zidavo nosilnih zidov hiše je moral imeti vedno ravno gornjo in spodnjo ploskev in zunanje lice. Manjše kamne so podložili in tako linijo zidave sproti ravnali. Za vezavo in trdnost so poskrbeli s tem, da je zgornji kamen vedno prekrival spoj spodnjih dveh, pa tudi z vgrajevanjem veznikov, ki so povezali notranji in zunanji zid. Velika večina srednje debelih in debelih zidov je namreč grajena troslojno. Obe lici zidu sta iz delno oblikovanih, klesanih ali lomljenih kamnov, med njima pa je vgrajen drobir in nepravilno oblikovani kamni z malo malte ali pa tudi brez. Zunanji, oblikovani plasti sta praviloma debeli 20 do 30 cm, razliko pa predstavlja notranji del. Tanjši zidovi so grajeni dvoslojno, tako da je slabše zidano le manjše osrednje območje med zunanjima slojema. Za povezovanje kamnitega gradiva so stoletja uporabljali čisto apneno malto, pri čemer so pesek pobirali po jarkih ob vaških poteh, kamor ga je spiral dež ali pa kar postrgali s poti. Kot vezivo so uporabljali gašeno in uležano apno, ki so ga sami pridobivali. Osnovnega materiala, apnenca, je tu v izobilju. Tako s peskom kot apnom pa so ravnali zelo skrbno. Odlika pravih zidarskih mojstrov je bila čim lepša obdelava spodnje in zgornje strani kamna, tako da se je pri zidavi porabilo čim manj malte. Tudi omet, obleka stavbe, je bil nanesen zelo na tanko. Pazili so, da so z njim prekrili predvsem stike med kamni, ploskve nekaterih večjih kamnov pa so lahko ostale neometane, ker je malte zmanjkalo. Omet je preprečeval izpiranje malte med kamni in s tem skrbel za trdnost zidu, kajti malta je bila zaradi obilnice organskih primesi v pesku pogosto dokaj nekvalitetna. Deževnico, edino vodo, ki je sama prišla k hiši in ki je omogočala preživetje, so ljudje predvsem v krajih, kjer je bilo pomanjkanje

površinskih voda, skušali z vso skrbjo zadržati in ohraniti. V ta namen so v prvi vrsti izkoristili naravne danosti domačega okolja. Opazili so, da sta zemlja in blato, ki ju je voda pobrala na površini, po kateri je tekla, preden se je ustavila v kotanji, ustvarila neprepustno posteljico. To so potem izkoristili tudi pri gradnji novih zbiralnikov ali kalov. Gre za prvobitne naravne oblike zadrževanja vode, nekakšne večje luže z vodo, kasneje pa tudi že deloma ali v celoti grajene objekte, saj so zbrano vodo skušali ohraniti za čim več časa. Vedeti namreč moramo, da so zlasti na kmečkih domačijah vodnjaki precej kasna pridobitev, saj je najstarejši znani datiran kmečki vodnjak na Slovenskem šele s konca 17. stoletja. Vodnjak se nahaja na dvorišču Joškavih, Židnikovih, Johanovih in Malke v Slapu pri Vipavi 29, 30, 31 in 32 in nosi letnico 1696. (Makarovič, 1981: 114). Množično pa so vodnjake začeli po domačijah graditi šele v 20. stoletju. Pred tem so vodno oskrbo vasi konec 19. stoletja in v začetku 20. stoletja ponekod izboljšali javni občinski vodnjaki. Vsa ta znanja, ki jih je človek potreboval in do katerih se je dokopal na osnovi izkušanj, ko je skušal vodo zadržati, kot tudi objekti, ki jih je gradil, da je imel vode čim več časa na razpolago, predstavljajo bogato dediščino naših prednikov.

Vaščani so kale gradili praviloma izven vasi ali vsaj nedaleč stran od nje, druge pa tudi v vasi sami. Poiskali so naravno kotanjo, v katero se je ob nalivih stekala voda ali jo na primernem svetu na novo izkopali. V kolikor je bil v bližini kak potok, so skušali del toka preusmeriti v kotanjo. Ponekod so za napajanje uporabili prave vododovodne sisteme, tako npr. za Kalsko štirno v Kalu pri Pivki. Svet okrog kotanje je moral biti po drugi strani kolikor toliko položen, saj se živina boji strmine. Kali so ponekod nastali tudi posredno po določeni dejavnosti ljudi. Tako kalu Na Lokvi, ki se nahaja v Brcih, Dutovci rečejo tudi Tugovnik, saj je nastal na mestu, kjer so kopali zemljo za novo dutoveljsko pokopališče. (Kjuder, 1956-1960: 362)

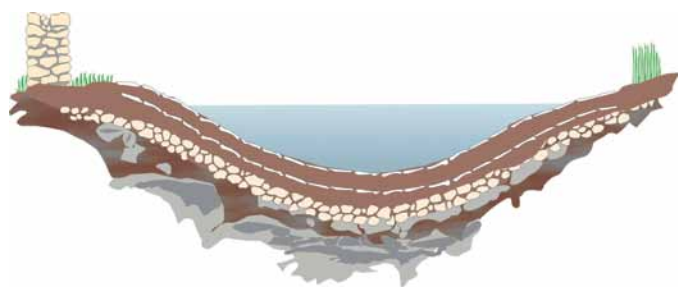
Najprej so postrgali vrhnjo plast zemlje do skalne osnove, dno pa potem izravnali z gruščem ali navadno zemljo, predvsem tam, kjer ilovice ni bilo v izobilju. Šele nato je prišla na vrsto ilovica, ki so jo po polaganju dobro steptali ali zbili, tako da je nastala čvrsta podlaga, skleda, ki ni prepuščala vode. Z gnetenjem namreč ilovica izgubi svojo poroznost in prepustnost. Na to podlago so položili plast čimbolj ravnih kamnitih skrl, vmesne prostore pa zadelali z glino /skica 1/.

Globina vode v kalih je bila različna, od 50 cm do 280 cm in se je proti robu nižala. Premer se je raztezal od 3 m do 70 m. Podatek je naveden za Tržaški kras, vendar je primerljiv z obravnavanim območjem. (Pagnini Alberti, 1972: 27). Višina vode v kalih je v neposredni povezavi s količino padavin. Tako je svoj maksimum voda dosegla enkrat jeseni, drugič konec pomladi, najnižji vodostaj pa nekje februarja oz. avgusta. Ponekod so za viške vode izdelali nekakšne kanale, po katerih je odtekala odvečna voda, večinoma pa se je ta kar prosto razlivala. Kali so sprva nastajali spontano, v času Avstro-Ogrske pa je njihovo gradnjo vzpodbujala država, tudi finančno. Dopis Okrajnega glavarstva v Sežani vsem županstvom navaja pogoje za pridobitev denarne podpore za napravo kalov za živino. Prošnji, ki so jo županstva morala nasloviti na Kmetijsko društvo v Gorici, je bilo potrebno priložiti tehnično napravljen "prevdark", iz katerega je razviden natančen popis kala, natančne mere in stroški, sejni zapisnik, s katerim se starešinstvo zaveže in dokaže, da bodo stroški, ki bodo prekoračili državno podporo, zagotovljeni iz občinske blagajne ali od občinarjev, da se bo kal vedno vzdrževal v dobrem stanju. Obenem se je morala občin, prejemnica državne podpore,

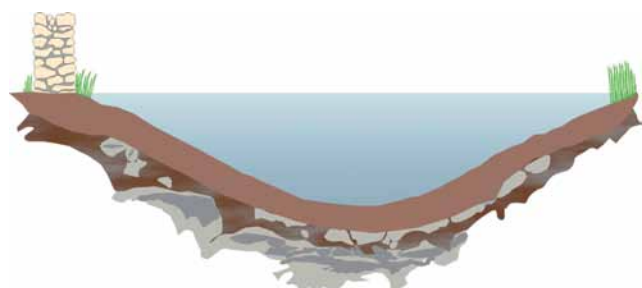
Slika 7: To je postal tudi osnovni vzorec gradnje enostavnejših podzemnih zbiralnih cistern za hrambo pitne vode, ki jim na Krasu tako kot samemu vodnjaku rečejo štirna. Ponekod so dno kala učvrstili z dvema plastema kamnitih plošč in vmesno glineno /skica 2/.

Figure 7: This also became a basic pattern for building simple underground collection tanks to store drinking water, known in the Karst as "štirna", like the wells. In some locations, the bottom of the water hole was rendered solid by means of two layers of stone slabs with a clay layer between (sketch 2).

Slika 8: At other locations, clay was tamped down firmly on the bottom; this method required more careful maintenance of the water hole, in order to prevent leakages (sketch 3).

Figure 8: Sketch 2.

Slika 9: Drugje pa so na dno nabili kar samo ilovico, kar pa je zahtevalo skrbnejše vzdrževanje kala, da ni prepuščal /skica 3/.

Figure 9: Sketch 3.

zavezati, da bo uredila drevesnico, ki je morala obsegati vsaj 250 klafter / 1 klafter = 1,89 m / in določiti primeren prostor občinskega pašnika za pogozditev ter ga ograditi s suhim zidom. Za vsakih 100 goldinarjev podpore se odloči za pogozditev 5 oralov. 1 oral obsega 0,57 ha. (SI PAK, KP 633, šk. 251, dopis št. 3840, 20.12.1876)

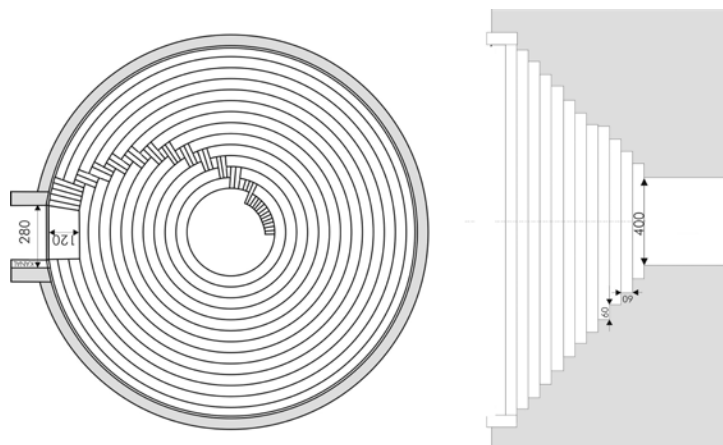
Kali, ki so jih ljudje uporabljali za svoje potrebe, so bili skrbneje grajeni. Neredko so bili obzidani, tako da je bila voda predvsem v stiku s kamenjem in ne ilovico, kar je omogočilo ohranjanje večje bistrosti vode. Praviloma so imeli stopnice za lažji dostop do vode. Pri tem gre za manjše objekte kot je npr. štirnica v Hrpeljah vse do večjih gradbenih podvigov kot je Tanov kal v Lokvi pri Divači ali kal na Klancu v Vogljah in že omenjena Kalska štirna v Kalu pri Pivki. Le-to so zgradili konec 19.

stoletja zraven obstoječega kala. Vodni zbiralnik se nahaja ob glavni cesti, ki vodi skozi vas. Krožne oblike in izjemen tako v svojih dimenzijah kot izvedbi ima dno in obod tlakovana z lepo rezanimi bloki, ki se stopničasto spuščajo proti dnu.

Slika 10: Kal pri Pivki – Kalska štirna. V ospredju so vidne kamnite stopnice, speljane po obodu štirne do dna. Foto: E.Belingar, 2004.

Figure 10: Kal, near Pivka – Kal's štirna. In the foreground, a stone staircase can be seen running around the circumference of the štirna to the bottom.

Slika 11: Tloris in prerez štirne nam podata predstavijo o njenih razsežnostih. Arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica.

Figure 11: Ground plan and cross-section of the štirna shows its dimensions.

Po obodu je bil postavljen kamnit zid, danes že več ali manj razsut ali zasut z okoliškim terenom, ki je preprečeval dostop do zbiralnika tako živini kot tudi otrokom. Dostop do dna omogočajo kamnite stopnice, veliki kamniti bloki, ki se zlagoma spuščajo po obodu.

Voda je služila za potrebe ljudi kot živine. Čistejšo vodo, pa tudi manjše izgube le-te so omogočali zaprti zbiralniki, vodnjaki, eden izmed najbolj reprezentančnih objektov posamezne domačije na Krasu, kasneje tudi vasi. Večina vodnjakov je bila na Krasu narejena po drugi svetovni vojni, v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko je spremenjeni način življenja zahteval vedno večje količine vode za vsakdanje potrebe. Vodnjaki, ki so bili na domačijah pred zadnjo vojno, so postavljeni ob robu dvorišča pred stanovanjsko hišo, tako da niso bili v napoto, pa še pot vode po žlebovih s strehe do vodnjaka je bila krajša. Vodnjaki so sestavljeni iz podzemnega dela, vodnega zbiralnika, cisterne, vkopane v tla ter nadzemnega dela, oklepa ali šapa. Cisterne so navadne zbiralne. Tako vodnjak sam kot podzemni zbiralnik imenujejo štirna.

Marsikje so za vodnjak zakopali tam, kjer je že bila kakšna naravna kotanja. Izkoristili so tudi prostor, kjer je bila taka kotanja v preteklosti že izkoriščena za kakšen drug namen. Kopali so večinoma pozimi, ko ni bilo drugega dela. Za razliko od kalov je bilo potrebno pri štirnah zakopati globlje v tla. Te so omogočale manjše izgube vode, ki je bila hkrati tudi čistejša. Ker je bil teren v večini primerov skalnat, so si pomagali s špicami, s katerimi so kresali toliko časa, dokler ni bila izkopana dovolj velika luknja, ki je služila za cisterno vodnjaka. Po vojni so si delo olajšali z miniranjem. Paziti so morali, da ne pride do poškodb, saj se je za vodnjak vedno kopalo zraven hiše. Zatem so začeli pozidavati notranjost s čimbolj pravilno oblikovanimi kamnitimi bloki, vmesni prostor in reže med bloki pa zadelali z ilovico, ilom, ki so ga dobili v bližini vasi, tako da voda ni prepuščala. Debelejša je bila plast ilovice, bolj je cisterna držala vodo. Najbolj izpopolnjene so bile zaprte cisterne. Vrh je bil obokan, velban. Pri tem je obroču širših ploskejših kamnitih skrl sledil obroč ožjih, a daljših, vedno prekrivajoč skrle spodnje plasti, tem pa spet širše, a debelejše. Če je obok segal čez nivo terena, so višinsko razliko na dvoriščni strani izravnali s podestom, eno ali dvema vrstama krožnih stopnic, na katere so postavili kamniti obroč vodnjaka, šap. Tudi nadzemni del vodnjaka, šap, je zidan ali betonski in gladko ometan, za razliko od najstarejših kvadratnega tlorisa in enostavne izvedbe. "Stare" cisterne, izkopane pred prvo svetovno vojno, so zidane iz lokalnega, lepo obdelanega kamna. Šap je zidan iz neobdelanega kamna pravilnejših oblik in apneno malto kakih 70 cm visoko, okroglega tlorisa, zaključuje pa se s kamnitim obročem. Zidan oklep so ometali, da je bil trajnejši. Vrh oklepa se zaključuje s kamnitim obročem, sestavljenim iz več kosov. Obroč ni imel le okrasne funkcije, pač pa je tudi preprečeval vodi, da bi izpirala malto med kamni in je predstavljal čvrstejšo oporo za vleko vrvi ali verige ob zajemanju vode. Tak je tudi že omenjeni najstarejši znani datirani kmečki vodnjak na Slovenskem. Imenitnejši in novejšega datuma so kamniti oklepi iz obdelanih klesanih kamnov. Oklep okroglega tlorisa je sestavljen iz več kosov, z notranje strani raven. Zunanje stene so lahko prav tako ravne ali izklesane v hruškast profil s plitvo reliefno izklesanim ornamentom ali imenom gospodarja in letnico izdelave na najvidnejšem delu. Življenje na kmetiji je zelo olajšala že štirna na domačem dvorišču, vodo v hiši pa si je lahko privoščil le malokdo.

Gradnja skupnih občinskih, komünskih vodnjakov konec 19. in v začetku 20. stoletja je potekala ob finančni in strokovni podpori na osnovi nekakšnih javnih razpisov takratne avstroogrške vlade preko organov na ravni dežele, Cesarsko-kraljevega namestništva v Trstu oz. političnega okraja s svojim uradom Cesarsko-kraljevim okrajnim glavarstvom v Sežani. Občina je bila lahko deležna tudi deželne podpore preko deželnega odbora. Prošnje je bilo potrebno predložiti namestništvu do konca marca oz. novembra vsakega leta, zato so morala županstva prošnje nasloviti na okrajno glavarstvo najkasneje v oktobru, da so lahko vloge pravočasno dopolnila, v kolikor so bile pomanjkljive. Občine, prejemnice podpore, so morale o poteku del poročati mesečno, za kar je bil osebno odgovoren župan. Kot strokovnjak, ki je občinam pomagal pri napravi načrtov in proračunov, je bil z ukazom namestništva v Trstu nastavljen inženir V okrožnici c. kr. Okrajnega glavarstva vsem županstvom Sežanskega političnega okraja je posebej poudarjeno, naj občine, ki nameravajo zaprositi za podporo, vlogo oddajo pravočasno, da bo mogel inženir Karol (Karel) Oberst zaradi številnih zadev racionalno razporediti svoj delavnik (SI PAK, KP 633, šk. 251, okrožnica št. 9872, 15. 11. 1894). Pred gradnjo vodnjaka je bilo potrebno tudi natančno preučiti in določiti prostor, kjer naj bi se vodnjak zgradil. Vodo, ki se je stekala v cisterno, so pobirali s streh bližnjih hiš. Prav posebej se je skrbelo za neoporečnost pitne vode. Tako je bilo strogo prepovedano graditi vodnjak zraven napajališča za živino. Vode se tudi ni smelo napeljati v vodnjak s slamnatih in podobnih streh. (PAK 633, šk. 284, dopis št. 10305, 26. 7. 1904). Preden je po ceveh voda stekla v cisterno, je šla skozi čistilnik, filter, nekakšno posodo ali korito, napolnjeno s kamenjem, včasih pomešano z ogljem. Po zgraditvi vodnjaka ga je moral kolavdirati organ melioracijskega urada namestništva, ki je moral paziti zlasti na to, da je naprava zgrajena strokovno in v soglasju z načrtom. Pri vseh tipih vodnjakov je bila za zajemanje vode predvidena namestitvev sesalke, ročne črpalke, ki jo je bilo potrebno pozimi pokriti s slamo ali podobnim. Te so ob nizkih temperaturah rade zamrznile, zato so smeli ljudje zajemati vodo s kalavnikom, vedrom, a le pod pogojem, da se pri zajemanju poslužujejo ene posode, ki je bila z verigo ali vrvjo pritrjena na vodnjak. Voda iz občinskega vodnjaka je po zgraditvi služila za potrebe vse vasi. Cisterne vodnjakov je bilo potrebno redno čistiti. Najpripravniji čas za to je bil v sušnem obdobju, ko je bila cisterna več ali manj prazna. Medtem ko so vodnjak na domačiji čistili le domači, so občinskega, pa tudi kale in vaške poti čistili z obveznim skupinskim delom, rabuto. Skupni občinski vodnjaki so potrebam po vodi služili še po drugi svetovni, vse dokler si niso ljudje zgradili lastnih vodnjakov oz. do zgraditve vodovoda.

Na podoben način kot podzemne zbiralnike vodnjakov so gradili tudi ledenice, prostore za shranjevanje ledu, ki so ga lomili v zimskem času na kalih, za ta namen najraje zgrajenih na mestih, najbolj izpostavljenih burji. Večinoma so bile ledenice last posameznih gospodarjev, nekatere pa so bile komunske, to se pravi skupna last več domačinov. Nekateri posamezniki so posedovali tudi po več ledenic.

Oblikovno lahko ledenice opredelimo kot zidane in naravne jame. Zidane lahko nadalje delimo na tri skupine. Od teh je večina imela v zemljo vkopani del valjaste oblike, le nekatere pokončnega kvadra. V nekaterih primerih ledenice niso bile samostojni objekti, pač pa je temu namenu služil vkopan prostor pod hišo ali ob njej, nekakšna klet. "Ko so ledenico gradili, je pri delu pomagala cela vas. Možje so kopali jamo, ženske in otroci

pa so nosili iz nje zemljo in kamenje, ki so ga usipali tik ob jami. Dostop v jamo je bil po krožnem lesenem odru, ki je potekal po obodu jame. Ko je bila jama izkopana, so začeli s suho zidavo, največkrat kar iz kamnov, ki so jih našli pri kopanju in s tistim, ki je bilo v najbližji okolici. Leseno ostrešje je bilo zgrajeno po znani konstrukciji, ki so jo imele hiše in gospodarska poslopja... Gradnja take ledenice je trajala več kot mesec dni. Preden so ledenico začeli uporabljati, jo je morala ženska, ki je v vasi 'štrjala' (šlogala), v mrzli noči ob polni luni s škafof vode politi." (Medvešček, 1981: 3)

Slika 12: Hrpelje, Rudetova ledenica z valjastim vkopanim delom. Foto E. Belingar, 2002.

Figure 12: Hrpelje, Rude's ice pit, with its cylindrical part dug in.

Slika 13: Lokev, Lavrencava ledenica s pravokotnim tlorisom. Foto E. Belingar, 2003.
Figure 13: Lokev, Lavrenc's ice pit, with a rectangular ground plan.

Slika 14: Matavun, Gombačeva ledenica. Kot ledenico so uporabljali prostor pod skednjem, vkopan v zemljo. Foto E. Belingar, 2002.

Figure 14: Matavun, Gombač's ice pit. A hole dug into the ground under the barn was used as an ice pit.

Slika 15: Za potrebe hranjenja ledu je služil tudi naravni spodmol, vdolbina pod previsom, katerega vhod so delno zaprli z zidom, s čimer so preprečili vdor toplega zunanega zraka v notranjost, kjer je bil shranjen led Eden takih je Oštirjeva ledenica v pečini pri Baruški v Povžanah, katere vhod je obrnjen proti jugu, kar je bilo za hrambo ledu v njej zelo neugodno, saj se je začel ob dvigu temperatur hitro topiti. Foto E. Belingar, 2002.

Figure 15: To meet the need to store ice, a natural shallow cave under an overhanging rock ledge also served well. Its entrance was partially walled in to prevent warm air from entering the storage space from outside. An example of this type was Oštir's ice pit in the cliff near Baruška in Povžane, the entrance of which faced south, which was not ideal for storing ice inside.

Zidane ledenice so bile zgrajene na podoben način kot cisterne vodnjakov. Ljudje so v večini primerov izkoristili naravne kotanje ali vrtače, jih po potrebi poglobili in obzidali s kamni. Zatesnjevanje z ilovico v tem primeru ni bilo potrebno. Ledenice so bile kakih 7 do 9 m globoke, v premer so merile 8 do 9 m. Nad zemljo je bila pozidana kaka 2 m. Zidovi so bili z zunanje strani ometani, tako da je v notranjost vdrlo čim manj zraka. Omet je preprečeval propad zidov, saj dež ni mogel spirati malte med kamni, hkrati pa je služil tudi kot izolacija. Notranja stran je bila neometana. Kosi ledu, ki so jih zlagali v ledenico, so drseli in tolkli ob stene in bi obtolkli ves omet, ki bi se oluščil in tako mazal led.

Strehe so bile večinoma dvokapnice, nekatere tudi šotoraste oblike. Slednje so bile pravilo pri slami kot kritini, ki so bile prvotnejše, šele kasneje so prekrivali s korci. Ostrešje za korčno streho je bilo leseno, čezenj so bile položene opečne planetke ali deske. Napušč je bil kratek, skrlat. Prav tako je bilo tudi ostrešje slamnate strehe leseno. Nadzemni del ledenice, prekrite s slamnato streho, je bil enakomerno visok po celotnem obodu, medtem ko se je moral pri dvokapnici prilagoditi legi strehe.

Vhodno odprtino v ledenico je zapirala lesa. To so bila iz leškovne, leškovja spletena vrata, na notranjo stran katerih so bili na gosto z gibko vrbo zvezani 10 - 15 cm debeli snopi ržene slame, "da ni zrak jedel leda". Edina ohranjena vrata lahko vidimo pri Lavrencavi ledenici v Lokvi. Vrata so boljše izdelave, izdelana tako kot vsa ostala vrata na kmečkih domačijah, le njihova višina je relativno majhna, le 130 cm. Sestavljena so iz dveh plasti. Zunanja plast je iz vodoravno ležečih, kakih 20 cm širokih desk, notranjo stran pa sestavljajo ravno tako široke pokončne deske. Vrata so se zapirala s kovanim zatičem.

Dno ledenice je bila ponekod kar živa skala, drugje zbita zemlja, v katero so izkopal manjši kanal, ki je služil za odvod vode,

ko se je začel led z dvigom temperatur topiti. Dno so prekrili s steljo, ki je služila kot toplotna izolacija, obenem pa ohranjala čistost ledu.

V ledenico so spravili po 750 - 900 q ledu. Kose so zlagali vse do zunanega oboda ledenice in jo napolnili do vrha, ponekod vse do pod strehe. Na zadnjo plast ledu so potem nasuli suho steljo, tako da je bil led kakih 50 cm ali še več pod listjem. Dobro se je obnesla tudi slama, a te je bilo škoda, saj so jo raje podkladali živini. Ko se je začel led ob obodnih stenah ledenice topiti, so v nastalo režo natlačili steljo, na vrh pa nasuli nove. Ledenico so potem zaprli in je niso odpirali do zgodnjih poletnih dni.

Z razvojem elektrifikacije in s tem razmahom hladilnih naprav v začetku 20. stoletja je začel posel z ledom izgubljati na svoji donosnosti in je postopno popolnoma zamrl, le v Krvavem Potoku so led v Žerjalavi ledenici hranili še vse do 60. let 20. stoletja. Na področju Krasa in v Matarskem podolju, kjer je bilo ledenic največ, danes ni v celoti ohranjene nobene več.

Bivalno okolje Kraševca je sad preiščljene ustvarjalnosti in podedovanega vedenja posameznikov, poznavanja vremenskih razmer in materialov, s katerimi so gradili ter tehnik njihove obdelave. Pri tem so iz apnenca oz. belega kamna, materiala, ki ga je bilo v okolju v obliči, gradili ne le naselja, pač pa oblikovali tudi podobo pokrajine. Iz kamna so bile stene domače hiše in vaške cerkve, iz kamna so izdelali tudi strešno kritino, skrle, mejne zidove ter arhitekturno okrasje, okvirje oken, vrat, dvoriščne portale, stebre gankov, vogalnice, oklepe vodnjakov, žlebove, konzole, stopnice, kot tudi opremo doma, mize, klopi, ognjišča, razne posode in korita. Nenazadnje so v prostor kot zaobljube, prošnje ali zahvale za uslišane želje ali samo kažipote na razpotjih vaških poti umestili kamnite mojstrovine, kamnita znamenja in kapelice, ki so tako postale del edinstvene celostne kraške pokrajinske podobe.

Viri in literatura:

- Belingar, E., (2005): Ledarstvo v Matarskem podolju in delu Krasa. V: Voda in življenje v kamniti pokrajini, Kras, str.: 341-368.
- Belingar, E., (2006): Voda v življenju Slapencev. V: Slap pri Vipavi, Zbornik ob 150 letnici začetka šolstva na Slapu, str.: 107-116.
- Belingar, E., (2007): Voda v življenju Kobjeglavcev in Tupelčanov. V: Kronika, časopis za krajevno zgodovino, št. 2, str.: 433-452.
- Belingar, E., (2007): O kalih kot kulturni dediščini. V: Okrogla voda, Priročnik o kalih, str. 116-128.
- Belingar, Eda, (2011): Vodovod v Danah. V: Kronika, časopis za krajevno zgodovino, št. 59, str. 75-90.
- Belingar, E., (2011): Gradnja občinskih vodnjakov v Hruševici, Kobdilju in Štanjelu. V: Goriški letnik, Marušičev zbornik, št. 33-34, str.: 765-778.
- Belingar, E., (2008): Spoštovanje tradicije v primorskem stavbarstvu. V: Kamen na kamen, tematska priloga Primorskih novic, str.: 14-17.
- Culiberg, M. et aliteri, (1999): Kras: pokrajina, življenje, ljudje. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Klemenčič, V., (1959): Pokrajina med Snežnikom in Slavnikom, Gospodarska geografija. Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Kjuder, A., (1956-1960): Zgodovinski mozaik Primorske: s posebnim poudarkom gornjega Krasa. Tipkopis, (Tomaj).
- Medvešček, E., (1981): Pridobivanje in skladiščenje ledu na Divaškem Krasu. Raziskovalna naloga na Pedagoški gimnaziji Tolmin, Nova Gorica.
- Pagnini Alberti, M. P., (1972): Sistemi di raccolta d'acqua nel Carso Triestino. V: Atti del Museo Civico di Storia Naturale di Trieste, št. 28, str.: 15-66.
- Renčelj, S., Lah, L., (2004): Kraška hiša in arhitektura Krasa. Med očarljivostjo in vsakdanom.. Libris, Koper.
- Rutar, S., (1981): Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska, Prirodnoznanstveni, statistični in kulturni opis, 1892, Zgodovinski opis, 1893. Branko, Nova Gorica.
- Makarovič, G., (1981): Slovenska ljudska umetnost. Zgodovina likovne umetnosti na kmetijah. Državna založba Slovenije, Ljubljana.
- SI PAK, KP 633, šk. 251, dopis št. 3840, 20.12.1876.
- SI PAK, KP 633, šk. 251, okrožnica št. 9872, 15. 11. 1894.
- /SI PAK, KP 633, šk. 251, dopis št. 3840, 20.12.1876.
- Arhiv ZVKDS, OE Nova Gorica.
- Arhiv Slovenskega etnografskega muzeja, Ljubljana
- Pastirske hiške. <http://pastirske-hiske.com/naini-gradnje.html>, <dostop november, 2011>.

ŽIVLJENJE NA KRASU

LIFE IN THE KARST

izvleček

Objekt, ki smo ga proučevali v sklopu projekta Kras2011 je bila kraška hiša. Pri tem smo se osredotočili predvsem na notranjost hiše, na dnevni prostor, v katerem je bilo ognjišče. Obiskali smo več gospodinjstev v Pliskovici in starejše prebivalce intervjujali o izgledu kuhinje v preteklosti. Kraška hiša je bila pretežno grajena iz kamna, prav tako večina notranjosti. Kamen pa ni bil uporaben samo za zunanji del hiše ter ognjišče, svoj pečat je dal tudi notranjosti. Hiše so bile povezane med seboj in vsaka je imela nek zaseben prostor t.i. "borjač", ki so ga obdajali hiša in štala. Predstavljala je osrednji del kraške hiše in je bila hkrati tudi edini ogrevan prostor.

ključne besede

kraška hiša, kamen, kuhinja v kraški hiši, ognjišče

abstract

The structure we studied within the framework of the Kras2011 project was a Karst house. We focused primarily on the interior, the living space where the hearth was located. We visited several households in Pliskovica and interviewed elderly residents about how kitchens were organised in the past. The Karst house was mainly built of stone, and most of its interior as well. Stone was not only useful for the outer facade of the house and the hearth, but it also lent its character to interiors. Houses were interconnected and each one contained a private space, the so-called 'borjač', surrounded by the house and stable. The kitchen constituted a central part of the Karst house and was also the only heated space.

key words

Karst house, stone, kitchen in a Karst house, hearth

Objekt, ki smo ga proučevali v sklopu projekta Kras 2011 je bila kraška hiša. Pri tem smo se osredotočili predvsem na notranjost hiše, na dnevni prostor, v katerem je bilo ognjišče. Poleg obnovljene Slamčeve domačije, ki služi namenu mladinskega hotela, smo obiskali več gospodinjstev v Pliskovici in starejše prebivalce intervjujali o izgledu kuhinje v preteklosti.

Kraška hiša

Kraška hiša je bila pretežno grajena iz kamna, prav tako večina notranjosti dela hiše izklesane iz kamna. Hiša se je delila na bivalni del, v ta del je spadala tudi kuhinja. Kuhinjo je sestavljalo ognjišče z napo in krušna peč. Ognjišče je bilo navadno pomaknjeno v prizidek spahnjenco. Na prvem sprehodu po vasi so nas fascinirali razni detajli. Domačini so nam povedali, da bogatejša kot je bila družina, več detajlov so si lahko privoščili. Sama zgradba je predstavljala nadstropno manjše poslopje. Na vrhu je bila kašča. Strehe so bile pod kotom okrog 45 stopinj. Največkrat so bile hiše povezane med seboj in vsaka hiša je imela nek intimen prostor t.i. "borjač", ki so ga obdajali hiša in štala, lahko pa celo gospodarsko poslopje. Vhod na "borjač" je bil skozi "k'luno", ki ga je krasilo kamnito pročelje oz. portal. To je bil prvi simbol, ki je pokazal kako je družina bogata in ki se je kazal navzven na cesto, ki je peljala skozi vas t.i. "vaško gaso". Iz manj delov kot je bil portal in bolj kot so se na njej kazali delo lokalnih kamnoseških mojstrov ter klesarjeve mojstrovine, bolj je bila družina premožna.

Zgradba objekta

Bivalni del je obsegal t.i. "hišo", ki se je nahajala v pritličju, v nadstropju pa spalnico in kaščo. Kašča je bila na podu. Na kašči so pogosto spali starejši člani družine ali otroci, čeprav je

bila funkcija tega prostora dvojna: po eni strani je predstavljala prenočišče, po drugi strani pa shrambo. Na njej so sušili pšenico in druga žita in hkrati jih hranili.

Slika 1: Kraška hiša, elementi arhitekture. Foto: Maja Brate.
Figure 1: Karst house, architectural elements.

Kuhinja kot del kraške hiše

"Hiša", pritlični prostor, v katerem je bila tudi kuhinja je bila tlakovana s klesanimi škrlami. Predstavljala je osrednji del kraške hiše in je bila hkrati tudi edini ogrevan prostor. Toplota se je širila po prostoru iz ognjišča, ki je bil bodisi na sredini ali ob steni hiše. Ognjišče je bilo privzdignjeno, nekje okrog 20 cm, lahko pa tudi več. Nad ognjiščem odprtega tipa se je

razprostirala napa, ki je imela značilne lesene poličke in okrase zavesice. Ob ognjišču je imela svoj prostor tudi krušna peč. Za kraško kuhinjo je bila poleg okenske niše zelo značilna tudi stenska niša, ki so jo imenovali škafenca. Kot že samo ime pove je tukaj bil nameščen škaf z vodo.

Ognjišče je oddajalo bistveno manj toplote, v primerjavi z današnjimi zaprtimi ognjišči – izkoristek je bil slab. Najbolj toplo je bilo neposredno ob ognjišču, zato je tam bil predvsem ob večerih družabni prostor. Predstavljala je prostor pogovora, načrtov, prenos ljudskih modrosti, pripovedovanja, izdelovanja različnih izdelkov npr. pletenje košar, zastraševanja otrok ipd. Ob ognjišču je bila miza in klopi in stolčki, tam se je zbirala vsa družina.

Po pripovedovanju gospoda Dragota Širca se je na ognjišču "zakurilo" in okoli ognjišča se je zbrala celotna "familija". Posedli so se na majhne stolčke okoli ognjišča, ki so bili zelo nizki, da so sedeli čim nižje pri tleh, saj so se tako ob gorenju ognja izognili dimu. Vendar pa se vonju vseeno niso mogli izogniti.

Nad ognjiščem je bila napa kot so imenovali polico nad ognjiščem na kateri so gospodinje imele kozice, lonce, posode iz gline, ki so bile na zunanji strani prepledene z žico za večjo vzdržljivost.

Preko je bila še ena majhna zavesica, imenovali so jo "čentrin" oz. po domače "kontrin". Ta je služila kot zaščita pred udarci v glavo. Bila je okrašena, "poštikana" kot Idrijske čipke. Zavesica je tako preprečevala tistemu najbolj ostremu dimu, da bi vstopil v samo hišo oz. v samo kuhinjo.

Vsaka hiša je imela ognjišče v črni kuhinji. Kjer je bila črna kuhinja so imenovali predel hiše "spahnjenca", ki je bila pokrita s škrljami oz. kamnom. Črna kuhinja je imela majhno okence. Navadno so imeli na oknu "rešetke". Služile so za zaščito pred krajo. (Drago Kovačev Širca)

Slika 2: Kuhinjska oprema. Foto: Maja Brate.
Figure 2: Kitchen equipment.

Švara Štefanija se spominja: "Ko je bilo še ognjišče, smo bili vsi na kupu. Miza na sredini. Sedeli smo na ognjišču in se grel. Nobene pečice ni bilo, da bi nas grela, samo tisto ubogo ognjišče."

Slabemu toplotnemu izkoristku je botrovalo temu, da so začeli iskati boljšo rešitev. Po 1. svetovni vojni se je tudi začelo menjavanje ognjišč za štedilnike, ti so imeli železno ogrodje in so bili obzidani s ploščicami. tri štedilniki so oddajali več toplote in so bili bolj praktični za kuho in peko.

Kaj so kuhali in jedli (vsakdanja prehrana, prazniki)

Kuhali so na ognjišču, v glavnem v velikih loncih, skuhalo je eno jed, ponavadi mineštro ali kaj podobnega, to so nato zabelili s prežganjem. Gospod Šuc se kuhanja ob ognjišču spominja tako: "Pri strani so imeli po en ali dva "trpiža" (okroglo stojalce za lonec s tremi nogicami) in na tistem je bil postavljen lonec. Trpiž, ker je trpel. In gor na trpižu je bil postavljen en lonec, jih ni bilo 5-6 kot jih imamo danes. V njem se je kuhala mineštra. Dodali so malo zabele in malo moke, naredili prežganja in vrgli vse skupaj v mineštro."

Seveda je bilo potrebno poskrbeti, da ogenj na ognjišču ni ugasnil. Preden so se odpravili spat so na ogenj dali "čok", korenino ali širši kos debla, ki je tlel preko noči. Zjutraj je prva vstala gospodinja, počistila ognjišče in podkurila. Tudi pepela niso metali stran – rabili so ga pri izdelavi mila s katerim so pomivali posodo, za čiščenje jedilnega pribora in za pranje perila. Pepel so tudi prodajali pericam v Trst.

Jedli so pri majhni mizi, sedeli so na trinožnih stolih ali klopeh. Odrasli so jedli za mizo, otroci pogosto na ognjišču. Jedli so z lesenimi žlicami, vsi so zajemali iz ene skleda (Guštin Grilanc, 2007).

Hrana, ki so jo pripravljali je bila zelo vezana na sezono in na to, kaj so pridelali doma, glavno vlogo je imela zelenjava, zelje, krompir, repa, fižol, koruza. 2-krat do 3-krat na teden so jedli kraško joto. Jedli so tudi zelje, pašto in fižol, vse to so imeli doma. Največ se je včasih pojedlo polente - koruzne in ajdove. Sladic na jedilniku ni bilo. Tudi belega kruha ne. Zato pa so bili otroci toliko bolj v pričakovanju praznikov. Tudi naši sogovorniki se spominjajo večjih cerkvenih praznikov – božiča, velike noči, prvega obhajila, birme, porok...

Drago Širca se spominja velike noči predvsem po belem kruhu in kavi: "Navadno je bil za veliko noč vedno kruh, ki ni bil prav črn, ampak "mlač". Za veliko noč je bil obvezno bel kruh pečen v krušni peči, ki so ga po vrhu pomazali z jajčkom. Za veliko noč pa je bila kava, taka kot sedaj, za priboljšek." Za veliko noč se je pripravljala tudi žolca.

Kruh so pekli v krušni peči, ki je bila navadno v bližini ognjišča, saj je dim izhajal v skupnem dimniku (Renčelj in Lah, 2004), služila je izključno peki kruha. V peči se je navadno peklo več hlebcev kruha, kruh o pekli v črepinjah v žerjavici le če ga je zmanjkalo. Švara Štefanija še spominja krušne peči in pravi: "Peč smo imeli do leta 1979. Bila je vzdana v kotu. V peči se je netlo. Peč ni bila namenjena gretju prostorov, ampak peki kruha. Bila je za kakih 14 hlebcev. Mama ga je morala zamesiti, preden ga je zmanjkalo." Vrsta in količina kruha, ki so ga pekli je bilo odvisno od tega, kaj so pridelali in tudui od premožnosti družine. premožnejše družine so imele večkrat bel kruh, medtem ko so revnejši jedili tudi ječmenov kruh, tega pa niso imeli radi.

Detajli iz kamna v kuhinji

Kamen pa ni bil uporaben samo za zunanji del hiše ter ognjišče, svoj pečat je dal tudi notranjosti. Iz kamna je bila izklesana škafenca, polica, na kateri so odlagali posode z vodo in je bila vgrajena v vogal hiše. Škafence so imele poseben pomen, poleg dekorativne tudi praktično vrednost in so pokazatelj premožnosti družine, premožnejše družine so imele bogato profilirane škafence.

Poleg ognjišča se je navadno nahajal lijak za pomivanje posode, vgrajen je bil pod okensko nišo. posodo so pomivali s pomočjo sirkove metlice in pepela ter tudi kisa. Sirkovi metlici, ki se je uporabljala za čiščenje posode, ko se je obrabila pa za čiščenje

nočne posode. Iz kamna so izklesali tudi korita, ta so služila za napajanje in hranjenje živali.

Iz kamna so imeli tudi posode za shranjevanje masti in klobas. Posušene klobase so gospodinje sproti zlagale v kamen in zaliavale s tekočo mastjo. Vsaka posoda je imela tudi pokrov s ključavnico.

Slika 4: Detajli iz kamna. Foto: Maja Brate.
Figure 4: Details in stone.

Slika 3: Značilne jedi: mineštra, kruh, šparglje, ribe. Foto: Maja Brate.
Figure 3: Typical dishes: minestrone, bread, asparagus, fish.

Zaključek

Pogovor z domačini nas odpelje v popolnoma drug svet, kjer niso poznali plastike in velikih nakupovalnih centrov, ki bi jim zagotovili vse kar bi rabili za življenje. V preteklosti se je živelo drugače, jedli so kar so pridelali in gradili so s tem kar so imeli na voljo v okolici. Kraški svet je bil bogat s kamni in tako so kamen izkoristili kolikor se je dalo. Iz njega so zidali, ne samo hiše, tudi ognjišča, da jim je bilo toplo in krušne peči v katerih se je pekel kruh.

Vsakodnevna prehrana je bila bolj revna, temeljila je bolj na zelenjavnih enolončnicah, t.i. mineštrah. Glavne sestavine so bile krompir, fižol, repa in zelje. Veliko so jedli tudi polento, koruzno in ajdovo. Pili so žitno kavo iz cikorije in praženega ječmena.

Ljudje so se takrat veliko več družili in kljub temu, da niso imeli vsega na pretek naši sogovorniki nimajo slabega spomina na otroštvo, bilo jim je lepo, ko so se kot družina usedli skupaj ob ognjišču in si krajšali čas s pripovedovanjem raznoraznih zgodb, s katerimi so starejši tudi malo strašili otroke.

Otroci so spali skupaj vendar navadno ne v hiši temveč nad bivalnim prostorom, v kašči, saj v hiši ni bilo prostora za vse, kajti družine so bile zelo velike.

Seveda pa so se zelo veselili praznikov, saj so takrat dobili priboljške, bel kruh, pomazan z jajcem, meso, žolca in podobno, danes teh razlik sploh ne opazimo, saj imamo vsega na pretek. Včasih je bilo to drugače, da so zaslužili denar, kis o ga kasneje lahko porabili za osnovne potrebščine kot so sol, olje in kis so se morali podati nas pot že zgodaj zjutraj in peš ali z vozom v Trst odnesti kar so imeli več pridelka kot so ga sami potrebovali. V Trst so hodili prodajati šparglje, maslo in tudi gobe.

Viri in literatura

- Fakin Bajec, J. in soavtorji (2010): Kras med Štanjelom in Devinom. Grafitisk, Komen.
- Dobrote Krasa in brkinov (2010): Ad Pirum, zavod za intelektualne storitve, Ljubljana.
- Gogala, A. (2003): Kamen, voda, sonce in veter : narava Krasa in slovenske Istre. Prirodoslovni muzej Slovenije, Kranj.
- Guštin, G. (2007): Je več dnevou ku klobas : nekdanje prehrabene navade in recepti tržaškega podeželja; V: ZZT, Trst.
- Guštin G. (2002): Ogenj na kamnu. V: ZZT EST, Trst.
- Guštin G. (2005): Beri, beri rožmarin zeleni. V: Transalpina, Trst.
- Renčelj, S. (1990): Suhe mesnine, narodne posebnosti. ČZP Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S. (1992): Domače dobrote, domiselno in vabljivo. ČZP Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S., Prajner, M., Bogataj, J. (1993): Kruh na Slovenskem. ČZP Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S., Perko, B., Bogataj, J. (1995): Siri nekdanj in zdaj. ČZP Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S. (1998): Suhe mesnine na Slovenskem. Založba Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S. (1999): Kraška kuhinja. Založba Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S. (2007): Kras: Kamen in življenje. Libris, Koper.
- Renčelj, S. (2009): Okusi Krasa. Založba Kmečki glas, Ljubljana.
- Renčelj, S., Lah, L. (2004): Kraška hiša in arhitektura Krasa: med očarljivostjo in vsakdanom. Libris, Koper.

KRAŠKE ZGODBE

STORIES FROM THE KARST

izvleček

V članku je opisanih nekaj zgodb, ki so nam jih zaupali domačini iz kraške vasi Pliskovica. Pripovedovali so nam o predmetih, katere so uporabljali v otroštvu in jih imajo danes samo še razstavljene v svojih prostorih. Spominjali so se, kako je bila letina žit odvisna od svetnikov, po katerih so se orientirali za setev. Prav tako je bila hrana pogojena z letnimi časi. Veliko pridelane hrane so prodali v Trst, da so nekaj malega zaslužili. Doma pridelano vino so prodajali v gostilne. Premoženje domačij se je dalo oceniti ne samo po velikosti posesti ampak tudi po tem kakšen kruh so pekli. Bolj premožne domačije so pekle bel kruh, ostali koruznega. Eden izmed domačinov nam je zaupal zgodbo o čudnemu gospodu, ki je nekega dne prišel v vas in iskal brivca ...

ključne besede

Kras, življenje na Krasu nekoč, Pliskina učna pot, Kraška domačija, oprema Kraške hiše

abstract

The paper recounts some stories told by the residents of the Karst village of Pliskovica. They told us about things they had used in their youth which are now only on display in their rooms. They recalled how the wheat harvest depended on the saints, on whom they relied when making decisions about when to sow. Food also depended on the seasons. A lot of the food produced was sold in Trieste in order to raise cash. Domestically produced wine was sold to innkeepers. Domestic wealth could be assessed not only by the size of a property, but also by the quality of bread baked in the home. The wealthier families baked white bread, while others made cornbread. One of our informants told us the story of a strange gentleman who once came to the village looking for a barber...

key words

Karst, life in the Karst in old times, Pliska's trail, the Karst homestead, equipment of the Karst house

Ko si ljudje vzamemo čas in gremo na izlet, med potjo navadno naletimo na premnoge legende in stare bajke, ki nam jih pripovedujejo domačini. Pot je nas vodila na prečudovit Kras, v eno izmed kraških vasic Pliskovico, kjer smo srečali zelo prijazne in odprte ljudi. Med sprehodom po vasi, občudovanjem neokrnjene narave so nam starejši domačini z veseljem pripovedovali njihove zgodbe iz otroštva in nam pokazali predmete, ki jih danes ne uporabljajo več, včasih pa so ob njih nastajale prenekaterne zgodbe.

Prvi intervjuvanec nam je opisal nekaj predmetov iz svojega malega, zelo dobro ohranjenega, lahko rečemo kar muzeja. V dveh prostorih svoje stare kraške hiše ima shranjene predmete, ki so jih včasih vsakodnevno uporabljali v gospodinjstvu, v stari kmečki črni kuhinji. Ob tem se je spomnil, kako so uporabljali te predmete. *"To so "nečke", to je bolj miniaturna recimo, zdaj lesenih "nečk" skoraj ne najdemo več. Jaz imam "nečke", samo železne. Nečke se je prijelo in dalo not fižol. Fižol je bil, ko so ga plele in so mlatile. Potem se je to tako tolklo, smeti so letele ven in fižol je ostal čist. Pšenica in druge stvari, vse se je tako delalo, samo to so miniaturo. Na primer to, to se je pihalo ogenj na ognjišču. Tole je "sklednik". To je obvezno imela vsaka kmetija. Tako vidiš pokrivače, krožnike, vse te stvari, to je bila ena takšna majhna ponvica. To je bilo za žveplanje sodov. Noter se je dalo olje, žveplo in potem je šel tisti žveplasti dim tukaj noter, samo je pa treba pri sodu nekaj odpret, da je šel zrak, ki je bil v sodu ven, da je potem tisti dim šel noter. In kadar se je videlo, da je šel dim ven, se je zaprlo, pa se je dim ustavil noter."*

Nekaj hiš naprej smo srečali drugega intervjuvanca. Tudi on nam je z veseljem pripovedoval kako so včasih živeli. Gospod je bil rojen leta 1942. Takrat še niso imeli televizije, sorazmerno pozno so dobili radio. Njegova mama je imela pet

sester, tri so se kasneje preselile v Ameriko. V kontaktu so ostali preko pisem. Danes se gospod posveča mladim. Pomagal je pri zasnovi nove Pliskine učne poti. Na njej je dosti zapuščine prednikov kot so zidovi, pastirske hiške. Na Pliskini poti sta dve pastirski hiški.

Opisal nam je zgodovino hiše, kjer je živel kot otrok in njegove družine. V domači hiši sta bila dva brata. Spodnji brat je bil kovač, ki je imel svojo kovačijo. Zgornji pa je bil kamnosek. Na krasu so bili pretežno kamnoseki, kovači, čevljarji, šivilje, žnidarji, kolarji. Vse sorte poklicev, saj ni bilo še "fabrik". Bile so zelo velike družine. Pri gospodovi hiši je bilo obdobje, ko je družina štela 17 članov. Velikokrat so morali najeti kosce, da so pokosili travo. Popoldne so ženske seno "zgrable" na kupe, da so naredili kopice. Pozimi se je čistilo grajne. Legenda pravi, kako se je svet ustvarjal in so bile mlade punce, ki so se kopale v morju. In vragci so rekli, da se punce ne bi mogle več kopati v morju, da bodo kamenje nabrali v vreče in morje zasuli. In potem naj bi prišli neki angelčki in vragcem prerezali vreče tako, da niso zasuli morja in raztrosili kamenje po celotnem Krasu. Seveda nas je zanimalo tudi kaj so včasih dobrega jedli in pili, še posebno, kako se je jedilnik razlikoval od današnjega. Drugi intervjuvanec se spominja, kako so sami pridelovali vse potrebno za preživetje.

Kras je precej siromašen z zemljo, njive so bile majhne. Prvič je videl svet izven Krasa, ko je šel k vojakom in ni mogel verjeti kakšen je. Vso zemljo so obdelovali v tistih časih. Še celo vrtače so bile vse obdelane. Letos je bilo v vasi 225 oseb, ko so bili njegovi starši živi med 1. in 2. svetovno vojno, je v vasi in okolici živelo okoli 800 ljudi. Niso bili bogati, vendar so pridelali vse od fižola do krompirja, peso, za prašiče repo. Imeli so po 5 ali 6 vozov pšenice, približno 3 vozove ječmena.

Slika 1: Predmeti iz gospodinjstva. Foto: Maja Brate.
Figure 1: Household items.

Slika 2: Oznaka pliskine poti. Foto: Maja Brate.
Figure 2: Sign of the Pliska's trail.

Slika 3: Kamnita hiška na nekdanjem polju ali pašniku. Foto: Blaž Mlinšek.
Figure 3: Small stone house in a former field or pasture.

Imeli so po 4 prašiče, tako so potrebovali koruzo za krmo. Na "gankih" so koruzo spletli v kite in obesili gor. Koruze je bilo zelo veliko. Glavno mesto za Krašovce je bil Trst. Tako so od doma odrinili ob polnoči. Tako da so bili, ko se je začelo svitati v Trstu na temu placu, kjer je bilo sejmišče, da so prodali drva,

seno in vse, kar se je prodati dalo. Ko so zaklali kakšno živino, npr. kakšno govedo ni bilo skrinj in je bilo potrebno vse hitro porabiti. Tako so boljše kose mesa prodali. Slabe kose in kosti pa so obirali doma. Doma so imeli po navadi po 3 ali 4 prašičke in 2 svinji, ki so imele lahko mladiče. Mlade prašičke pa so prodajali na sejmiščih. Vsak, ki je imel doma prašiča je pršut prodal, da je lahko kupil majhnega prašička, da je nato imel novega prašička. Ko so naredili klobase, so jih narahlo popekli in nato zalili z mastjo. Pršut so sušili na burji, navadno pa so nosili pršute dimit v eno hišo v vasi. Tako so pršut zaščitili, saj niso imeli ne popra, ne soli. Edini konzervans je bil dim. Ko je začela burja je šla 3 dni gor in 3 dni dol. Sedaj pa je tako, da popiha 1, 2 ali 3 ure iz Vipavske strani. Včasih je bilo čisto drugačno podnebje. Tudi vse kraške hiše so oblikovane v obliki črke L. Saj burja piha od zadaj. Zadaj za hišo je občutno bolj mrzlo. Na "brjaču" pa je bolj toplo.

Napisal je tudi pesmico:

*"Kraška burja močno brije,
okrog vogalov se ovije,
na naš brjač težko pride,
ko pa sončece posije,
konc je njene hudobije,
tam v kot se lahko vsedeš in kot maček volno predeš."*

Starejša gospa nam je zaupala, kako je bilo pri njih doma: *"Ko smo imeli doma delavce, ki so kosili, je mama naredila svinjsko juho, ki je bila za popoldne. Potem pa je naredila njoke. Za večerjo je bila polenta, pašta in krompir in tako. Doma smo pridelali večinoma malo žita za kruh in fižol. Dosti je bilo treba vsajati za prašiča. Za zimo smo bili preskrbljeni. S prašiča smo delali klobase in pršut. Prvo pleče se je pustilo za pršut, večina je bila za prodaj. Doma smo pekli kruh v peči v kamnici. Šlo je za 14 hlebcev. Kruh je bil pšeničen, ker ječmena nismo marali. Poleg črnice pa smo mešali tudi koruzo. Ob večerih smo jedli polento z malo mleka, če je bila kravica pri hiši. Ali pa polento s kavo. Potem smo šli pa spat. Sira in skute nismo delali, se je pa mleko posnemalo in naredilo putr v pinjah. Tega smo nesli prodaj, čez hribe. Kuhale so samo ženske, ker so imeli moški delo. Ko je mož kosil, mu je morala ženska popoldne prinesiti za jest. Otroci pa so varovali drug drugega, ker drugega ni bilo."*

Slika 4: Prehrana – polenta, raznolikost v barvah in okusu. Foto: Maja Brate.
Figure 4: Food – polenta (maize porridge), diversity of colours and tastes.

"S Križa so na ramah nosile ribez in ga prodajale po vaseh. In smo menjali. Pa ne vedno ribe za ribo. Sardele so prinesle, kar na glavi. Kupovali smo ribje olje, to je bilo obvezno imeti. Tudi kruh se je dalo dobiti, če ga je zmanjkalo, saj ga mama ni mogla toliko speči. In vse drugo, malenkosti, česar ni bilo doma. Od sadja so bile doma hruške in v začetku junija breskve. Potem so ljudje nasadili češnjo, slivo in oreh. Nabirali smo jurčke in lisičke, ampak kasneje. Pa marele. Najboljši so naribani jurčki. Tudi gob se ni smelo nesti v Italijo prodat. Zdaj je boljše, ko ni več meje. Po goščah so vse razdrli, ko so iskali gobe. Jih ni bilo veliko. Šele kasneje, ko se je kosilo, se je po mejah kaj našlo." se je spominjala tretja intervjuvanka.

Prvi intervjuvanec je pripovedoval:

"S koruzo je bilo tako: najboljša koruza je zrasla in rodila, napravila dobro seme na 24. aprila. To je Sv. Jurij. Zdaj smo 22., torej v ponedeljek bo. Stari ljudje so rekli, če hočeš imeti koruzo, potem je sv. Jurija ta prava. Kadar se je poželo ali pokosilo pšenico, se je takoj zbralo posejalo in posadilo jesensko koruzo. Činkvanta, koliko je to po Italijansko? 50. Se pravi, da je bila tista koruza, ki je v 5 do 10 dneh zrasla in napravila rok. To je bila posebna koruza, iz katere se je peklo petelinčke. Ali pa je bila tudi zelo dobra za mineštro. Tako kot danes piše na konzervi sladka koruza. Tista drobna. Če se jo je spomladi sadilo, ni bila dobra. Tista koruza rabi hladno. Ko se enkrat prevesi v poletje, pridejo daljše noči, več vlage in tista vlaga je zato, da napravi prave storže. Seveda, če je moča prava. No, potem je bila ajda. Je bila tudi tako, če se jo je prezgodaj sejalo, je bila suša in ni bilo nič. Največkrat se je počakalo do Sv. Ivana ali Sv. Jakoba. Včasih se je vse gledalo na tele svetnike. Ta krat se je reklo, če nisi zdaj oral, potem tudi ne boš sejal. Dosti tega je vplivalo na kmetijo, na pridelek, delo in na preživetje. Koruzo so na Krasu zelo malo sejali, mogoče več v kakšnih dolinah. Takoj, ko se je že začelo toplo in suša... je zato tudi tisti pregovor, če ga bom znal prav povedat. "Če je april deževen, kmet ne bo reven." Če pa je april suh, potem pa je obratno. Pšenica bi lahko bila že v klasju, a zato je še tako majhna ostala. Ponoči je hladno, skoraj je slana ponekod. Čez dan je pa suho in toplo in zato pride do razlike, da rastline ne rastejo normalno."

Slika 5: Prehrana – fritalje. Foto: Maja Brate.
Figure 5: Food – fritalje (egg omelettes).

Gospod nam je zaupal tudi, da je bila hrana pogojena z letnimi časi. Spomladi zjutraj se je pilo ječmenovo kavo. Tako kot je zdaj, kave takrat še ni bilo. Ječmenovo kavo se je pilo po kosilu,

ko so bile te ječmenove mineštre. Če je bila premožna kmetija, so jedli kakšne klobase. Tistemu zmešanem z jajcem se je reklo pa fitalja.

K dobri hrani paše tudi dobra pijača. Po besedah tretje intervjuvanke, je vsaka hiša na Krasu imela svoje vino. Tudi za prodaj. Največkrat v gostilno. Takrat niso poznali takih steklenic kot jih danes. Vino je bilo v "brokah". Moški so pili vino vsak dan, tako pri košnji, kot po večerji. Otroci pa so pili vodo, saj kot pravijo, od vode ni še nihče umrl. Domačega soka niso poznali. Samo vodo, pa kakšna limona za limonado. Sokov niso poznali, tudi ne za redčit. Pili so tudi čaj. Sadili so kamilico. Še vedno ima doma sadike, nikoli ni ostala brez njih. Mete niso poznali. So pa nabrali šipek in lipo za čaj. Sušili so v senci, dokler niso začutili, da se drobi.

Slika 6: Obročki za vino. Foto: Maja Brate.
Figure 6: Wicker bottles for wine.

Tudi včasih so na vasi živele družine, ki so imele večje posesti in seveda večje premoženje in tiste, ki so se znašle po svoje. Drugi intervjuvanec pravi, da se je že po kruhu videlo katera družina je bolj premožna in katera ne.

Kot premožna družina so imeli doma bel kruh. Pri sosedu niso bili tako premožni, zato so imeli koruzni kruh. Ker sta bila oba fanta sita takega kruha, kot so ga stalno jedli doma, sta si občasno na začetku 'brjača', kjer sta se stikala vhoda, zamenjala kakšen kos kruha in jedla malo drugačnega. Sosedov fant je jedel bel kruh, ki ga niso imeli in gospod je jedel koruznega, ki ga niso pekli doma. Premožni so jedli bel kruh, pri drugih so jedli takšnega kakršna živila so imeli.

Staro vaško prigodo, ki je sedaj postala že legenda nam je povedal četrti intervjuvanec.

V Pliskovci so imeli dve gostilni in dve trgovini še pod Italijo. K prvi gostilni so prišli lovci, pravili so jim gospodje. Gospodinja, ki je znala dobro kuhati, je na nedeljo skuhalo kosilo za Tržačane. En dan pa je prišel en gospod in je vprašal gospodinjo, če je v vasi kakšen brivec, da bi ga obril, ker se je pozabil obriti doma in bi bil rad urejen. Gospodinja mu je odgovorila, da bo šla vprašat k sosedu, ki ima tudi orodje za brit in ga bo obril. Gospodinja je gospoda peljala k sosedu in sta prišla na "brjač". Sosedu Frncu, ne Francu, rekli so mu Frnce, je rekla: "Frnce boš obril tega gospoda?" Frnce pa je odgovoril: "Ni problema, vi se kar napravite." Gospod vpraša, kam naj se usede in odgovori mu, naj se usede kar na "tnalo" za cepljenje drv. Takrat je Frnce vprašal svojo ženo Marijo: "Ti Marija, kje je britev?". In ta mu odvrne:

"V košku od krompirja." Takrat ni bilo nožev in gospodinje so rezale stvari tudi z britvami. In ko je začel brit ni bilo vode, tako kot jo imamo sedaj, toplo, mrzlo, takšno kot želimo. In ga je *"nažajfal"*, saj po starem so jih nažajfali, saj brivske pene niso imeli. In ker vode ni bilo, je v *"padelo"* kar pljuval. Gospod pa je rekel, da se to ja ne spodobi, Frnce pa mu je odgovoril: *"Bodte vesel, k tukajšnjim domačinom pljuvam kar v obraz."*

Zaključek

Takšnih in podobnih zgodb smo slišali kar precej. Domačini se jih radi spominjajo in jih pripovedujejo naprej mlajši generaciji ter mimoidočim. Vsekakor lahko rečemo, da se je življenje do danes krepko spremenilo. Vendar neokrnjena narava ostaja tam, le prepoznati jo moramo.

Viri in literatura

intervjuvanec, gospod Valter, dne 22. 04. 2011
intervjuvanec, gospod Drago Širca, dne 22. 04. 2011
intervjuvanka, gospa Štefanija Švara, dne 22. 04. 2012
intervjuvanec, gospod Drago Šuc, dne 23. 04. 2011